

Міністерство освіти і науки України

Видавнича група «Основа»

Лисиченко Л.А., Маленко О.О.

**УКРАЇНСЬКА МОВА
ПРАКТИКУМ**

10–11 класи

Навчальний посібник

Харків

ВГ «Основа»

2008

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР
Л63

Автори:

Лисиченко Л. А., доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Маленко О. О., кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти:

Калашник В. С., доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри української мови Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна;

Коростельов В. В., учитель української мови та літератури вищої категорії,
учитель-методист, директор загальноосвітньої школи-інтернату № 13 м. Харкова.

Лисиченко Л. А., Маленко О. О.

Л63 Українська мова. Практикум. 10–11 класи/ Л. А. Лисиченко,
О. О. Маленко — Х.: Вид. група «Основа», 2008. — 302, [2] с.
ISBN 978-966-333-706-7.

У посібнику подається навчальний матеріал з усіх розділів українського мовознавства, що вивчається протягом шкільного курсу мови: фонетика й орфоєпія, лексикологія і фразеологія, орфографія, морфологія, синтаксис і пунктуація, практична стилістика.

Також уміщено інформацію щодо походження й історичного розвитку української мови, її функціонування як державної в Україні.

Враховуючи введення зовнішнього незалежного оцінювання, автори подають після кожної теми контрольні тести, що допоможуть учневі перевірити набуті знання з вивчених розділів.

Крім цього, у посібнику вміщено опорний конспект з написання власного висловлення, яке входить до завдань ЗНО (відкритий зошит).

Різноманітні завдання, вправи, тексти для перекладу, зразки всіх стилів та їх жанрів, цікаві й пізнавальні диктанти допоможуть учням повторити й закріпити набуті знання з української мови, а також підготуватися до ЗНО.

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР

ISBN 978-966-333-706-7

© Лисиченко Л. А., Маленко О. О., 2008
© ТОВ «Видавнична група «Основа», 2008

УКРАЇНСЬКА МОВА — МОВА ДЕРЖАВИ І НАЦІЇ

МОВА — ДУХОВНА ЕНЕРГІЯ НАРОДУ

Відомо, що мова є однією з найважливіших ознак народу, яка єднає його в етнічну цілісність. «Одна мова — один народ», — так свого часу визначив спільність мови і нації Іван Франко. Єдність мови забезпечує можливість спілкування у всіх сферах економічної, культурної та політичної діяльності.

Поруч із функцією спілкування, яка є генетично провідною, мова виконує й інші важливі функції — формування і вираження думок, навчання, нагромадження й збереження суспільного досвіду та ін. у мові відбивається й кодується не тільки загальнолюдський, а й національний досвід. Панас Мирний із цього приводу писав: «Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складав і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування».

І справді, слова в мові є не просто назвами явищ чи предметів, не просто ярликами: кожне слово містить у своєму значенні цілу сукупність знань і почувань, пов'язаних із названим явищем.

Слово *сонце* — це не просто назва небесного світила, із ним у нашої свідомості пов'язані уявлення про світло, тепло, життєдайність, оновлення і т. ін.

У різних народів значення слів, які називають один предмет, можуть ускладнюватися різними додатковими смисловими елементами або навіть бути різними. Так, слово *бистрий* у східних і західних слов'ян має значення «швидкий» (подивімося на вираз «бистра вода» в українських піснях), а у частини південних слов'ян воно має значення «чистий».

По-різному в різних мовах можуть виділятися й окремі відрізки дійсності, або, як говориться у лінгвістиці, по-різному може членуватися світ. Так, для родової назви «*Homo sapiens*» в українській мові вживається слово *людина*, якому в множині відповідає форма цього слова *люди*, а в російській мові окрема особа називається *человек*, а множина утворюється від іншого слова — *люди*. Слово *чоловік* в українській мові позначає особу чоловічої статі, а в російській із цим значенням уживається слово *мужчина*. Можна навести чимало прикладів подібних розходжень у значеннях і змісті слів у різних мовах. Такі невідповідності викликають жарти і дотепи з боку людей, що погано знають іншу мову, бо в мові, якою ми добре володіємо і якою користуємося механічно, подібні «алогізми» нам не помітні.

Отже, кожен народ, незважаючи на загальні спільні закономірності мов, відрізняється своєрідністю мовного «бачення» світу, або, як ми говоримо, має свою «мовну картину світу». Ця своєрідність збагачує загальнолюдські уявлення про світ.

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СИСТЕМІ МОВ

Українська мова за спорідненістю належить до групи слов'янських мов, які поєднуються спільністю джерела — спільнослов'янської мовної єдності, а також спільністю значної частини словникового складу й граматичної будови.

Звичайно слов'янські мови поділяють на три групи:

східнослов'янська група	західнослов'янська група	південнослов'янська група
українська, російська, білоруська мови	польська, чеська, словацька, верхньо-і нижньолужицька, словінський і кашубський діалекти на території Польщі	болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови

Цей поділ ґрунтується переважно на мовних особливостях, однак подекуди (зокрема при характеристиці східнослов'янських мов) власне мовні засади підміняються культурно-історичними.

Українська мова належить до східнослов'янської групи за рядом фонетичних і морфологічних ознак.

Крім структурних особливостей, східнослов'янські мови об'єднує те, що вони протягом кількох століть мали спільну книжну мову, основою якої була староцерковнослов'янська, що на різних територіях поступово насичувалася живомовними елементами, властивими різним етнічним групам. Поступово на ґрунті одного джерела книжної мови виробилися різні її територіальні варіанти, які стали основою староукраїнської, староросійської й старобілоруської книжних мов.

Наприкінці XVIII ст. виникає нова українська літературна мова на народній основі. у виробленні цієї мови в XIX ст. велику роль відіграли письменники Полтавщини й Слобожанщини — І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, харківські поети-романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Петренко, І. Срезневський та ін.), а також письменники західноукраїнських земель, зокрема М. Шашкевич, І. Могильницький, Я. Головацький, які ввели в поетичний контекст, а відтак і в свідомість українців поняття рідна мова. у процес формування української літературної мови включаються письменники, що репрезентували північний регіон — М. Забіла, Є. Гребінка. Нарешті, у середині XIX ст. розквітає творчість Т. Г. Шевченка, якого по праву вважають основоположником української літературної мови. Отже, нова українська літературна мова склалася

на основі середньонадніпрянського діалекту, який був порівняно одностайним на великих просторах на схід і на захід від Дніпра. Ця мова була близька і зрозуміла українцям усієї України і була сприйнята як своя, рідна.

ЗВІДКИ ПОХОДИТЬ І ЯК ВИНИКЛА УКРАЇНСЬКА МОВА?

Як ми вже говорили, українська мова належить до групи слов'янських мов, що виникли на основі спільнослов'янської мовної єдності, вже в надрах якої існували окремі діалектні відмінності. Річ у тім, що мовна єдність виявлялася у вигляді родових, пізніше племінних діалектів, які, природно, могли відрізнитись у певних деталях при загалом спільній основі.

Сучасні слов'янські мови мають так багато спільних рис, особливо в лексичному і граматичному ладі, що це дає підстави вважати, що мовна єдність слов'ян розпалася порівняно пізно. Розселення слов'ян відбувалося з їх «прабатьківщини», якою більшість дослідників вважає українське і польське Полісся і суміжну з ним лісостепову смугу в Середньому Подніпров'ї.

«Велике переселення народів» III—IV ст. (спочатку гунни, потім готи) захопило своїм рухом і значні шари слов'янства, яке поширилося на захід аж до Ельби, південний захід до Егейського моря, схід (до Дону) і північний схід — у верхів'я Волги й Оки. Таким чином, слов'яни розселилися по великій території Східної Європи.

Нас у цьому разі цікавить питання про тих слов'ян, які стали пращурами українського народу. «Початковий літопис» говорить про східнослов'янські племена X і попередніх століть. Серед них він називає *поляни* навколо Києва, *древляни* (очевидно, *поліщуків*) на північ від Києва (центр древлян — м. Коростень), *сіверян* із центром у Чернігові, *волинян* на захід від полян, *уличів* і *тиверців* — на південний захід. Дослідники вважають, що в літописі названі не всі племена, а деякі назви (наприклад, волиняни) швидше називають союзи племен. Південні племена під впливом несприятливих умов (природних чи політичних) могли мігрувати на північ чи захід, а потім повертатися на рідні місця.

Саме південно-західна група племен, очевидно, й стала етнічною основою, на якій сформувалася українська мова та український народ. Інші названі літописцем племена (*дреговичі, радимичі, в'ятичі, словна*) стали етнічною і мовною основою білорусів і росіян.

У мовознавстві 30–70-х років XX ст. запанувала схема, згідно з якою в період існування держави Київської Русі (X—XIII ст.) із цих розрізнених племен сформувалась (чи почала формуватись) єдина давньоруська народність і єдина давньоруська мова, яка, мовляв, і стала основою трьох східнослов'янських мов, що виникли внаслідок поділу давньоруської мови. Однак це тільки схема, яка не враховує багатьох факторів, і найперше, мовного стану Київської Русі, географічні та соціально-економічні обставини.

Щодо останніх, то в Київській Русі не відбулося етнічного об'єднання, бо різні території хоч і переділялися досить часто, жили осібно. Об'єднувала східних слов'ян влада Київського князя і наявність службовців

та військових, що були більш мобільними й могли в певних рамках здійснювати контакти з різними територіями й сприяти якимось взаємовпливам. Навіть за наявності централізованої влади контакти здійснювалися на рівні «верхів» (княжі урядовці, воїни, духовництво, купці), основна ж маса населення була міцно пов'язана зі своєю територією і мовою. Для розуміння ситуації звернімось до нашого часу: 200 років ми маємо українську літературну мову на живомовній основі, майже 100 років — обов'язкову загальну освіту, що навчає цієї мови, вплив літературної мови через школу, літературу, пресу, радіо, кіно, телебачення і т. ін., а ми не подолали діалектних відмінностей і легко відрізняємо за мовними особливостями «східняка», «галичина», «поліщука» тощо. Те ж стосується й російської та білоруської мов, де існує своя діалектична система. То про яку єдину давньоруську мову може йтися?

Що ж давньоруської мови не було? Була. Але, як ми вже зазначали, це була книжна мова, яка сформувалася на ґрунті старослов'янської мови. Вона була засобом спілкування в офіційних документах, у навчанні, церкві, книзі та ін. Це була книжна мова народу, який жив за своїми звичаями й повсякденно користувався своєю рідною говіркою. Такий стан зберігається й нині у відношенні літературної й живої мови.

Мова народу жила й розвивалася за своїми законами і виробляла та розвивала свою мовну структуру, свій лексичний склад. Ця мова поступово всотувалася книжною мовою, аж поки під пером І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та багатьох інших письменників не заступила стару книжну мову.

ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Українська мова — слов'янська мова, яка має одну з найдавніших писемних традицій. Український алфавіт (абетка) виник внаслідок розвитку і пристосування до української мови слов'янської писемності, яку створили слов'янські просвітителі — брати Кирило і Мефодій — у 863 році. Київ і Київське князівство були в X—XI ст. тим осередком, навколо якого відбувалося об'єднання східнослов'янських племен в єдиній державі — Київській Русі. Київ був не тільки політичним, а й культурним центром, звідки поширювались суспільні, релігійні, літературні впливи на все східне слов'янство. Наукові дослідження доводять, що вже в цей час існували найголовніші риси, які характеризують українську мову. Незважаючи на консервативність давньоруської писемної традиції, в пам'ятки проникають окремі риси живої мови, які ми бачимо і в сучасній українській: чергування *o, e-i; o-e; y-v* тощо. Тому можна гадати, що жива мова навколо Києва того часу була близька до сучасної української. Про це свідчить і мова «Слова о полку Ігоревім», на українську мовну й поетичну основу якого вказували не тільки М. Максимович, М. Гоголь, але й такі російські діячі, як О. Пушкін, В. Белінський та ін.

У X—XII ст. у Києві й Київській Русі склалася міцна писемна традиція, яку не могли подолати наступні після зруйнування Києва і території України Батиєм (1240 р.) часи. Князівська верхівка в основному полишила цю територію, що давало привід окремим історикам говорити про її запустіння. Однак народ не кидає своєї землі і зберігає свою мову.

Руйнування державної організації призвело до того, що територія України була легко приєднана до Великого Князівства Литовського, з яким вона перебувала певний час у федеративних стосунках. у цю федерацію українці принесли писемність, якої в литовців на той час ще не було. Тому українська книжна мова стала мовою державних і ділових документів у Литовському князівстві.

Проф. І. Огієнко з цього приводу пише: «Татарський погром не спинив культури нашої, і коли Україну запосіла Литва (з початку XIV ст.), то не змогла вона знести культури вкраїнської і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед, і ми бачимо, що мова вкраїнська зробилась тоді державною мовою, — нею вчилися по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нею балакали тоді і вища старшина, і в королівському палаці».

Коли Велике Князівство Литовське об'єдналося з Польщею, то Україна ввійшла до складу Речі Посполитої як складова частина Литовського князівства і втратила свою відносну незалежність. Проте українська мова продовжувала і зберігала свою традицію, виступала в літературі та в діловому стилі.

У XV—XVI ст. українська мова і культура взагалі інтенсивно розвиваються. Національні й релігійні утиски з боку Польщі викликали зворотний

рух — до розвитку й збереження своєї національної гідності, що особливо виявилось в розвитку науки, освіти, літератури. Поширення в Україні освіти, створення братських шкіл, Києво-Могилянської академії дало значний шар освічених людей, які вдосконалювали свої знання в європейських університетах і приносили наукові здобутки в Київську академію. Це посилювало інтерес до України як джерела культури в Московському царстві. З України запрошували вчених людей на світські та духовні посади, а також учителів. Саме українці з Києво-Могилянської академії навчали царських дітей, вони створили першу в Москві школу, їх запросили для організації Слов'яно-греко-латинської академії в Москві й для викладання в ній.

Протягом XVI—XVIII ст. українські просвітителі мали помітний вплив на розвиток російської освіти та становлення системи навчальних закладів. Це, звичайно, не могло не викликати різкого засудження з боку російського духовництва й уряду, які прагнули до звуження сфери функціонування української мови на території Російської імперії.

А а	Б б	В в	Г г	Ґ ґ	Д д
Е е	Є є	Ж ж	З з	И и	І і
Ї ї	Й й	К к	Л л	М м	Н н
О о	П п	Р р	С с	Т т	У у
Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ
Ь ь	Ю ю	Я я			

У ХХ ст., особливо у 20–30-ті роки, українська літературна мова бурхливо розвиває всі свої функціональні стилі, запроваджується в усіх сферах життя і досягає рівня європейських мов. Наприкінці ХХ століття українська літературна мова набула статусу державної мови в Україні, охопила всі сфери суспільного життя (політика, наука, культура, діловодство тощо), продовжуючи плідно розвиватися й активно збагачуватись.

УКРАЇНСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

Із встановленням незалежності держави Україна був визначений і один із найважливіших атрибутів держави — державна мова. Конституцією України (Ст. 10) визначено, що державною є українська мова як мова титульної нації й більшості населення в країні: «Ст. 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Що таке державна мова? Чи існує світова практика у вирішенні цього питання? Яка роль державної мови в суспільстві? Які завдання стоять

перед суспільством, зокрема навчальними закладами, у впровадженні державної мови? Які відношення склалися між мовою державною та мовами інших народів на території України? Усі ці питання цікавлять людей.

Що ж таке державна мова? «Державна мова, як визначає енциклопедія «Українська мова», — це закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних органах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики». Як видно із визначення, державна мова є обов'язковою в державних сферах, закладах та установах. Поза цими сферами громадяни мають право вільно спілкуватися будь-якою мовою.

Вільний розвиток мов інших народів, що живуть в Україні, гарантується Конституцією: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин України... Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» (Конституція України, Ст. 10).

Однак у частини населення (особливо міського) це питання подекуди тлумачиться довільно, через що ряд депутатів Верховної Ради України звернулися з конституційним поданням до Конституційного суду України і просили дати юридичне тлумачення статті 10 Конституції, де мовиться про те, що «державною мовою в Україні є українська мова». Конституційний суд, розглянувши подання депутатів, вирішив: «1. Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи діловодства, документації тощо), а також у вищих публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ять статті 10 Конституції України).

Поряд із державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України» (Офіційний вісник України.— 2000.— № 4. — С. 113).

Які ж функції державної мови як суспільного явища, що відрізняють її від інших мов?

По-перше, державна мова є символом держави поряд із такими символами, як герб та гімн.

По-друге, державна мова є фактором, що консолідує народ України, а не тільки українців.

Живучи в Україні, ми не відчуваємо цієї ролі української мови в державі. Однак перебування за межами вітчизни одразу виявляє цю знакову роль української мови.

Питання про державну мову, яку в деяких країнах називають «офіційною», є актуальним не тільки в Україні. Воно існує і в інших багатоетнічних державах, де статус державної, як правило, закріплюється за мовою титульної нації та більшості населення в країні. Так, в Іспанії державною є мова іспанська, хоч у країні функціонують й інші мови, наприклад, каталонська зі своєю літературною традицією, мова басків. у Франції офіційною є французька мова, хоч у цій країні є мова провансальська, що визнається окремою романською мовою, мови бретонців, фламандців, ельзасців. Нерідко посилаються на досвід Швейцарії з її трьома (навіть чотирма) мовами, що функціонують як рівноправні. При цьому не враховують історичні умови творення держави, в якій об'єдналися в конфедерацію три різномовних кантони (фактично держави).

В Україні ж питомою є українська, функціонування якої протягом століть намагаються обмежити представники домінуючих держав та українці, що змінили свою мовну приналежність під впливом державних мов інших країн (російської, польської).

При вирішенні питання про надання статусу державної (чи офіційної) російській мові слід зважати на те, що мова — одна з найважливіших і найпомітніших ознак нації, із втратою якої зникає відповідна нація. Обмеження функціонування української мови, що спостерігалось протягом десятиліть, надання прямо чи опосередковано переваг російській мові як мові міжнаціонального спілкування створювало в мовців, у тому числі українців, враження, що російська мова — державна (хоч законодавчо це не визнавалось), отже, більш престижна. Таке становище спричиняло ситуацію, коли вважання себе росіянином наче теж додавало престижу, через що багато українців під час перепису записували себе росіянами і визнавали рідною російську мову, якою не завжди достатньо володіли. *Наслідком же створення незалежної української держави і визнання української мови державною стало те, що, за матеріалами останнього перепису населення, значно збільшилась (як і слід було очікувати) кількість людей, що визнають себе українцями.*

Цей факт переконливо доводить, що надання статусу державної українській мові повернуло українців до своїх джерел, зробило склад населення України більш гармонійним: українською мовою почали користуватися майже всі верстви населення, у тому числі її інтелектуальна частина, яка до того спілкувалася здебільшого російською мовою. Отже, можемо сказати, що розширився і соціальний, і територіальний ареал функціонування української мови.

Сьогоднішня мовна ситуація в нашій державі характеризується тим, що українська активно функціонує в органах державного управління, політичні лідери, як виявилось, переважно добре володіють українською мовою, і це заохочує до вживання української ширші кола населення, особливо молодь.

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ФОРМИ ЇЇ ІСНУВАННЯ

Мова — явище, яке завжди в дорозі, в розвитку, тому на кожному етапі вона може існувати в кількох формах. Найперше ми виділяємо *літературну мову і територіальні діалекти*.

Літературна мова — загальнонародна форма мови, що відзначається єдиними нормами на всьому обширі, де вона функціонує. Літературна норма — це сукупність правил вимови, слововживання, словотворення, словозміни, правопису. Літературна норма єдина для всіх носіїв української мови, вона єднає українців як націю.

Норми літературної мови виробляються на ґрунті живої мови, за найбільш уживаними зразками і кодифікуються, узаконюються правилами. Норми сучасної української літературної мови вироблялися протягом XIX—XX століть творчістю кількох поколінь письменників і вчених-філологів, які орієнтувалися на мову українського населення на великих обширах обабіч Дніпра.

Українська літературна мова має дві форми виявлення: *усну і писемну*. Усна мова є первісною за походженням, тому вона завжди була основною, а до появи писемності — єдиною. Писемна мова — це система знаків для передачі мови на письмі. Писемна форма має важливе значення в суспільстві, оскільки дозволяє передавати інформацію, знання не тільки в безпосередньому контакті співрозмовників, а й на великій відстані в просторі й часі. Завдяки писемності ми можемо послати повідомлення на інший край землі та обмінятися знаннями, думками, почуттями з людьми, яких не бачимо. Дякуючи писемності, ми знайомимося з культурними здобутками людей і народів, які жили за 6 тис. років до нас.

Писемність сприяла інтелектуальному розвитку людства, бо кожне нове покоління спиралось і спирається на досвід не тільки своїх батьків і дідів, а й на тисячолітній досвід людства. у межах кількох тисячоліть, що люди користуються писемністю, вони пройшли в культурному відношенні більший шлях, ніж за попередні десятки тисяч років.

При всій важливості писемної мови усне спілкування залишається основною і найважливішою формою мови, не випадково так інтенсивно увійшли і входять у життя нові засоби спілкування й передачі інформації голосом: телефон, радіо, телебачення, новіші конструкції комп'ютерів.

Територіальні діалекти — варіанти живої української мови, які функціонують на певній території. Основа їх системи, спільна з іншими діалектами й літературною мовою, дозволяє розглядати їх як частину саме української мови. в українській мові виділяють три великих наріччя: *північне* (поліське), *південно-західне* і *південно-східне*. Наріччя — це велика група діалектів, які поєднуються спільними суттєвими мовними рисами.

Північне наріччя поширене в колишніх землях древлян і сіверян (Житомирська, Чернігівська, північні частини Київської та Волинської областей). *Південно-західне наріччя* (Чернівецька, Закарпатська, Львівська,

Тернопільська, Івано-Франківська обл., південна частина Волинської) історично асоціюється із землями волинян, галичан, уличів і тиверців. *Південно-східне наріччя* охоплює найбільшу територію по обидва боки Дніпра в центральній, східній, південній частинах України. Історично воно пов'язане з територією полян. Пізніше відбулося розселення українців на схід до Дону, в кінці XVIII ст. — на Кубань, на південь — до Чорного моря. На цій великій території відбувалося змішування мови представників різних діалектів і виробилася досить однорідна (з невеликими відмінностями) мова, яка й репрезентується в літературній мові.

Соціальні діалекти. Крім територіальних діалектів, які є загальнонародною формою української мови на певній території й історично є нащадками давніх, ще племінних мов, існують ще так звані соціальні діалекти, властиві окремим соціальним групам населення: *професійні діалекти*, поширені в певній виробничій сфері, *соціальні діалекти* й *жаргони*, властиві певним групам: студентський жаргон, учнівський жаргон, жаргон декласованих або кримінальних груп. Останній називають ще *арго*.

На відміну від територіальних діалектів, що постали в результаті історичного розвитку своєї мовної системи, соціальні діалекти є проявами загальнонародної мови: вони ґрунтуються на системі української мови і мають переважно окремі лексичні відмінності. Так, окремі професійні діалекти відрізняються розвинутою системою назв знарядь праці, механізмів, приладів, технологічних процесів, дій, властивостей, важливих для цього виробництва. Відповідну систему слів мають шахтарі й ливарники, мореплавці й космонавти, науковці в кожній галузі знань і т. д. Фонетичні й граматичні відмінності цим діалектам мало властиві (наприклад, *атом*, *атомний* у фізиків, *компас* у моряків тощо). Система слів, притаманних виробництву, є необхідною складовою мови працівників, без неї вони не можуть налагодити виробництво. Ці слова є необхідним елементом номінації, називання явищ певної сфери діяльності. Така лексика належить до літературної мови, але вживається в обмежених сферах діяльності.

Жаргони теж характеризуються переважно елементами лексичного складу, однак слова ці не є необхідною назвою, вони виконують не номінативну, а експресивну функцію, пов'язану з вираженням певного ставлення до особи, предметів чи явищ дійсності.

Усім відомий фільм «Джентльмени удачі», де вихователів необхідно вивчити зловідомий лексикон (*редиска* — «погана людина», *конай* — «геть» і тощо), або фільм «Діамантова рука» (*хаза* — «квартира», *ксива* — «паспорт» тощо). З приводу кримінального жаргону висловлювалася думка, що це «потаємна» мова. Можливо, колись це так і було (жаргон старців, жаргон бродячих торговців — офенів тощо). Однак у наш час «потаємна» мова злодіїв перестала бути таємничою, її елементи знають навіть школярі. Чому ж існують жаргони? Гадають, що користування одним жаргоном дозволяє відчувати і виявляти свою належність до певної соціальної групи. Перехід з однієї групи до іншої вносить зміни і в мову: учень, стаючи студентом,

забуває слова, які так полонили увагу в школі, і вже з гордістю говорить про *пари* («лекції»), *лаби* («лабораторії»), *стипи* («стипендії»).

Отже, між професійними і груповими діалектами існує принципова відмінність: професійні діалекти — необхідний засіб спілкування в певних сферах, групові жаргони мають швидше емоційне спрямування.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА ЯК РОЗВИНЕНА В СИСТЕМІ ІНШИХ МОВ

Як ми вже зазначали, українська літературна мова належить до розвинених мов у сучасному світі.

Що маємо на увазі під розвиненістю мов?

Якщо говорити про структуру мови, то кожна мова має таку, яка задовольняє потреби спілкування. Тому порівнювати мови за цим показником не можна.

Дехто гадає, що ступінь розвитку мови визначається кількістю населення, яке говорить нею. Однак грузинська мова, якою користуються близько 3 млн. людей, або естонська, що є засобом спілкування понад 600 тис. чоловік, так само добре виконує свої функції, як і англійська, що поширена в усьому світі.

Що ж визначає розвиненість мови?

Розвиненість мови визначається кількістю суспільних функцій, які вона виконує. Є мови, які вживаються тільки в побуті, а є такі, що виконують усі існуючі суспільні функції. За цією ознакою українська мова — одна з розвинених, бо вона функціонує в побуті, у школі (загальноосвітній і вишій), у науці, на виробництві, у техніці, пресі, на радіо, телебаченні, у державних установах, у дипломатичних міжнародних стосунках і т. д. *Чим більше функцій виконує мова, тим вона розвиненіша. Звуження кола функцій мови призводить її до занепаду. Ось чому так важливо, щоб українська мова застосовувалась у всіх ділянках нашого життя.*

Функції мови — це її роль, призначення, використання в суспільстві. Основними функціями мови є: *номінативна* (називання предметів, явищ, процесів), *комунікативна* (спілкування), *когнітивна* (пізнавальна), *апелятивна* (впливова), *експресивна* (вираження почуттів, емоцій, переживань), *суспільна* (обслуговування потреб держави), *поетична* (відображення в мові образного світосприймання, асоціативного мислення, творчої свідомості).

Реалізація названих функцій залежить від використання мови в різних сферах людської діяльності.

Отже, підсумовуючи все сказане, резюмуємо, що мова — це найважливіший засіб людського спілкування та об'єднання людей у спільноту; засіб вираження національної приналежності; засіб здійснення пізнавальної діяльності людини.

Завдання 1. На підставі прочитаного підготуйте усний виступ на одну з тем:

- «Походження української мови»,
- «Функції мови в суспільстві»,
- «Українська мова — державна»,
- «Форми існування сучасної української мови».

Завдання 2. Прочитайте текст вірша Т. Шевченка «Заповіт» різними слов'янськими мовами. На підставі чого можна говорити про їхню спорідненість? Знайдіть спільнокореневі слова, чим вони різняться (правопис, вимова, граматичні форми)?

Українська мова

Заповіт

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Білоруська мова

Запавет

Як памру, дык пахавайце
Мяне на кургане,
Сярод стэпу шырокага,
На Украіне слаунай,
Каб бяскрайнія разлогі,
І Дняпро, і кручы
Было відна, было чутна,
Як грыміць грымучы.

Болгарська мова

Завет

Щом умра, ме погребете
нейде на могила,
посред степите широки
на Украйна мила,
та скалите над водата,
Днепър й полята,
да се виждат, да се чува,
как реве реката.

Російська мова

Завещание

Как умру, похороните
На Украине милой

Пусть курган в степи широкой:
Будет мне могилой.
Положите так, чтоб видел
Я луга и кручи,
Чтобы слышал, как волнами
Днепр ревет могучий...

Сербськохорватська мова

Завет

Кад а умрем, сахран'те ме
Усред гробља, сред могиле
Усред степа широки ех
Украине мо е миле,
Да ме полја дивна гледе,
Да ме алас Дњепра брани.
Да се чу е како хучи
Његов ропот узбуркани.

✓ Яка з мов, на вашу думку, найбільше і яка найменше споріднена з українською? У чому виявляється ця розбіжність?

Завдання 3. Прочитайте поданий текст. Прокоментуйте висловлені в ньому думки. Чи згодні ви з позицією автора?

НАША ДЕРЖАВНА МОВА — УКРАЇНСЬКА

Доля України, її майбутнє залежить сьогодні насамперед від послідовності та рішучості у проведенні всього комплексу заходів, спрямованих на формування власне української держави. Надзвичайно важливе місце в цьому посідає проблема реального утвердження державності української мови в усіх сферах офіційного використання.

У мовній справі варто здійснити рішучу «операцію», як це зробили свого часу ізраїльтяни, французи, німці. Державною мовою має бути мова корінної нації, яка створила нашу державу і дала їй назву — Україна. Проте, це аж ніяк не означає ущемлення прав народів, які живуть поряд з нами. Нехай зберігають свою самобутність, привабливість у межах своїх громад, шкіл, родин, а в державній сфері виявляють таку саму законослухняність, як і титульне населення України.

До речі, саме так вирішують цю проблему в усіх країнах світу, що і є найвищим виявом демократії.

Час, зрештою, перестати збиткуватися з української мови. Мовне каліцтво заповонило наші телеекрани. Назвіть хоча б один канал, що працює тільки державною мовою, пропагує українську культуру, літературну мову. Чому, коли українець жартує, він обов'язково мусить розмовляти суржилом? Для чого ми штампуємо таке хохляцтво? Ні з українським народом, ні з російським ці явища нічого спільного не мають. Хіба наша молодь не здатна на справжні українські жарти на арені клубів веселих і кмітливих?

Немає мов кращих чи гірших. Усі мови неповторні й специфічні. Немає серед них «провінційних», «хуторянських», «сільських» і «міських», але є мова держави, яку треба поважати, оберігати, захищати й розвивати. Нині, як ніколи, потрібен захист української мови як державної (За П. Таланчуком) (238 слів).

- ✓ Напишіть текст під диктовку. Звірте написаний вами диктант з текстом-оригіналом. Прокоментуйте допущені помилки.

Завдання 4. Прочитайте вірш сучасної української письменниці Оксани Забужко «Постскриптум. Дорогою додому». Визначте провідну думку твору.

У коридорі спального вагона
Стояв, як сутінь, дим, і чоловік,
Що підійшов до мене запитати:
«America? Italia? Espagna?» —
Здавався духом поїзда — розмитим,
Плавким, непевним себе силуетом.
America? Italia? Espagna?
Звідкіль мене в цей простір занесло,
На кресі божевільної Європи,
Захитаних кордонів і умів?..
І стало в горлі слово «Україна»,
Бо він єдиним заперечним рухом
Його одмів, як з піджака пір'їну:
Мовляв, не втямлю. Коридор димів,
Немов дорога в пекло покуріла,
І погляд мій світився, як жарина
З недопалка, що вчавлений у скло...
А за тим склом була чужа країна —
Й на всій землі моєї не було.

- ✓ Чому, на вашу думку, Україну мало знають у світі? Що треба робити, щоб Україна вийшла в широкий інформаційний простір і була відома?
- ✓ Яких ви знаєте українців, що відомі за межами нашої країни? Які суспільні сфери вони представляють?
- ✓ Підготуйте реферат на тему «Українці у світі», обравши об'єктом інформації одну з персоналій. Виступіть перед аудиторією зі своїм повідомленням.
- ✓ Кого ви знаєте з українських письменників, чиї твори були перекладені на інші мови?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Лексикологія (гр. *lexikos* — словниковий та *logos* — слово, поняття, учення) — розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

§ 1. СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД. ЛЕКСИЧНА СИСТЕМА МОВИ

Усі слова, наявні в мові, становлять її словниковий склад, або *лексику*. Що ж собою являє словниковий склад? Як у ньому розміщені слова? Чи становить словниковий склад мови певну систему?

Ми з вами неодноразове зустрічаємось із словниками. у тих словниках, якими ми найчастіше користуємось, слова розміщені в алфавітному порядку, тобто за першими, другими і т. д. літерами. Візьмімо для прикладу будь-який ряд слів (*листок, дерево, хмара, море, людина, сонце, гора, ріка, озеро, трава* тощо) і розмістимо їх в алфавітному порядку. На перше місце стане слово *гора*, на друге *дерево*, на третє *лист*, далі *озеро, ріка, трава, хмара*, тому що в такій послідовності розміщені в алфавіті їх початкові літери. Якщо в ряду буде кілька слів, що починаються однією буквою, ви будете розмішати їх за другою, третьою і т. д. літерами.

Алфавітний порядок у словниках виправданий, оскільки допомагає швидко знайти необхідне слово. Однак така система, зручна в практиці перекладу, тлумачення, правопису слів і ряді інших випадків, коли нам потрібна довідка про слово, не задовольняє потреб мовного аналізу слова. Тому в мовознавчій науці існують інші пособи класифікації лексичного складу. Тож повернемося до нашого питання, чи існує певний порядок у словниковому складі. Сьогодні мовознавці на це питання дають ствердну відповідь. Так, словниковий склад — це не випадкова сукупність різнорідних слів, а упорядкована, тобто словниковий склад будь-якої мови становить собою систему.

Що таке система? Система — це певним чином організована сукупність однотипних одиниць. Лексична система — це певним чином організована сукупність слів, кожне з яких має своє лексичне значення.

Що ж таке лексичне значення слова?

Лексичним називається значення, основою якого є мовне вираження явищ дійсності, або поняття про предмети чи явища, тобто це закладений у слові зміст, який визначається співвіднесеністю слова з відповідним поняттям.

Наприклад, слово *безпека* має таке лексичне значення: «стан, при якому ніщо кому-небудь або чому-небудь не загрожує», а слово *мед* означає «солодка густа речовина, яку виробляють бджоли з нектару квітів». Значення слів фіксуються у словниках, які отримали назву тлумачні, тобто такі, які «містять пояснення, трактування чого-небудь».

Завдання 1. У тлумачному словникові української мови знайдіть значення таких слів: *забобон, завзятий, ілюзія, імпазантний, йога, каблучка, каліграфія, канапка, мафія, метушня*.

✓ Складіть із цих слова речення.

Завдання 2. Прочитайте текст. Значення яких слів вам не зрозумілі? Знайдіть їх у тлумачному словникові.

СИМВОЛИ КОЗАЦЬКОЇ ВЛАДИ

З незапам'ятних часів у різних країнах світу формування держави потребувало спеціальних символів влади. Наприклад, корона на голові короля була не прикрасою, а символом його монаршої влади. Були й такі символи, котрі тримали в руках. Російських царів зображували, звичайно, з «державою» — жезлом в одній руці та дорогоцінною кулею в іншій. Перед кримським ханом воїн завжди носив бунчук: кількадесятметрову палицю з мідним чи позолоченим набалдашником.

Загальновідомі були маршальські жезли або булави, які мали з собою командувачі військами у Франції, Німеччині, Польщі. Усі ці символи називалися по-різному: регалії, інсигнії, клейноди. Останнім терміном, запозиченим із німецької мови через польську, називали символи влади Запорозької Січі і взагалі України. Слово «клейнод» перекладається як дорогоцінність.

До запорозьких клейнодів належали, в першу чергу, булава, пірначі, корогви, печатка і литаври, які зберігалися у приміщенні військової скарбниці або ж у їхнього господаря. Булава була символом гетьманської влади. Коли запорожці обирали гетьмана, то йому вручалася булава; якщо його скидали, то відбирали й булаву. Гетьман мав складати булаву навіть під час ради, коли порушували питання про вибори, щоб не було тиску колишнього ватажка на козаків-виборців. Так само чинилося і з іншими клейнодами, й це відрізняло демократичну Січ від більшості інших європейських країн, не кажучи про азійські, де монарх отримував символ влади один раз на все життя (*Ю. Мицик*).

✓ Значення яких слів ви «відкрили» для себе в цьому тексті?

✓ Чому важливо розуміти значення слів, які ви вживаєте у своєму мовленні?

Крім лексичного, слово має ще й граматичне значення. *Лексичне* виражає загальне поняття про явища, а *граматичне* — узагальнене поняття про відношення між явищами. До граматичних належать значення числа й відмінка в іменників, часу, способу, особи, числа та ін. у дієслова тощо.

Розгляньмо таке речення: «Індійська культурна спадщина вражає величчю і монументальністю» і друге: «Велич і монументальність індійської культурної спадщини вражає». Слово *спадщина* в обох реченнях має одне лексичне значення — «явища культури, побуту і т. ін., одержані від минулих епох, від попередніх діячів». Однак воно відрізняється граматичним значенням відмінка: в першому випадку слово вжито в називному відмінку однини, а в другому — в родовому відмінку.

Крім того, в першому реченні воно виконує граматичну функцію підмета, а в другому — додатка. Саме граматичне значення відмінка і вказує на зв'язок слів у реченні й синтаксичну функцію слова *спадщина*. Залежно від граматичного значення іменника змінюють своє граматичне значення і прикметники, що вживаються при ньому (*індійська, культурна*): вони, як і іменник, у першому реченні мають граматичне значення називного відмінка однини, а в другому — родового відмінка того ж числа.

Змінність граматичного значення при збереженні лексичного можна простежити і на прикладі дієслова. в обох наведених реченнях дієслово *вражає* має лексичне значення «дуже здивувати, справити сильне враження чимось» і граматичні значення дійсного способу, теперішнього часу, третьої особи однини, недоконаного виду. Якщо ж ми дещо трансформуємо це речення: «Індійська культурна спадщина вражала, вражає і вражатиме кожного величчю і монументальністю», то побачимо, що слово *вражати* в ньому вжито тричі, і в кожному разі відрізняється граматичним значенням часу (минулий, теперішній, майбутній), до того ж форма минулого часу має ще й граматичне значення жіночого роду.

У всіх розглянутих реченнях граматичні значення зумовлені загальним змістом речення і мовними засобами виражають зв'язки між явищами у позамовній дійсності.

Завдання 3. У поданих реченнях визначте лексичне й граматичне значення виділених слів.

1. Найбільший *оратор* і ритор римської епохи — Марк Тулій Цицерон — був відомим *політичним* діячем, філософом і письменником
2. Войовничий Стародавній Рим холодно сприймав *грецький* культ краси в усьому, тому виробляв свій ораторський *ідеал*.
3. Політична

система цієї могутньої імперії вимагала практичного красномовства в сенатських *дебатах*. 4. Політики *сперечалися* між собою, відстоюючи свої проекти й інтереси, а народ (плебс) тільки реагував на це *шумом* і криком на сходках (За М. Микитюк).

§ 2. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛОВА

У кожній мові є слова, які мають не одне, а два і більше лексичних значень. Так, усім відоме слово *казка* крім значення «народно-поетичний або писемно-літературний твір про вигадані події, вигаданих осіб, іноді за участю фантастичних слів» має ще значення «те, що не відповідає дійсності, вигадка». Слова, які мають декілька значень, між якими існують певні смислові зв'язки, називаються *багатозначними*.

Багатозначність (полісемія) — це властивість слова мати два і більше значення. Багатозначність дозволяє назвати одним словом не один клас предметів або явищ, а два і більше класів.

Так, слово *супутник* крім значення «той, хто йде, їде, подорожує разом із ким-небудь», має ще такі значення: «те, що тісно пов'язане з чим-небудь» (*Безробіття — супутник економічної кризи*); «небесне тіло, що обертається навколо іншого небесного тіла» (*Місяць — супутник Землі*); «запущені в космос із дослідницькою метою апарати, які рухаються навколо небесного тіла» (*Штучні супутники Землі — автоматичні космічні станції*). Отже, слово *супутник* може називати не тільки осіб, а й небесні тіла, а також явища.

Багатозначність слова є більш високим ступенем узагальнення, ніж значення слова, тому що дозволяє об'єднувати однією назвою кілька класів слів. Полісемія відіграє в мові важливу роль, оскільки зумовлює економію мовних ресурсів: уся різноманітність явищ може бути названа порівняно обмеженою кількістю слів. Так, слово *виходити* має 10 лексичних значень, зафіксованих тлумачним словником, слово *група* — 3 значення, слово *нести* — 5 значень.

Серед наявної кількості значень слово може вживатися в прямому (первинному) значенні та переносному (вторинному), яке виникло внаслідок перенесення назви на інший предмет чи явище за подібністю, суміжністю чи функцією. Наприклад, *прокидається дитина* — *прокидається день*; *відкрите вікно* — *відкрита душа*; *золотий браслет* — *золотий характер*. Переносне значення слова є підґрунтям багатьох образних засобів (напр. метафора, метонімія).

Завдання 4. Прочитайте тексти, знайдіть слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть ці значення.

I. Той день стояв перед його очима. Була остання неділя серпня, літо догоряло, черепичні дахи будинків пашіли спекою і все місто здавалося однією великою пательнею. На тій пательні, на широкому гетьманському дворі смажилися в святкових жупанах люди, утиралися шапками, шовковими хустками, рукавами... в повітрі носився міцний запах шкіри, а також айстр і груш та яблук (За Ю. Мушкетиком).

II. Кожна груша мені сміється!
Повний кошик веселих груш!
Ти тримаєш їх біля серця,
Так і хочеться крикнути: «Не руш!»
Не злякай цю хвилину чудову:
Небо, річка і три журавлі,
Наших рук мовчазна розмова,
Кошик, груші великі й малі... (Н. Сурпуленко).

✓ Чи можна замінити в поданих текстах слова в переносному значенні на слова з прямим значенням? Що зміниться? Чому?

Завдання 5. Порівняйте подані словосполучення. Які слова вжиті в переносному значенні? Що вони означають? Чому ми можемо вживати їх саме в такому сполученні?

Теплий дощ — теплий погляд; рука дитини — рука долі; вибухнути в повітрі — вибухнути гнівом; дівча посміхалося людям — весна посміхалася сонцем і теплом; гострий ніж — гострий погляд; заснуло немовля — заснуло місто.

✓ Складіть речення із словами, вжитими в переносному значенні.

Завдання 6. Підготуйте усний виступ про явище багатозначності. Доберіть цікаві приклади.

§ 3. ОМОНІМІЯ

Досі ми говорили про багатозначність слова. Окремі значення в ньому при всій відмінності їх змісту мають спільні ознаки і поєднані стійкими смисловими зв'язками — метафоричними, метонімічними або відношеннями широкоточності. Наявність спільних ознак і виразних смислових зв'язків спричиняється до того, що сукупність таких значень сприймається нами як одне багатозначне (полісемантичне) слово.

Однак у лексичному складі мови існує певна кількість одиниць, які мають тотожний звуковий склад, але відмінні значення: *точити* — «го-стригти» і *точити* — «лити рідину тоненькою цівкою».

Слова, які мають тотожну звукову оболонку, але відмінні значення, не пов'язані між собою спільними ознаками і виразними смисловими зв'язками, називають **омонімами**, а явище збігу звучання двох слів називається **омонімією**: *ключ* (від дверей) — *ключ* (журавлиний) — *ключ* (джерело) — *ключ* (музичний); *перо* (пташи-не) — *перо* (знаряддя для письма).

Ми з вами вже з'ясували, що багатозначність (полісемія) відіграє в мові дуже важливу роль, оскільки дозволяє значно скоротити кількість слів, систематизувати безкінечно зростаючу кількість назв і тим самим зробити лексичний склад зручнішим для користування. Омонімія такої ролі не відіграє, поява омонімів зумовлена не потребами організації мови, мовної системи, а є, якщо можна так висловитись, випадковим явищем у мові. Омоніми виникають у різний спосіб і з різних причин: одні з них пов'язані між собою історично, інші виникли в результаті випадкового збігу: *Роман* (ім'я) — *роман* (жанр); *топити* (в печі) — *топити* (у воді); *початок* (дня) — *початок* (кукурудзи).

Завдання 7. Прочитайте подані речення, знайдіть омоніми. Визначте, що стало підставою для виникнення омонімії (збіг вимови, написання, граматичних форм слів, випадковий збіг тощо).

1. На березі річки було багатолюдно. — На березі вже золотилося листя. 2. Мати приготувала смачний сніданок. — Завжди варто мати почуття гумору. 3. Замок приваблював туристів своєю таємничістю. — Замок зламався, тому двері не відчинялися. 4. Міна вибухнула миттєво. — На її обличчі з'явилася кисла міна.

§ 4. ПАРОНІМІЯ

У мові є слова, близькі за звучанням, але різні за значенням. Такі слова називають **паронімами**. Пароніми можуть мати близькі значення: *тяжко* — *важко*, *бучний* — *гучний*, *хиткий* — *хисткий*, а можуть докорінно відрізнятися: *інстанція* — щабель у структурі влади і *дистанція* — відстань; *тафта* — тканина певного гатунку і *тахта* — меблі. Пароніми можуть мати і прямо протилежні, антонімічні значення: *еволюція* — поступовий розвиток, *революція* — докорінний швидкий переверот у суспільстві.

Близькозначність паронімів може зумовлюватися походженням двох чи більшої кількості слів від одного кореня (*адрес* — *адреса*, *адресат* — *адресант*, *дипломат* — *дипломант*), а може і не мати такої зумовленості (*тафта* — *тахта*).

Серед паронімів багато слів іншомовного походження, значення яких ми часто плутаємо. Нерідко співзвучність паронімів є причиною помилок у вживанні слів, тому необхідно знати значення кожного слова. Так, слово *адреса* має значення «місце проживання чи перебування», а *адрес* — «письмове вітання». в усному мовленні нерідко можна почути: «Панові N вручили вітальну адресу». Це помилкове вживання слова *адреса* (правильно — *адрес*), як і протилежне: «На листі слід писати адрес» (правильно — *адресу*). в українській мові є пароніми *талан* «доля» і *талант* «здібності до якоїсь діяльності». Про людину, яка успішно працює в якійсь діяльності, талановита в якійсь галузі, ми говоримо: «У неї (нього) великий *талант*», а якщо людині не щастить у чомусь, то говорять «Немає їй (йому) *талану*».

Завдання 8. Поясніть значення поданих паронімів. Складіть із ними речення або словосполучення, у яких би виявлявся їх зміст.

Реальний — реалістичний;
ідеальний — ідеалістичний;
адресат — адресант;
абонент — абонемент;
імміграція — еміграція;
оптимістичний — оптимальний;
апартаменти — департамент;
дипломат — дипломант;
еволюція — революція;
прогрес — регрес;
церемонний — церемоніальний;
омар — кальмар;
роман — романс.

§ 5. СИНОНІМІЯ

Синоніми — слова, які мають різне звучання, але виражають одне поняття, називають одне явище і відрізняються при цьому смисловими відтінками: *сміливий* — *хоробрий* — *відважний* — *безстрашний*; *болить* — *щемить* — *ниє*; *колір* — *барва* — *тон*. У тексті синоніми здебільшого вживаються з метою уточнення, підсилення, емоційного увиразнення та насичення сказаного саме тим відтінком, який властивий другому синоніму.

За характером відмінностей синоніми поділяються на **лексичні** (розрізнення на рівні значень): *робота* — *праця* — *труд*; *брила* — *плита*; *хиба* — *огріх*; **емоціонально-експресивні** (відмінності у вияві емоцій, почуттів): *ламати* — *нищити* — *трощити*; *сердитися* — *гніватися*; *боятися* — *жахатися*; **стилістичні** (відмінності у стильовому вживанні):

вигадка, домисел (міжстильові) — *фантазія* (книжний стиль) — *небилиця* (розмовний стиль); *розмовляти* (міжстильове) — *балакати, базікати* (розмовний); *тубілець* (міжстильове) — *абориген, автохтон* (наукові)); **контекстуальні** (слова можуть бути синонімами лише в конкретному тексті): *вже відбриніло, відквітло, відіграло навкруг* (В. Стус).

Якщо в мові виникають слова з повністю тотожним змістом, так звані *абсолютні* синоніми, або квазісиноніми, то одні з них починають уживатися рідше, аж поки не вийдуть із ужитку, або ж у їх значеннях виникнуть відмінності. Так, із зародженням повітряного флоту літальний апарат називали іншомовним словом *аероплан* (від гр. *aer* — повітря, *plan* — літак). Паралельно виникло в українській мові для називання того ж предмета слово *літак*. Певний час вони вживались у мовленні обидва, але іншомовне слово поступово стало використовуватися рідше, і сьогодні ми до нього майже не звертаємось.

Або інший приклад. Наприкінці XIX ст. із зародженням громадсько-політичної лексики із значенням «збори» вживалось кілька слів: *збірка, збори, зібрання*. Поступово кожне з цих слів набуло окремого значення і вони перестали бути синонімами: *збірка* — «книга, в якій зібрані твори одного або кількох авторів», *збори* — «громадсько-політичний захід», *зібрання* — «колекція».

Наведені приклади показують, що існування двох слів з абсолютно тотожним змістом у мові, як правило, тимчасове. Закон економності мовної системи призводить або до зникнення одного з тотожних за змістом слів, або до розподібнення їх смислу.

Який висновок ми маємо зробити із сказаного? Висновок один: синоніми хоч і виражають одне поняття, обов'язково мають і відмінні ознаки.

Завдання 9. З поданими синонімами, що утворюють синонімічний ряд, складіть речення (на вибір). Визначте тип синонімів.

Говорити — ректи, промовляти, балакати, «грузити» (сленгове); сміятися — реготати, гоготати; їсти — смакувати, жерти, кидати; гарний — класний, кльовий, суперовий, файний.

- ✓ Зверніть увагу, що першим словом у синонімічному ряду є стилістично й емоційно нейтральне слово.

Завдання 10. Із поданих слів утворіть синонімічні ряди. За якою ознакою ви згрупували слова?

Хата, працювати, криниця, мужній, бігти, запах, ключ, сміливий, палкий, мчати, будинок, хоробрий, трудитися, аромат, джерело, горбатитись, героїчний, дім, нестися, пристрасний, будівля, полум'яний, безстрашний, легіти, пахнощі.

§ 6. АНТОНІМІЯ. СЛОВА-АНТАГОНІСТИ

У світі багато протилежностей: протилежні сторони світу — північ і південь, захід і схід; полюси — північний і південний; пори дня — день і ніч, ранок і вечір, світання і смеркання; пори року — зима і літо, весна і осінь; розміри, напрямки і т. д. Людина, пізнаючи навколишній світ, визначала значення кожного явища для себе, для свого життя і поділяла їх на темні, злі шкідливі та світлі, добрі, корисні, поступово досягаючи відношення протилежності, що існують у світі. Слова, які називають протилежні явища, одержали в мовознавстві назву **антоніми** (від грецького *anti* — «проти» та *опута* — «ім'я»).

Антонімія як явище досить поширена в різних частинах мови: іменниках, (*верх* — *низ*, *рух* — *спокій*; *сум* — *радість*), прикметниках (*високий* — *низький*; *гарячий* — *холодний*), дієсловах (*Засинати* — *прокидатись*; *починатися* — *кінчатися*, *світати* — *темніти*), прислівниках (*далеко* — *близько*; *там* — *тут*), займенниках (*той* — *цей*), числівниках, що означають точно невизначену кількість (*багато* — *мало*), прийменниках (*під* — *над*, *в* — *з* тощо).

Слід знати, що 1) антоніми існують не до кожного слова, а тільки до груп слів, які називають явища, що мають свою протилежність (*дужий* — *слабкий*; *здоровий* — *хворий*), 2) якщо існує назва однієї сторони протилежності, то повинна існувати назва і другої, тобто антонім (*північ* — *південь*; *старий* — *молодий*).

Антоніми називають явища, які є складовою частиною якогось більш широкого поняття: *великий* — *малий* входять в групу слів, що позначають розмір, *веселий* — *сумний* — в групу слів «настрій», *північ* — *південь* — сторони світу і т. д.

Завдання 11. Прочитайте речення. До виділених слів доберіть антоніми і складіть із ними речення. Визначте, яка ознака зумовила антонімію цих протилежних слів.

1. Лайка належить до *негативних* явищ не лише поведінки людини, а й загальної культури суспільства. 2. Прізвища в *сучасному* їх розумінні з'явилися в Європі у 14 столітті, перші їх офіційні фіксації в документах здійснено у Венеції. 3. Мовні здібності у *дітей* можуть виявлятися в дуже *ранньому* віці. 4. Чоловікам, які на першому побаченні заводять балачку з представницями протилежної статі, варто уникати *нудних* і нецікавих тем, таких, як розповіді про стан свого здоров'я, службові подробиці, спорт (За В. Федоренком).

Завдання 12. Прочитайте текст, знайдіть у ньому антоніми. Визначте, яка ознака зумовила протиставлення цих слів.

Цікавий випадок стався в середині 50-их років минулого століття в одній американській сім'ї. За наполяганням батька (незважаючи на всі протестування матері), одного з двох їхніх синів-близнюків було названо Лузер (тобто Невдаха), а другого — Віннер (тобто Переможець). Доля обох склалася в майбутньому з точністю до навпаки порівняно з тим, що пророкували їхні імена. Лузер зробив стрімку, блискучу, успішну кар'єру, тоді як життя Віннера виявилось невдалим, безперспективним, безуспішним, більше того, він 30 разів опинявся у в'язниці за різні злочини (За В. Федоренком).

✓ Знайдіть у тексті синоніми.

§ 7. ТИПОЛОГІЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лексика кожної мови розрізняється за походженням, уживанням, емоційним забарвленням.

За походженням слова в українській мові поділяються на **власнеукраїнські** — *батько, борщ, криниця, щедрий, сумний, свитка; давньоруського походження* — *мати, ріка, сонце, пісок, ліс, білий; старослов'янські* — *священний, блаженний, окаяний, божественний, вознесіння; іншомовні запозичення* — *козак, моголиця, ковбаса, ковчег (тюркізми); бібліотека, академія, дельфін (з грецької); вітаміни, календар, література (з лат.); парасолька, бюро, вітрина (з франц.); штаб, клас, офіцер, блицтурнір (з нім.); волейбол, пенальті, сервер, пресинг (з англ.)* та ін.

Завдання 13. Прочитайте поданий текст мовознавчого характеру. Знайдіть у ньому іншомовні слова, поясніть їх значення.

У деяких мовах доволі сильними є тенденції до очищення рідної мови від запозичених елементів (це явище має назву пуризму). Наприклад, свого часу в Росії лінгвіст-аматор граф О. Шишков пропонував усі іншомовні слова замінити корінними, автентичними (питомими): замість тротуар уживати слово «топтатище», замість фортепіано — «тихогроми» тощо. Почастішали тенденції виявлятися й у діяльності видатного лексикографа В. Даля, який пропонував, приміром, слово «фізкультура» замінити новотвором «ловкосиліє», «егоїст» на «самотник», «кокетка» на «хорошуха» (За В. Федоренком). Останнім часом в Україні також посилюється прагнення очистити українську мову від запозичень (навіть із близькоспоріднених мов),

що спродукувало появу багатьох нових слів: замість *аеропорт* вживають слово «летовище», замість *пилосос* — «порохотяг», замість *укол* — «заштрик», замість *гелікоптер* — «гвинтокрил». Чи приживуться такі заміники, покаже час, але найчастіше вони сприймаються комічно.

- ✓ Як ви особисто ставитесь до явищ пуризму?
- ✓ Чи варто створювати питомі заміники традиційних запозичень для того, щоб рідна мова була чистішою?
- ✓ Як ви оцінюєте ситуацію в сучасній українській мові щодо активного вживлення в ній новітніх іншомовних слів (наприклад, *меседж* замість *повідомлення*)?

За вживанням лексика поділяється на **застарілу** (архаїзми, історизми) та **нову** (неологізми). **Архаїзми** — слова або мовні звороти, що вийшли з активного вжитку: *ланіти* (шоки); *перст* (палець), *град* (місто); **історизми** — слова, що позначають реалії стародавніх епох, зокрема назви одягу, зброї, їжі, звичаїв, посад: *свитка, жулан, булава, бунчук, дружина* (військо), *віче* (зібрання), *гардемарин, гетьман, десятник, поміщик, кріпак, писар* тощо. Історизми часто вживаються в художніх текстах як стилістичний засіб для створення історичного колориту.

Неологізми — слова, що з'явилися в мові синхронно з появою новітніх предметів чи явищ: *ноутбук, ваучер, ток-шоу, хакер, сайт* та ін. З часом неологізми стають частиною активного лексикону і переходять у розряд загальноновживаних: *телевізор, комп'ютер, відеомагнітофон, мікрохвильова піч* тощо.

Лексика різниться також за сферою вживання. Слова, якими користуються люди певної професії, називаються **професіоналізмами**. Це назви приладів, механізмів, процесів, явищ, які використовуються в тій чи іншій галузі виробництва чи сфері діяльності: *порпилиця, сподень, кружалко* — деталі в гончарному крузі. Вузько-професійна лексика не набуває значного поширення в літературній мові, однак має потенційні можливості перейти в розряд термінів певної галузі.

У науковій мові активно функціонують **терміни** — слова або словосполучення, що вживаються для точного вираження певного поняття: *асиміляція, радіус, конденсація, рефлексія, індикація, резекція*. Терміни конкретної галузі науки об'єднуються в спеціальні терміносистеми (медична терміносистема, хімічна, лінгвістична тощо); крім того існують терміни, що вживаються в різних наукових галузях (міжтермінологічна омонімія): *еволюція, морфологія, редукція, дифузія* тощо.

За рівнем емоційного вияву слова бувають **нейтральними** (*море, дитина, книга, студент*), **емоційно забарвленими** (*донечка, бджілка, матуся, цуценя-тко*), **експресивними** (*вовчище, запроданець, мракобіс*).

Завдання 14. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому історизми чи архаїзми. Яка їх функція в контексті історичного твору? Про яку епоху йдеться в цьому фрагменті? Чи є тут емоційно забарвлені та експресивні слова?

— Не хвалися, — сказала Ольвія, мружачись. — Я чула, що скіфів із Азії витіснили племена массагетів. Відходячи, скіфи перейшли ріку Аракс, довго тікали, аж доки потрапили в землю кіммерійську.
— Хто кого тіснив, хай про це не турбується дочка грецького архонта, — стримано відказав Тапур, цей молодий скіфський вождь, людолов із диких степів, а їй стало трохи легше, що вона таки шпигнула його гординю. — Бо звідтоді, як ми прийшли сюди, у степах на схід і на захід від Борисфену, на південь і на північ, немає люду, сильнішого за нас (*За В. Черисом*).

✓ Назвіть сучасний відповідник давньому топоніму Борисфен.

Завдання 15. Уявіть себе письменником історичного жанру. Створіть історичний сюжет (розповідь чи опис), використовуючи подані слова.

Воліти (бажати, хотіти), перст (палець), глас (голос), печеніги, бояри, дружина, інок (монах), пергамент, чоло (лоб), вівериця (найдрібніша давньоруська монета), варяги, кесар (цар), брама, Лель (бог кохання), фіал (чаша), тать (злодій), орда, кольчуга.

✓ Яку епоху ви будете відтворювати у своєму творі?

Завдання 16. Запишіть десять неологізмів, які з'явилися в нашій мові останнім часом. З якою сферою пов'язана ця лексика? Складіть із цими словами речення.

§ 8. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ. ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, АФОРИЗМИ

Фразеологізм — стійке словосполучення, що має власне лексичне значення, не завжди зумовлене значенням складових слів-компонентів: *вилити душу* — висловлювати почуття, переживання; *крутитися на язичі* — дуже хочеться сказати щось; *пекти раків* — червоніти від сорому. Фразеологізми не створюються у процесі вільного мовлення, а відтворюються у вигляді фіксованої конструкції із властивим їй лексичним складом і значенням.

За ступенем мотивації значення фразеологізми поділяються на

а) фразеологічні зрощення: *бити байдики; собаку з'їсти; свиню підкласти; пекти раків* — значення цих фразеологізмів не вмотивоване значенням їх компонентів;

б) фразеологічні єдності: *не нюхати пороху; прикусити язика; кров з молоком; п'ятами нахивати* — цілісне значення цих фразеологізмів витікає із значення компонентів;

в) фразеологічні сполучення: *дрімота бере; сон узяв; майстер на всі руки* — значення цих фразеологізмів мотивується вільним значенням одного з компонентів і зв'язним значенням іншого.

У мовленні фразеологія виконує різноманітні функції. Вона виступає засобом індивідуалізації мови, у ній часто втілюється емоційно-оцінне ставлення мовця до дійсності. З величезної кількості фразеологізмів, що існують у мові кожного народу, лише частина має відповідники в інших мовах, тому фразеологізми не можна дослівно перекладати на іншу мову, треба відтворювати їх значення: *крутиться як белка в колесе* — *крутиться як муха в окропі; бить баклуши* — *бити байдики, баглаї годувати, ханьки м'яти*.

Українська мова

глек розбили
дістати облизня
думки обсіли
забити баки
з шкури вилізти
мати на думці
на Миколи та й ніколи
ні в тин ні в ворота
ніде курці клюнути
ридма ридати
лише живий та теплий
прясти очима
у всякого Мусія своя затія
хай йому грець
щербата слава

Російська мова

черная кошка пробежала
остаться ни с чем
мысли одолели
заговорить зубы
разбиться в лепешку
держать в голове
после дождичка в четверг
ни к селу ни к городу
негде пальцем ткнуть
плакать навзрыд
еле-еле душа в теле
строить глазки
всякий по-своему с ума сходит
будь он не ладен
подмоченная репутация

Завдання 17. Прочитайте речення з фразеологічними одиницями. Випишіть подані фразеологізми, у дужках запишіть їх значення. Якщо це можливо, доберіть до них синоніми (фразеологізми).

1. З перших же днів закохався в неї, як сам собі признався, — по самі вуха (*А. Головка*). 2. Коли так, то в мене з душі скотилась ціла

каменоломня (П. Загребельний). 3. Було це ще за царя Гороха (Нар. тв.). 4. Звичайно, дівчата в інституті перетирали кісточки всім (Ю. Мушкетик). 5. Ось так поточити яси, з кимось кокетуючи злегенька, весело потовкти воду в цій дипломатичній ступі — це, одверто кажучи, Тамарі завжди було по душі (О. Гончар). 6. Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода (П. Загребельний). 7. Сотні, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — мусили випити гірку до краю (М. Коцюбинський).

До фразеологізмів також відносять прислів'я і приказки, стійкі порівняння, крилаті вислови.

Прислів'я — короткий, ритмічно організований вислів повчального характеру, виражений простим чи складним реченням: *Птицю пізнаєш по пір'ю, а чоловіка по бесіді; Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує; Козацькому роду нема переводу; Вісті не лежать на місці.*

Приказка — короткий вислів, розрахований на повчання. Вживається у прямому значенні відповідно до яких-небудь конкретних життєвих ситуацій: *Серце — не камінь; Ходить та и спить; Набалакав — і в торбу не забереши; Який батько — такий син.*

Крилаті слова — стійкі образні вислови, засвоєні з літературних джерел: *Прийшов, побачив, переміг* (Д. Цезар); *герой нашого часу* (М. Лермонтов); *нитка Аріадни* (міфологія); *Нове життя нового прагне слова* (М. Рильський).

Завдання 18. Складіть і запишіть зв'язний текст (розповідь), використовуючи подані крилаті слова (на вибір).

Яблуко незгоди; спочиваючи на лаврах; О часи! О звичай!; сім чудес світу; Бути чи не бути?; кінець світу; лицар печального образу; батьки і діти; Спинись, хвилино!; через терни до зірок.

✓ Чи відомі вам джерела цих крилатих висловів? Назвіть їх.

Завдання 19. Напишіть твір-роздум на одну з тем, використовуючи різноманітні образні засоби:

1. Чимало в цьому світі, друг Гораціо...
2. Я знаю тільки те, що нічого не знаю.
3. Я мислю, отже я існую.
4. У ріднім краю навіть дим солодкий.
5. Усе тече, усе змінюється.

✓ Запишіть ім'я автора обраного вами вислову (теми).

§ 9. ЛЕКСИКОГРАФІЯ. ТИПИ СЛОВНИКІВ

Розділ мовознавства, предметом якого є теорія і практика укладання словників різних типів, має назву *лексикографія*.

Словник — це реєстр слів або будь-яких мовних одиниць, розташованих у певній послідовності. у словнику може тлумачитися значення описуваних одиниць, з'ясовуватися їх походження, наводитись інформація про правильність написання чи вимови, подаватися переклад слів з однієї мови на іншу. Словники є цінним джерелом інформації і засобом підвищення комунікативної культури носіїв мови.

Основні типи словників:

енциклопедичні — наводяться відомості про окремих осіб, населені пункти, країни, різні події, предмети та явища;

тлумачні — подається опис значень слів, що входять до лексичного фонду мови на відповідному відрізку часу;

етимологічні — подаються основні відомості про походження й генетичні зв'язки слів;

орфографічні — наводяться відомості про правильне написання слів відповідно до діючих орфографічних норм;

орфоепічні — наводяться відомості про правильну вимову слів відповідно до орфоепічних норм;

історичні — подається аналіз лексичного матеріалу відповідного історичного періоду мови;

словник синонімів — наводиться тлумачення слів, об'єднаних у синонімічні ряди;

словник антонімів — тлумачаться протиставлювані лексичні одиниці;

діалектні — тлумачаться слова, властиві діалектним ареалам;

фразеологічні — подаються тлумачення фразеологічних зворотів;

двомовні — подають переклад слів однієї мови на іншу.

ГОТУЙМОСЯ ДО ТЕСТУВАННЯ

Теми з лексикології, фразеології, що перевіряються при зовнішньому оцінюванні:

Лексичне значення слова. Багатозначні й однозначні слова. Пряме та переносне значення слова. Омоніми. Синоніми. Антоніми. Загальновживані слова. Професійна, діалектна, розмовна лексика. Терміни. Застарілі й нові слова. Нейтральна й емоційно забарвлена лексика. Фразеологізми. Приказки, прислів'я, афоризми. Типи словників.

ЗАВДАННЯ

1. Позначте рядок, у якому всі слова багатозначні:
 - А бал, відпустка, відтінок, засада, знепритомніти;
 - Б захід, карта, компрес, навколишній, портативний;
 - В рукав, наголошувати, мати, машина, похмурий;
 - Г менеджер, наповнювати, обережний, акція, виріб.
2. Позначте рядок, у якому всі слова — синоніми:
 - А свобода, визволяти, вільний, незалежність;
 - Б хоробрий, сміливий, відважність, героїзм;
 - В слава, популярність, пошана, відзнака;
 - Г уважний, чуйний, душевний, вихований.
3. Позначте рядок, у якому всі словосполучення — фразеологізми:
 - А байдики бити, гульма гуляти, добре знати;
 - Б грець ухопив, думки обсіли, муха вкусила;
 - В діяти навмисне, збіг обставин, зганяти злість;
 - Г ляпати язиком, мести мітлою, майнути думкою.
4. Позначте речення, у якому всі слова іншомовні:
 - А Декан зняв із студентів стипендію;
 - Б Редактор відкоректував актуальний репортаж;
 - В Балет — дуже естетичний вид мистецтва;
 - Г Книгу надрукували в приватній типографії.
5. Позначте речення, у якому є застаріле слово:
 - А Давній рукопис знайшли в старовинному замку;
 - Б Амуніція козаків включала трофейну зброю;
 - В Римляни відзначалися ораторським талантом;
 - Г Київські книгозбірні процвітали за часів Ярослава.

КУЛЬТУРА УСНОГО
ТА ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

Під культурою мовлення прийнято розуміти володіння нормами літературної мови у вимові, вживанні слів та їх форм, у будові речень і вміння користуватися мовними засобами в певних ситуаціях спілкування. Основи культури і техніки усного мовлення ґрунтуються на літературній мові: її звуковому і словниковому складі, граматичній будові. Тому оволодіння навичками правильного й дохідливого мовлення неможливе без знань фонетики, лексикології, граматики.

Якщо ж людина не володіє цими знаннями, а також погано обізнана із словниковим складом літературної мови, зокрема з лексичними запозиченнями, і в цілому недбало ставиться до своєї мовленнєвої діяльності, припускаючись при спілкуванні діалектної, просторічної, жаргонної, лайливої лексики, то її мовлення одразу привертає увагу своєю недосконалістю, безграмотністю, відхиленням від літературної норми. І це суттєво впливає на загальний імідж людини, знижуючи і руйнуючи враження від неї. Тож важливо пам'ятати, що Ваше мовлення — це візитна картка, яка може бути запорукою Вашої успішності чи навпаки — падіння, а культура мовлення — шлях до зовнішнього вдосконалення і внутрішньої гармонії.

Бажаємо Вам успіху на цьому шляху!

Завдання: Прочитайте текст, узятий із сучасного українського журналу про публічних людей. Поміркуйте над питаннями, що вміщені після тексту.

Соціальна успішність людей, що мають справу з публічністю (політика, наука, культура, спорт), зумовлюється проявом їх інтелектуальних, професійних, ділових, комунікативних, загальнокультурних можливостей. Важливу роль при цьому відіграють саме мовно-комунікативні компетенції як фактор озвучення поставлених завдань і засіб впливу на ділову ситуацію та її учасників. Ми щоразу переконуємося в цьому, коли слухаємо наших політичних та державних лідерів, науковців, акторів, спортсменів. Отримуємо задоволення і віримо їм, якщо вони говорять гарно і правильно; засмучуємось і не довіряємо, якщо чуємо помилки і хиби в їх мовленні.

Як свідчать результати соціологічних опитувань населення щодо визначення рівня популярності публічних людей (матеріали преси), їх

мовні позиції та комунікативні компетенції мають великий вплив на формування особистісного рейтингу. Навіть російськомовні респонденти в різних регіонах України надали пріоритетності тим публічним персонам, які розуміють державну місію української мови, не опозиціонують її російській, не спекулюють на мовних проблемах і віддають перевагу саме державній мові в ситуаціях ділового спілкування.

Рівень стилістично грамотного мовлення (орфоепія, граматики, лексичний ряд), дотримання мовних норм, загальна мовна культура надає цим людям значної пріоритетності порівняно з тими, хто не володіє цими якостями. Тож мова як показник освіченості, цивілізованості, а в наших умовах і державної свідомості, є вагомим фактором творення публічного і професійного іміджу людини та кроком до власної соціальної успішності.

- ✓ Яких проблем торкнувся автор цієї статті?
- ✓ Чи згодні Ви з його позицією щодо ваги мовної культури в становленні особистості та її соціалізації?
- ✓ Пригадайте відомих Вам публічних людей — політиків, спортсменів, науковців, співаків, телеведучих, митців. Чи звертали Ви увагу на їх мову? Наскільки мовні якості цих людей впливають на їх загальний імідж?
- ✓ Які кроки до соціальної та професійної успішності видаються Вам оптимальними в умовах нашої дійсності?
- ✓ Подискутуйте щодо цієї проблеми з однокласниками. Чи однотайні їхні думки?

ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Орфоепія — система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови. У поняття літературної вимови входять правила вимови голосних і приголосних у різних позиціях, сполучень звуків у словах, словосполученнях і реченнях, окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, а також норм наголошування та інтонування. В основу української літературної вимови покладена фонетична система середньонадніпрянських говірок.

Літературна норма — прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови звуків, наголошення слів, словотворення і слововживання, будови синтаксичних конструкцій. За дотримання чи недотримання узвичаєних норм усне мовлення оцінюється як правильне чи неправильне (За С. Дорошенком).

§ 10. ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Однією з умов правильної вимови голосних звуків є наголос, тобто виділення одного зі складів слова посиленням голосу, підвищенням тону, тривалішим звучанням. В українській мові наголос впливає на вимову звуків **е, и, о**.

1. Голосний [е] в ненаголошеній позиції вимовляється наближено до [и]: [се"лб], [ве"слб], [се"рэдн'ій], [п'ідне"сті], [тве"рдій] тощо.
2. Голосний [и] не під наголосом у вимові наближається до [е]: [ни"з'кій], [ви"разний], [ви"мова], [пи"сати], [жи"т':а], [ди"вити"с'] тощо.
3. Голосний [о] в ненаголошеній позиції вимовляється чітко: *голова́, кропи́ва, голосни́й, вимовля́ти, пози́ція, слова́, спостеріга́ти, на́голос, поча́ток, столи́ця, ко́смос та ін.* Припускається вимова ненаголошеного [о], наближеного до [у] в позиції перед складом з наголошеним у чи іншим голосним: [го"лубка], [ко"жух], [зо"зул'а].
4. Голосні [а], [у], [і] під наголосом і в ненаголошеній позиції вимовляються чітко:
[а]: *анкета́, адрес (привіта́льний), адреса (пошта́ва), армія́, арифмети́ка, ка́мінь, гарни́й, мати́, багати́й, залізни́й;*
[у]: *бури́й, бути́, зубни́й, зубожі́лий, Україна́, дуби́, дуб;*
[і]: *сиді́ти, пісня́, літо́, літні́й, полі́т, дові́ра; відзна́ка, підготува́ти, пострі́л, літа́к.*

У квадратних дужках подається вимова слова. Спосіб передавання звукового складу окремого слова чи цілого тексту в письмовій формі називається **транскрипцією**. Транскрипція здійснюється за допомогою знаків алфавіту та спеціальних діакритичних знаків. У фонетичній транскрипції української мови відсутні літери **я, є, ї, щ, ь**, а також велика і мала букви. М'якість приголосних позначається так: [л']; пом'якшення — [б']; подовження і подвоєння позначається двокрапкою — [ш:]; наближення голосних позначається так: [е"], [и"]. Зміст фонетичної транскрипції береться в квадратні дужки: [че"решн'а], [жит':а], [п'іс'н'а], [шч'ітка].

Завдання 1. Прочитайте слова, дотримуючись правил вимови голосних; зробіть фонетичну транскрипцію поданих слів (вибірково).

Хвилювати, обличчя, провести, тепло, погано, добро, кисень, водень, особливо, тепер, січень, грудень, господина, опитати, екологія, хоролий, проблема, боятися, допомога, енергія, волосся, легкий, пережити, насолода, призовий, природа, зелений, ворона, ворота, порядок.

Завдання 2. Прочитайте тексти, дотримуючись правил вимови голосних звуків.

Як парость *виноградної* лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь *бур'ян*. Чистіше від *сльози*
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона *щоразу* служить вам.
Хоч і живе своїм життям (М. Рильський).

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих, — рідна мова,
Вишневих радість *пелюстків*,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі *спів*,
Життя духовного основа (М. Рильський).

✓ Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів.

Вимова голосних

Під наголосом	У ненаголошеній позиції
е ([в́есла], [б́ерег], [в́ерби]);	е" ([вє"сло́], [бе"ре́за], [вє"рба́]);
и ([ж́ито], [пл́инути], [ч́истий]);	и" ([чи"стотá], [кри"ло́], [си"ниц'а]);
а ([та́то], [бага́то], [водá]);	а ([заво́д], [га́рн'ізо́н], [програ́ма]);
о ([го́рдо], [спо́мин], [мо́лод']);	о ([зор'á], [водá], [не́бо]);
у ([ру́чка], [кр́уча], [чу́йу]);	у ([супе"ре́чка], [сус'і́да], [гнучкі́й]);
і ([в'і́к], [л'і́то], [г'і́лка]);	і ([йу́н'іс'т'], [д'і́вча́], [му́жн'і́й]);

Між деякими літерами і звуками немає повної відповідності: одна літера може позначати два звуки, і навпаки — один звук може позначатися двома літерами. Так, літери **я**, **ю**, **є**, **ї** можуть позначати два звуки: **я** = [йа] (яблуко, в'язати), **ю** = [йу] (юшка, в'юн), **є** = [йє] (єднати, своє), **ї** = [йї] (їсти, під'їхати).

Завдання 3. Прочитайте речення. Визначте, у яких виділених словах літери **я**, **ю**, **є** позначають один звук, а в яких — два:

Добрим *паростям* ти віддавай і *любов*, і увагу,
Без *жале* викорчовуй лихий та отруйний *бур'ян*,
Чисту воду люби, що гарячу *вдовольнює* спрагу,
І *серця*, що *минають* дорогу образ і оман (М. Рильський).

Яблуні в інеї, ніби сніжинки-велетні,
В мільярди разів побільшені атоми (Д. Павличко).

Хай загинуть всі негоди злі;
Хай живуть в *піснях* моїх *зорею*
Ті, що творять *щастя* на землі;
Ті, що творять *щастя* під землею (В. Симоненко).

Давно *немає* літа з нами,
Що мов *одснилося* у снах,
І під осінніми дощами
Зів'яли айстри у садах (В. Симоненко).

§ 11. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

- Дзвінки приголосні в кінці слова та перед глухими приголосними вимовляються дзвінко:
дід, *колодка*, *книжка*, *могти*, *також*, *ніж*, *ніжка*, *дубки*, *замерз*, *народ*, *подорож*, *сніг*, *поріг*.
- Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко:
просьба [проз'ба], *боротьба* [бород'ба], *вокзал* [вокзал], *молотьба* [молад'ба], *кружка* [кружка], *берізка* [бер'ізка].
Як виняток оглушуються дзвінки перед глухими в словах *легко* [лехко], *вогко* [вохко], *кігті* [к'іхт'і], *нігті* [н'іхт'і].
Такий фонетичний процес називається **уподібненням** звуків (науковий термін — **асиміляція**).

Завдання 4. Прочитайте запропоновані слова вголос. Перевірте свою вимову (бажано з диктофонним записом). Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів:

- 1) короб, хліб, *рибка*, дубки; город, брід, присуд, парад, холод, *підсипати*; паровоз, мороз, казка, *мережка*, ріште, *стежка*, босоніж; поріг, *грядка*, прибіг, маркетинг, бігти, стягти; гедзь, *гудзик*; *картридж*; дужка, різкий, обсіпати.
- 2) *гарбуз*, батіг, *парад*, ряд, раз, *курйоз*, хоч би, як же, якби, ось де.

3. Приголосні перед **е**, **и** в українській мові вимовляються твердо:
зелений, *дерево*, *береза*, *легко*, *далеко*; *високо*, *визирати*, *дивитися*, *читати*; *лексика*, *білет*, *пленум*, *емблема*, *лекція*.

Завдання 5. Прочитайте слова, перевірте свою вимову з допомогою диктофонного запису. Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів.

Текст, *передавати*, червоний, *пустеля*, печера, тема; лишити, чотири, вабити, природа, людина, великий, *безперервний*, прикметник, линути, *колекція*, поле.

Завдання 6. Прочитайте речення, дотримуючись правил вимови приголосних, зокрема перед *е, и*. Зверніть увагу на вимову ненаголошених голосних. Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів:

Гей, нові Колумби й *Магеллани*,
Напнемо *вітрила* наших мрій!
Кличуть нас у мандри *океани*,
Бухту спокою облизує *прибій* (В. Симоненко).

Вишиває осінь на канві *зеленій*
Золоті квітки.
Квітки *оживають* і з *дерев* спадають
Жовті *нагідки* (О. Олесь).

Червень дозрівав, немов *зерно* —
рвалась мова і гострішав слух.
Зранку у *відчинене* вікно
набивався тополиний пух (С. Жадан).

4. В українській мові є звуки [дж] і [дз], які позначаються на письмі двома літерами, а вимовляються як один неподільний звук: [джм'іл'], [бджола], [менеджер], [ходжу], [менеджмент]; [дз'урчати], [дзв'ін], [гудзик], [кукурудза], [дзига], [дзеркало], [картридж].

На письмі при переносі в таких словах сполучення літер *дз* та *дж* не розділяються:
ку-ку-ру-дза, гу-дзик, ме-не-джер, хо-джу.

Завдання 7

- 1) Прочитайте слова, правильно вимовляючи звуки [дз] і [дж].

Дзвоник, дзвінок, кукурудзяний, дзвінкий, сиджу, надходження, сходження, під'їжджати, бджола, джерело, джунглі, джаз, джем, джигіт, дзига, дзижчати, гудзик, менеджер, джемпер.

- 2) Розділіть для переносу слова.

Заходжу, сиджу, менеджмент, гудзик, кинджал, буджу, пораджу, пересажувати, твердження, походження.

При словотворенні може відбуватися збіг кінцевого приголосного [д] префікса і початкового [ж] або [з] основи: *під-живлювати, від-жени, від-жимати; над-земний, над-звичайний, під-земелля* тощо. У таких випадках [дж] і [дз] вимовляються як два звуки і можуть при переносі на письмі розділятися.

Завдання 8

- 1) Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову дзвінких приголосних. Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів.

Дзеркало, дзенькати, дзвонити, підземний, надземний, гудзик, гедзь, дзига, дзижчати; джерело, догоджати, віджени, менеджер, підживлювати, джаз, джунглі, джем, джемпер, котедж, джентльмен, коледж, джигіт, паранджа.

- 2) Поясніть, чому в словах *підземний, надземний, віджени, підживлювати* звуки [дз], [дж] мають роздільну вимову.

- 3) Поділіть слова рисками для переносу. Яким принципом переносу [дз] і [дж] ви скористалися?

Дослідження, віджимати, у коледжі, у котеджі, у картриджі, надзвичайний, попереджувати, віддзеркалювати, відзначати, приходжу, приїжджати, походження, надходження, піджени, віджени, паранджа.

5. Приголосний [ґ] в українській мові вимовляється як протяжний гортанний звук: *говорити, горобець, гриміти, галка, поріг, берег, друг, громадянський.*

Таку вимову звук [ґ] має і в словах іншомовного походження: *агроном, агент, авангард, гвардія, інтелігенція.*

В окремих словах вимовляється проривний [ґ], що позначається на письмі літерою *г*:

ганок, гандж (вада), агрус, дзига, ґрунт, ґвинт, гречність (чемність) тощо.

Така вимова і написання літери *г* зберігається і в похідних від таких слів: *ґрунтуватися, підґрунтя, проґавити.*

Буква *г* повернулася в український алфавіт в новій редакції правопису 1991 року й подальших його редакціях та за традицією вживається в деяких запозичених словах (див. двотомний «Орфоепічний словник української мови» (Київ, 2001). Однак останнім часом поширюються тенденції вживати цю букву в усіх іншомовних словах на місці букви *g*, що відповідним чином реалізується у вимові: [вагон], [інтел'ігенц'ія], [л'інгв'істика]. Ці тенденції поки що не закріплені літературними орфографічними та орфоепічними нормами.

За вживанням букв *г* та *ґ* розрізняють значення деяких слів:

грати — іменник із значенням «переплетення металевих прутів» і *ґрати* — дієслово із значенням «виконувати щось на музичному інструменті»; *ґніт* — «стрічка або шнур, що використовують для горіння в деяких предметах» і *гніт* — «важкий предмет, що кладеться на що-небудь для постійного тиснення».

Завдання 9. Прочитайте слова. Стежте за вимовою [г] та [ґ].

Гарно, герой, голос, грубий, проголошений, енергія, маркетинг, ембарго, негативний, бригада, археологія, фрагмент, глина, могли, збагатитися, глибокий, пагорби, загубили, Єгипет, геометрія, головний, Гельсінкі, гірський; гава, газда, ганок, ґатунок, ґвалт, ґвинт, Ґданськ, гедзь, гелґотати, гердан, гешефт, ґрунт, підґрунтя, гуля, ґрати (іменник), ґратчас-тий, Гібралтар, ґніт, ґогель-могель, гречний, дзигарі, дриґати, ре-миґати, аґрус.

- ✓ Значення яких слів вам не відомі? Знайдіть ці слова в тлумачному словникові української мови і відкрийте для себе їх смисл.

6. Приголосний [р] в кінці слова і в кінці складу в українській мові має тверду вимову:

байкар, гірко, кобзар, слюсар, чоботар, Харків, повірте; пір'я, на-двір'я, серйозний, кар'єра, верхогір'я.

На початку складу [р] вимовляється м'яко, якщо на письмі після нього пишуться літери **і, я, ю**:

коріння, річка; рясно, ряд, порядок, виборювати, рюкзак тощо.

Завдання 10. Прочитайте подані слова відповідно до правил вимови.

Срібло, зустрінути, обрій; гарячий, горять, прямо, порядок; зорю, по морю, горю, творю, створюючи; писар, повірте, відмірте, кір (рос.: корь), дозір, звір.

Завдання 11

- 1) Прочитайте прислів'я, правильно вимовляючи звук [р] на місці крапок:

і кома.. коня звалить, якщо ведмідь допоможе;
десять раз відмі.., а раз відріж;
голова без розуму, як ліхта.. без вогню.

- 2) Прочитайте речення. Зверніть увагу на вимову звуку [р] у виділених словах:

Дніпро ще *панцир* крижаний
Під плач вітрів ще не надів на себе (*В. Симоненко*).

Синій *вітер* у моїм полоні
Чи у вітру у полоні я.

Синьовітер-вихор з Оболоні

Враз під себе хмари підім'яв (*А. Мойсієнко*).

Прийшло бентежне *надвечір'я*,
Та серце гріє юна мрія (*В. Калашник*).

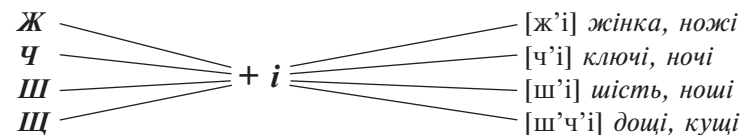
7. Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш] і сполучення звуків [шч], що позначається літерою **щ**, мають тверду вимову: *час, початок, ніч, суміш, шести, чотири, бачу, чую, чистий, темно, дощ, щастя*.

Завдання 12. Прочитайте, дотримуючись правильної вимови слів з буквою **щ**:

Пахне осінню
і димом
і дощем
дивний щем
з кленовим листям
щез (*Р. Мельників*).

Благослови той день, що родить щем.
Ще з нами стільки буде-перебуде!..
Душа чекає на нові етюди
У грозовому літі за дощем (*В. Калашник*).

Перед літерою **і** та при подовженні **ж, ч, ш, щ** вимовляються м'яко: *ночі, дощі, чіпляти, шість, клоччя, збіжжя, ніччю, піччю*.

Завдання 13. Прочитайте слова, дотримуючись правил вимови шиплячих.

Шостий, шести, честь, лежать, біжать, спішать, лоша, курча, чо-му, носиш, просиш, мрієш, розплющити, хоч, зосереджено, вежа, вежею, межа, межею, журі, парашут, час, чиновник, ступінчастий, залучити, тимчасовий, чепурний, учитель, піщаний, чути;

найдавніші, чіткіші, жіночі, учіться, вежі;

чисто — чітко, щит — щітка, обжинки — жінка, молодший — мо-лодші, читати — чіпляти; співаючи (як?) — співаючі (які?), працю-ючи (як?) — працюючі (які?);

ручка, дочка, дощечка, батечко, нічний, обачний.

У називному відмінку множини дієприкметників перед закінченням **-і** вимовляється пом'яшений **[ч']**: *працюючі, читаючі, атакуючі*. Ці слова відповідають на питання **які?**

У дієприслівниках **[ч]** вимовляється твердо перед кінцевим **-и**: *читаючи, працюючи, виконуючи*. У такому разі ці слова відповідають на питання **як?**

Завдання 14. Прочитайте. Поясніть відмінності у вимові.

Пишучі — пишучи, виконуючі — виконуючи,
співаючі — співаючи, квітучі — квітучи.

Завдання 15. Прочитайте прислів'я, дотримуючись правил вимови шиплячих звуків. Поясніть зміст поданих висловів і запам'ятайте їх.

Під лежачий камінь вода не тече.
Порожня діжка гучить, а повна мовчить.
З малої хмари великий дощ буває.
Вір своїм очам, а не чужим речам.
Хліб-сіль їж, а правду ріж.
Золото і в болоті блищить.
На те шука в річці, щоб карась не дрімав.
Вовк прийшов у овечій шкурі.
Не хвались, идучи на торг, а хвались, йдучи з торгу.
Він наговорить, що на вербі груші ростуть.

8. Звук **[ц]** в кінці слова вимовляється м'яко:
заєць [зайец'], *молодець* [молодец'], *боєць* [бойец'],
хлопець [хлопе"ц'], *олівець* [ол'івец'], *палець* [пале"ц'],
стрілець [стр'ілец'], *жнець* [жнец'],
полтавець [полтаве"ц'].

Винятки: *палац, плац, паяц, шприц; бац, клац, принц*.

Перед голосним **і** звук **[ц]** вимовляється м'яко: [ц'ілий],
[у руц'і], [соц'іал'ний], [конституц'ія], [пре"зе"нтац'ія],
[попул'ари"зац'ія], [ц'ікавий].

Завдання 16. Запишіть фонетичною транскрипцією вимову слів.

Охоронець, зв'язківець, купець, кравець, швець, путівець, паяц, палац; позиція, паспортизація, цілеспрямованість; приватизація, націоналізація, інвестиція.

9. Звук **[в]** вимовляється як губно-губний лише перед голосними: [волошка], [в'іра], [Васил'].

В усіх інших випадках — на початку слова перед приголосним, в середині слова після голосного перед приголосним, у кінці слова після голосного — цей звук вимовляється як нескладовий **[у]** (у фонетичній транскрипції [ў]): [ўперед]; [ўоўк]; [д'ўчина]; [деўйат']; [ходиў]; [читаў] (на відміну від вимови в російській мові звука **[в]** перед глухими та в кінці слова як **[ф]**: [фправо], [гаф], [драйф]).

Завдання 17. Прочитайте слова, дотримуючись правил української орфоепії.

Зневіритися, *Варшава*, *всміхнутися*, вгледіти, волочити, Волноваха, впоратися, *зав'язь*, мавпа, дівчина, *Петрівка*, Різдво, *вродливий*, *Шевченко*, врода, втомився, зрадів, *підписавшись*, лавка, злива.

✓ Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів.

Завдання 18. Прочитайте текст відповідно до орфоепічних норм. Зверніть увагу на вимову звука **[в]**. Зробіть фонетичну транскрипцію виділених слів:

Французькі дослідники встановили, що *вперше* людина заговорила приблизно 300 тисяч років тому. Саме тоді у гомо сапієнса сформувався мовний *нерв*.

Англійський *лінгвіст* М.Сводеш шляхом *зіставлення* сучасних мов *світу* відновив фонетичну систему давньої прамови. На думку *вченого*, ця первісна, найдавніша мова, спільна для людства, яке зароджувалося, могла мати тільки один голосний звук і одинадцять приголосних: [п], [т], [ч], [к], [кв], [х], [м], [н], [нг], [в], [й].

Батьківщиною мови, як і людини, сучасні вчені *вважають* район Танганьїки у Східній Африці (За В.Федоренком).

§ 12. СКЛАДНІ ВИПАДКИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

1.1. Сполучення приголосних *жц, шц, чц* у давальному й місцевому відмінку іменників І відміни перед закінченням **-і** вимовляються як [з'ц'], [с'ц'], [ц':]: у *діжці* [у д'із'ц'і], *кішці* [к'іс'ц'і], *ручці* [руц': і]. Сполучення *тц* перед **-і** у вимові змінюється на **[ц':]**: *квітці* [кв'іц': і].

2. У давальному і місцевому відмінках однини іменників І відміни перед закінченням **-і** сполучення приголосних **зди, сти** спрощуються і вимовляються як [з'ц'], [с'ц']: у *поїзди* [у поїз'ц'і], *кістці* [кіс'ц'і].
3. Сполучення **шся** у формах другої особи однини теперішнього часу має вимову [с': а]: *смієшся* [с'м'ієс': а], *навчаєшся* [наўчайес': а].
4. У третій особі однини та множини теперішнього часу та в другій особі множини наказового способу сполучення **ться** вимовляється як [ц': а]: *сміється* [с'м'ієц': а], *б'ється* [б'єц': а]; *дивиться* [див'іц': а], *підпишіться* [п'ідпиш'іц': а].

Завдання 19. Прочитайте, дотримуючись правил вимови сполучення звуків.

Називається, підноситься, озивається, розсиплється, милується, пишається, перетинаються, з'єднуються, утворюється; називаєшся, підносишся, озиваєшся, розсипаєшся, милуєшся, пишаєшся, прощаєшся, умиваєшся, зміцнюєшся.

Завдання 20. Прочитайте рядки поезій, дотримуючись правил української орфоєпії. Зверніть увагу на вимову сполучення **-ться**:

Кохають тихо акації ніжні,
Злегка колишуться в сутині срібній,
Дивляться мовчки на місяць, на зорі,
Дивляться в світ, ним ясним зачаровані (О. Олесь).

Вічне море вічно летється,
Не спинається й на мить:
То об скелі сірі б'ється,
То пісні свої шумить... (О. Олесь).

§ 13. НАГОЛОШЕННЯ СЛІВ

Майже всі мовці тією чи іншою мірою відчувають труднощі у доборі правильного наголошення слів. Причини цього різні: діалектний й іншомовний впливи, незнання вимовних традицій і слабка обізнаність з існуючими правилами **акцентології** — розділу мовознавства, що вивчає особливості словесного наголосу. Тож треба взяти за правило прислухатися і звіряти свою вимову з тим,

як викладачі, диктори радіо і телебачення вимовляють слова. Якщо ви почнете помічати різницю у своїй вимові і в проговорюванні оточуючих, це значить, що ви вже свідомо ставитесь до формування культури свого усного мовлення (За С. І. Дорошенком).

В українській акцентології виробилися певні закономірності і правила, які унормовують наголошення слів:

1. Іменники чоловічого роду 2 відміни при відмінюванні в множині мають наголос на закінченні: *директор* — *директорі́й, директорі́в, директора́ми, директора́х*; *майстер* — *майстрі́й, майстрі́в, майстра́м, майстра́ми, майстра́х*; *бік* — *боки́, бокі́в, бокáми, бокáх*; *рік* — *роки́, рокі́в, рока́ми, рока́х*; але *студенти́, друзі́, кро́ки, підру́чники, дідже́ї, солда́ти*.

У сполученні цих іменників з числівниками *два, три, чотири* наголошується, як правило, кореневий склад: *два ма́йстри, три ро́ки, чотири дире́ктори*. Деякі іменники суфіксального творення можуть наголошуватися на кінцевому складі: *два секрета́рі, три помі́чникі́й*.

2. У віддієслівних іменниках середнього роду на **-ання** наголошується такий саме склад, що й в інфінітивних формах дієслів, від яких вони утворені: *навчати* — *навча́ння, креслити* — *кресле́ння, послати* — *посла́ння, питати* — *пита́ння*; *надбати* — *надба́ння*; але *знати* — *зна́ння*.
3. Дієслова *нести, принести, донести, везти, привезти, вести, довести, пливти, допливти* наголошуються на формотворчому суфіксі **-ти**.
4. Числівники від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* мають наголос на третьому складі: *одина́дцять, чотирна́дцять, сімна́дцять*. Складні числівники *п'ятдеся́т, шістдеся́т, сімдеся́т, вісімдеся́т* наголошуються на кінцевому складі.
5. У словах, запозичених з французької мови, наголос ставимо на кінцевому складі: *шо́се, таксі́, диску́рс, дебю́т, бюро́, катало́г*.

Якщо у вас виникають питання щодо правильного наголошення слів, звертайтеся до Орфоепічного словника української мови (К., 2001).

Завдання 21. Запишіть подані іменники в формі множини, поставте наголос.

Автор, журнал, редактор, брат, крем, стіл, товариш, шлях, дім, ряд, хор, кухар, сокіл, учитель, водій, чоботар, інженер, склад.

✓ Звірте поставлені наголоси за орфоепічним словником.

Завдання 22. Поставте наголос у поданих словах.

Міліметр, кілометр, рукопис, запитання, поєднання, возз'єднання, нестимемо, везтимемо, пливемо, довідник, новий, старий, простий, попереду.

Завдання 23. Провіdmaняйте слово *вірш* за всіма відмінками однини та множини. Поставте наголос у цих словах. Зверте ваші варіанти наголошення поданих словоформ з нормою, зафіксованою словником. Чи збігаються вони? Як ви вимовляєте зазвичай ці слова?

В українській мові за наголосом можна розрізняти значення слів. Порівняйте:

за́мок (будівля) — *замо́к* (механізм);
а́тлас (карта) — *атла́с* (тканина);
те́рен (рослина) — *терéн* (територія);
білі́зна (спідній одяг) — *білизна́* (побіління; хімічна речовина для відбілювання);
ха́рактерний (з характером) — *характе́рний* (притаманний).

В останнє десятиліття в українській літературній мові закріпилося дві форми першої особи однини теперішнього часу дієслова *просити*, а саме *про́шу* і *прош́у*. Перша форма *про́шу* має значення «закликаю, запрошую», вона є синонімом до словосполучення *будь ласка*. Наприклад: «Про́шу, заходьте», «Про́шу, передайте мені каву». Форма *прош́у* означає «звертаюся з проханням, клопочу». Вона вживається в діловому мовленні (Заявах): «Прош́у Вашого дозволу...» та в усному мовленні: «Прош́у Вас вибачити мене» (За С. І. Дорошенком).

Завдання 24. Прочитайте речення, поставте наголос у виділених словах; визначте, у якому лексичному значенні вжиті вони в реченні. Якщо можна, доберіть до цих слів синоніми.

1. На розі вулиць стояв величезний *стовпище*, на якому всі бажаючі так щільно клеїли свої реклами та оголошення, що здалеку він здавався різнокольоровою строкатою вежею посеред сірого бруду міста. 2. Святковий концерт на центральному майдані зібрав стільки людей, що вигляд цього *стовпища* не тільки бентежив і хвилював, а й тривожив уяву. 3. Залишалося *затвердити* цей наказ і сподіватися, що незабаром у нашій фірмі відбудуться певні зміни щодо розподілу службових обов'язків між колегами. 4. У навчанні подекуди необхідним буває *затвердити* важливі правила чи положення, що автоматично потім спрацюють у свідомості.

Підсумкові завдання

Завдання 1. Прочитайте вголос, дотримуючись правил української орфоепії, відому ще з давніх часів «Костянтинову абеткову молитву», створену в IX столітті у формі акровірша. Кожний рядок абетки починається однією з букв кирилиці — нашого першого алфавіту. Текст молитви, написаний свого часу старослов'янською мовою, подається в перекладі Д. Білоуса.

Аз молюся словом сим до Тебе,
 Боже мій, що сотворив на світі
 Видимі й невидимі істоти,
 Господи, пошли Свого на мене
 Духа, щоб зродив у серці Слово,
 Єже буде для добра всім сущим
 Животворне Мудрістю Твоєю.
 Заведи закон — ясний світильник
 І дорогу праведного Слова,
 Й рід слов'янський сподоби хрещений,
 Кротких тих, котрі людьми Твоїми
 Ласкою Твоєю нареклися,
 Милості вони твоєї просять.
 Нам дай, Боже, всемогутнє Слово,
 Отче, Сину й Найсвятіший Духу, —
 Прагнучи од Тебе допомоги,
 Чудеса Твої предивні, вічні,
 Руки піднесу свої до неба:
 Силу й мудрість дай Твою черпати,
 Тільки ж Ти даєш снагу достойним,
 Упаси нас, Боже, од спокуси,
 Фараонської важкої злоби.
 Херувимську мисль подай і розум,
 Царю наш Небесний, хочу славить,
 Шестикрильної снаги спізнати,
 Щедре діло, Вчителем твориме,
 Юному й похилому доступне;
 Язиком новим хвалу воздати
 і Отцю, і Сину, і Святому Духу.

- ✓ Яка думка втілена автором у цьому тексті?
- ✓ Як ви розумієте смисл поданих рядків?
- ✓ Якою бачиться авторові роль Слова в духовному бутті людини?
- ✓ Чому Слово автор розцінює як Божий дар?
- ✓ Вимова яких слів викликала у вас певні труднощі?
- ✓ Які слова виявилися для вас незрозумілими?

Завдання 2. Прочитайте тексти, дотримуючись правил української літературної вимови голосних, приголосних, груп приголосних. Запишіть своє читання на диктофон. Прослухайте. Які огріхи у своїй вимові ви помітили?

Ображайся на мене, як хочеш,
Зневажай, ненавидь мене —
Все одно я люблю твої очі
І волосся твоє сумне.
Хай досада чи гнів жевріє,
Хай до сліз я тебе озлю —
Ти для мене не тільки мрія,
Я живою тебе люблю.
Для кохання в нас часу мало,
Для мовчання — у нас віки.
Все віддав би, що жить осталося,
За гарячий дотик руки (В. Симоненко).

Коли б я знав, що розлучусь з тобою,
О краю мій, о землянько свята,
Що я, отруєний журбою,
В світах блукатиму літа,
Коли б я знав про муки люті,
Про сміх і глум на чужині,
Що в мене будуть руки скуті
І в мури замкнені пісні, —
Ні! Не пішов би я з ганьбою
Шукать ганьби на чужині...
На хрест? Однаково мені! (О. Олесь).

Ластівки літають, бо літається,
І Ганнуся любить, бо пора...
Хвилиною зеленою здійснюється
Навесні Батієва гора.
Гнуть клени ніжними колінами,
Чорну хмару сріблять голуби...
Ще от день — і все ми, все покинемо
Для блакитнокрилої плавби.
Хай собі кружляє, обертається
Хоч круг лампочки Земля стара!
Ластівки літають, бо літається,
І Ганнуся плаче, бо пора... (М. Рильський).

Хіба не бачите, що небо голубіє,
Що сонце ранками всміхається ніжніш,
Що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє
І легше дихає і дивиться ясніш.

Хіба не чуєте, про що вітри шепочуть,
І як з зітханнями зливається їх сміх,
Хіба не чуєте, як голуби туркочуть,
Як краплі котяться і падають із стріх (О. Олесь).

Скажіть, навіщо в січні дощ?
Зітхання площ, дерев безлистих?
Нестримність сліз — дрібних, навмисних?
Скажіть, навіщо в січні дощ? (В. Калашиник).

Завдання 3. Прочитайте речення. У яких словах літери *дз*, *дж* позначають один звук, а в яких два? Проконтролюйте свою вимову і вимову ваших друзів.

- Збирають світлі, золоті меди веселокрили та прозорі бджоли.
- Води напившись з ясного джерела, вертають коні.
- Шевченко надзвичайне джерело подарував народові навіки.
- Мохнатий джміль із буряків червоних спиває мед.
- Хтось інший виряджає у дорогу когось молодшого.
- Дзвенять черешні в медовому цвіту.
- Березневою синицею сад напружений дзвенить (із поезій М. Рильського).

Завдання 4. Прочитайте. Знайдіть слова, у яких одна літера позначає два звуки, а в яких дві літери позначають один звук. Правильно наголошуйте виділені слова.

- Як я *ненавиджу* ті очі і *ненавидячи* люблю (В. Сим.).
- Сіє гілка *тополина*, день *дзвонить* молотом об сталь (В. Сим.).
- Граю я на лірі, дзвони струн *п'ючи* (В. Сим.).
- О скільки щастя і тепла несе твій рідний крок! (В. Сим.).
- Стіжок у шересі стоїть, немов *шолом* (Д. Павл.).
- І *срібним* став у наготі тривожній тернового куща колючий дріт (Д. Павл.).
- На сірий камінь — сірий дощ, і вже блищать *дзеркала* площ (Д. Павл.).
- Труд ніколи не зраджує (*Янов.*).
- Снуються думи у вечірню пору, коли вбирає вічність кожну мить (В. Калашин.).

ГОТУЙМОСЯ ДО ТЕСТУВАННЯ

Теми з графіки, фонетики, орфоєпії, що перевіряються при зовнішньому оцінюванні:

Алфавіт. Співвідношення звуків і букв. Голосні і приголосні звуки. Приголосні тверді і м'які, дзвінки і глухі. Позначення звуків мовлення на письмі. Склад. Складоподіл. Наголос, наголошені й ненаголошені склади. Уподібнення приголосних звуків. Спрощення в групах приголосних

при вимові. Найпоширеніші випадки чергування голосних і приголосних звуків при вимові. Вимова голосних (наголошених і ненаголошених). Вимова приголосних звуків. Вимова слів з апострофом.

ЗАВДАННЯ

- Позначте рядок, у якому всі слова мають подвійний наголос:
 - А предмет, каталог, кропива, завдання;
 - Б дочка, навчання, подруга, гуртожиток;
 - В зимовий, бажаний, користь, навскіс;
 - Г старіти, також, пливти, якось.
- Позначте рядок, у якому в усіх словах буква **в** передається звуком [ʋ]:
 - А дівчина, волошка, невпізнаний, височина;
 - Б вовк, вихор, Булгаков, світанковий;
 - В надвечір, дітвора, вбрання, слово;
 - Г вродився, лев, повторити, почув.
- Позначте рядок, у якому всі слова вимовляються зі звуком [r]:
 - А (г, г) рунт, (г, г) азета, (г, г) рати, (г, г) ора;
 - Б (г, г) араж, ва (г, г) он, (г, г) рам, (г, г) іпотеза;
 - В (г, г) анок, (г, г) азда, (г, г) едзь, (г, г) уля;
 - Г (г, г) ерб, (г, г) ерой, а (г, г) рус, (г, г) отівка.
- Позначте рядок, у якому в усіх словах відбувається уподібнення приголосних при вимові:
 - А боротьба, зцілити, вокзал, смієшся;
 - Б зсушити, розхитати, легко, казка;
 - В берізка, бігти, безсумнівно, спитати;
 - Г низько, грядка, молотьба, зчистити.
- Позначте рядок, у якому фонетична транскрипція всіх слів відповідає нормам їх вимови:
 - А [йаблуко], [контрастний], [шчука], [чи'стота];
 - Б [побачив], [ж'інка], [зшити], [студенс'кий];
 - В [дом'їука], [ти'жневий], [гул'а], [л': ет'с'а];
 - Г [шчавел'], [грайец': а], [Йарослаў], [мйата].

ОРФОГРАФІЧНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 14. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

Розділ курсу української мови (як і інших), який визначає і вивчає правила передачі мови на письмі, називається **орфографією** (від гр. *ortos* — правильний і *grapho* — пишу).

Українська орфографія ґрунтується на кількох принципах, серед яких основними є *фонетичний, морфологічний, семантичний та традиційний*.

Фонетичний принцип полягає в тому, що написання слів і їх частин відповідає вимові. Оскільки в українській мові звуки в мовному потоці зазнають менших змін (ніж, наприклад, у російській), то й фонетичний принцип у ній більш поширений. Наприклад, ми говоримо [голова] і пишемо *голова*, говоримо [мороз] і пишемо *мороз*, говоримо [пол'іт] і пишемо *політ*. Те ж бачимо в словах *люблять, різдвяний, нікого, лагідна, покарати, блискавка, стратив, розійшлися, підпис, розпитувати, щасливий, радісний* та ін.

Однак, читаючи правила вимови, ми звернули увагу, що в багатьох випадках написання відрізняється від вимови. У такому разі на письмі діє **морфологічний** принцип, який вимагає, щоб усі значущі частини слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення) мали однакове написання, щоб легше було розпізнати слово. Наприклад, слово *жити* (вимовляється [ш:ити]) пишеться з префіксом *з-*, бо в інших словах так само пишемо префікс *з-* (в деяких позиціях — перед буквами **к, п, т, х, ф** — пишемо *с-*) і немає префікса *ш-*. У слові *смієшся* [с'м'ійес':а] пишеться *-ш-*, бо в дієсловах 2 особи без частки *-ся* в закінченні вимовляється і пишеться *-ш* (*знаєш, питаєш, біжиш*).

Також в українській правописній традиції слова можуть писатися за **семантичним** (смысловим) принципом, який полягає в диференціації (розрізненні) значень слів, що й зумовлює їх написання: *назустріч* (прислівник, пишемо разом) і *на зустріч* (прийменник з іменником, пишемо окремо); *збоку* і *з боку*; *напам'ять* і *на пам'ять* тощо.

Нарешті, існує **традиційний** (історичний) принцип написання, сутність якого в тому, що слова пишуться за традицією, яка склалася протягом розвитку української, а в ряді випадків слов'янської писемності. За традицією ми пишемо літеру **щ**, яка передає два звуки [шч]: *щука, борщ, вщерть*. Те ж можна сказати про літери **я, ю, є**,

ї, ь: *здоров'я, питаю, безкрайне, їдальня, трьох, льон*. За традицією пишеться *тривога, бриніти* тощо.

Важливим для орфографії поняттям є **орфограма** (те, що часто називають «контрольним моментом»), тобто частина слова, щодо написання якої виникають сумніви.

Орфограми бувають **буквені** і **небуквені**. Буквена орфограма сигналізує про те, що певні труднощі написання слова чи морфеми пов'язані з буквою: *червоний, зберігати, Місяць*. Небуквена орфограма свідчить про вживання у слові апострофа (*п'ять, верф'ю*) чи написання слова разом, окремо або через дефіс (*дотла, до побачення, де-не-де*).

Орфограми можуть бути **перевірюваними** і **неперевірюваними**.

При перевірюваних можна знайти форму слова, яка допоможе перевірити складний момент написання: *весна — весни, десятый — десять, щебетати — щебет*. Якщо орфограма неперевірювана, то, як правило, покладаються на пам'ять чи словник: *пелюстка, хазяїн, семінар, дискусія*.

Щодо місця в структурі слова, то орфограми поділяються на кореневі (*застилати, терплячий*), префіксальні (*розплющити, схопити, прегарний*) та суфіксальні (*печиво, зроблений, довірливий*).

Завдання 1

- 1) Згадайте, як найчастіше ви перевіряєте сумнівні випадки написання слів. Проілюструйте це прикладами.
- 2) Поясніть, чому кореневі орфограми досить часто пов'язані з виявом історичного (традиційного) принципу написання слів. Порівняйте правопис деяких слів, оформлених саме в такий спосіб, в українській та російській мовах.

Вправа 1. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Якщо слово можна перевірити, запишіть у дужках контрольне слово.

Вер_с_нь, кам_нь, щ_б_тав, збл_жатись, веч_рній, н_зенько, д_ректор, п_нгв_н, п_рукарня, бл_щить, кр_чить, п_с_мізм, опт_мізм, п_льнувати, п_стливий, л_в_ня, л_г_ндарний, п_гано, б_рсук, ч_рнило, ж_ріти, еф_ктивний, ег_птянин, ж_венько, л_таргія, л_ксикон, м_дуза, м_дикамент, оз_м_на, опл_ски, см_чок, р_ф_рат, д_с_ртація, борот_ба.

Вправа 2. Прочитайте текст, дотримуючись норм української орфоєпії. Випишіть слова, відтворені за морфологічним принципом правопису. Позначте в цих словах орфограми.

Про запорізьких козаків існує багато легенд. Ці легенди (а може, й не легенди?) часто вигадувались самими козаками, щоб налякати ворогів. Розповідали, наприклад, що між запорожцями були такі, яких ні вогонь, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Ці козаки могли відмикати без ключів замки, плавати на човнах по землі, як по морських хвилях, мешкати на дні річок, перетворювати людей на котів, брати в руки ядра та інше. Багато говорили запорожці про силу своїх богатирів. Силачі в них були такі, яким рівні не було ніде. Вони товстелезні залізні дроти, що снопи у полі, навкруг шії ляхів скручували; вони страшенно тугі луки, над якими у Польщі декілька чоловік марно силилися, граючи, натягували. Війна для козака була така ж необхідна, як пташці крила, як рибі вода. Без війни козак — не козак, лицар — не лицар.

Козак турбувався не стільки про те, щоб врятувати собі життя, скільки про те, щоб вмерти в бою, як вмирають справжні лицарі на війні, тобто щоб про нього сказали: «Умів шарпати, умів і вмерти не скиглячи». «От казали, неначе воно боляче, як шкуру з живого чоловіка здирають, а воно мов комашня кусає», — хвалилися деякі герої-богатирі (За Дм. Яворницьким).

Вправа 3. За допомогою суфіксів утворіть від поданих слів іменники чи прикметники. Назвіть суфіксальні орфограми.

Ситець, диван, француз, Сиваш, козак, пекти, марити, сяяти, лелека, комаха, село, турок, студент, соловей, вовк, лисиця, мати, Іспанія, Одеса, Львів, Кривий Ріг, Єгипет, захист, мережити, ескімос, товариш, велетен, Умань, Урал, стежка, ткач, птах, земля, щебетати, пестити, кістка, тиждень, зап'ястя, невістка, бігати, істина, Різдво, прати.

Вправа 4. Користуючись словником, утворіть від поданих слів прилівники. Прокоментуйте небуквені орфограми.

Рано, зима, раз, рік, де, хоч, плече, як, ранок, вечір, побачення, добраніч, підвіконня, давно, рід і вік, дім, коли, третій, київський, латинь, цілий, дід і прадід, низ, радість, час, кінець, сама, купа, своє, голос, бік, пам'ять, вчора, хтозна, середина.

§ 15. ВІДТВОРЕННЯ НА ПИСЬМІ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ **Е** — **И**

В українській мові невиразний голосний звук [е] чи [и] перевіряється у позиції під наголосом: *великий* — *вѣлич*; *щебетати* — *щѣбет*; *блищить* — *бліск*; *весло* — *вѣсла*; *пестливий* — *пѣсточи*.

Якщо не можна дібрати слово із наголосом на невиразний звук, треба перевірити потрібне слово за словником: *левада*, *китайський*, *кермо*, *перукарня*.

Завжди пишемо **е**

1. У буквосполученнях **-ере-**, **-еле-**: *береза*, *берег*, *черешня*, *черевики*, *шелест*, *зелень*, *пелена*.

2. У суфіксах:

	-ець-	хлопець, палець
	-ень-	велетень, теплень
зменшено-	-ечк-	стежечка, річечка
пестливе	-еньк-	маленький, личенько
значення	-есеньк-	тонесенький, яснесенький
ім. IV. відм.:	-ен-	цуценя, кошеня, зайченя
ім. множ.:	-ен-	письмена, племена
дієприкм.:	-ен-	накреслений, зроблений
ім. сер. р.:	-енн (я)-	звернення, мислення
прикметн.:	-ев-	емалевий, кришталевий
	-елезн-	довжелезний, товстелезний
	-ер (о)-	п'ятеро, семеро, дев'ятеро
	-тель-	вчитель, вихователь, мислитель

3. Коли **е** при зміні випадає або чергується з **і**: *серпень* — *серпня*, *вітер* — *вітру*; *осені* — *осінь*; *джмеля* — *джміль*; *каменя* — *камінь*.

Вправа 5. За допомогою суфікса **-ен-** утворіть від поданих слів іменники IV відміни. У дужках запишіть форми родового та орудного відмінків однини утворених слів.

Білка, цуцик, галка, слон, коза, тигр, заєць, миша, кішка, пташка.

Вправа 6. Від поданих прикметників утворіть, де можна, зменшено-пестливі форми, позначте суфікси. Чому не від усіх прикметників можна утворити такі форми?

Веселий, ситцевий, новітній, давній, русавий, колишній, завтрашній, живий, розумний, телячий, заможний, житній, сизий, широ-

кий, художній, заячий, материн, глухий, бідолашний, безробітний, ясний, бідний, майбутній, доччин, швидкий, м'який, майстерний, кривий.

Завжди пишемо **и**

1. У буквосполученнях **-ри-**, **-ли-** між приголосними у відкритих складах: *тривога*, *кривавий*, *дрижати*, *криниця*, *гриміти*, *бриніти*, *глитати*.

2. У суфіксах:

	-ик-	братик, коник, дощик
	-иц-	робітниця, молодиця
	-ич-	родич, Лукич
	-ищ (е)-	хмарище, вогнище
	-иськ (о)-	прізвисько, посміховисько
ім. жін. р.	-ин (а)-	чужина, козаччина, довжина
ім. чол. р.	-ин-	харків'янин, львів'янин
присв. прикм.:	-ин-	материн, нянин, Галин
ім. сер. р.:	-ив (о)-	вариво, печиво, мереживо (але марево, сяєво).
прикм.:	-ив-	наполегливий, довірливий
прикм.:	-ист-	промовистий, голосистий

Вправа 7. Перепишіть, вставляючи пропущені букви **е** чи **и**. Поясніть написання.

1. І коли зійшов Максим Залізник на ганок, повітря здр_гнулося від гарматних і рушничних випалів (*Ю. Мушкетик*). 2. Це місто любило л_генди, ж_ло ними півтори тисячі літ (*П. Загребельний*). 3. Ніч темна і сторожка тиша тр_мають повітове місто в чорних лапах. Місто спить, і не ш_л_сне на д_р_ві жодний л_сток, не гримне хвіртка (*Б. Антоненко-Давидович*). 4. Не встигнуть п'ятнадцятеро засмал_них, запорош_них ж_вих істот вигр_бти з-під неї [молотарки], як треба знов пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клада порожнім барабаном (*В. Винниченко*). 5. Іван Драч не входив у літературу, а бурею в_рвався, з шаленством молодості зв_ртаючись до ч_таців своїми по-новаторськи сміливими творами, незужитою образністю викликаючи захват (*За О. Гончарем*). 6. Соловей с_дів на тонес_нкій калиновій гілочці, що сх_лилася од його ваги (*Б. Комар*). 7. Це було в давн_ну, коли в ш_рокі ст_пи України залітали орди татарські (*Нар. тв.*). 8. Крушельницька була в білому. Обличчя спокійне і задумл_ве. У кожному її слові й русі відчувалася гл_бока внутрішня гармонія (*В. Врублевська*). 9. На одному

з кр_жаних аеродромів, у самому серці цієї пустелі, піднос_лась нев_л_чка хатина, створена полярн_цькою рукою (*М. Трублаїні*).
10. Скор_ставшись з відносно тихої погоди, я прогалинами між кригою пройшов до бухти Примітка, де і віддав якір першого листопада (*М. Трублаїні*).

Вправа 8. Вставте пропущені букви **е** чи **и**. Випишіть у ліву колонку слова з вставленою буквою **е**, а в праву — з вставленою буквою **и**.

Няньч_н, ухвал_ний, фінлянд_ць, скр_піти, зябл_к, зб_р_гти, ранес_нько, вст_гати, Влад_восток, прич_пити, наст_лати, спадщ_на, р_мінець, юв_лірний, розч_няти, пуш_ний, св_нцевий, ут_кти, аніч_чирк, льодянес_нький, авіанос_ць, зос_реджений, віконн_ця, плем_нами, викор_нити.

✓ Якщо Ви записали слова правильно й у потрібній послідовності у двох колонках, з других букв можна прочитати назву роману Панааса Мирного.

Правопис **о**

1. Ненаголошений голосний **о** у складі перевіряємо наголосом у спільнокореневому слові чи формі слова:
дощу — дбщ; розумний — рбзум; голубка — гблуб; чорнила — чбрний.
2. Також **о** пишемо у словах, де сумнівний звук наголосом не перевіряється:
долоня, Полтава, сокира, солдат.
3. Запам'ятайте!
Пишемо **о**: *гончар, корявий, погано, лопата, товар, монастир, богатир* (герой, велетень), *борсук, отаман.*
Також пишемо **о** в буквосполученнях **-оро-**, **-оло-**: *коровай, дорога, голова, долоня.*
Пишемо **а**: *багато, багатство, багатий, багатир (багач), багаття, гарячий, гарячка, гаразд, калач, качан, хазяїн, краватка.*

Вправа 9. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис **о** та **а** в російській і в українській мовах:

Западные славяне, несметные богатства, колючая крапива, ненасытный барсук, густой камыш, картофельный крахмал, душистый каравай, горячий кофе, казацкая сабля, вместительный паром, мужественный солдат, драгоценная корона, храбрый атаман, командир полка.

Пишемо у

1. У дієслівному та прикметниковому суфіксі **-ува-**: *ночувати, смакувати, міркувати, воювати; холоднуватий, синюватий.*
Порівняйте з написанням у російській мові: *ночевать, торговать, зимовать, воевать; холодноватый, синеватый.*
2. Запам'ятайте правопис:
яблуко, яблуня, парубок, будяк, мрамур, ворухити, пурхати.

Вправа 10

- 1) Утворіть від поданих іменників дієслова із суфіксом **-ува-** (**-юва-**).
День, торг, майстер, сум, атака, біда, господар, чари, нудьга.
- 2) Утворіть, якщо це можливо, від поданих слів прикметники із значенням неповного вияву ознаки та поясніть.
Червоний, повний, багатий, бідний, веселий, теплий, цупкий, малий, повільний, пишний, гладкий, огидний, морозний, сизий.

Вправа 11. Прочитайте текст, знайдіть орфограми на написання ненаголошених голосних. Поясніть їх правопис.

ЯКИЙ ЗАПОРОЖЕЦЬ БЕЗ ЛЮЛЬКИ...

У вільний від походів час запорізькі козаки любили, лежачи на животях, побалакати, побалагурити, послухати розповіді інших. При цьому тримали вони у зубах коротенькі люлечки, так звані носогрійки, або люльки-буруньки, попихуючи з них димком. Люлька для запорожця — рідна сестра, дорога подруга його: він, як сів на коня, зараз же запалив люльку та так верст шість, а то й більше, все палить і палить, та з рота її не випускає.
Люльки, однак, дружньо співіснували з ріжками, якими користувались здебільшого старі діди, що звалися нюхачами. Нюхачі, жалкуючи часу на розпалення люльки, віддавали перевагу ріжку з тютюном: «Поки її наложити, поки її накриєш та поки її насмокнешся, еретичної душі! А то — смик-дьорг! Утер носа та й готов!» А деякі вживали і те, й інше: «Люлька душу услаждає, а ріжок мозок прочищає», — казали старі козацькі отамани (*За Дм. Яворницьким*).

- ✓ Порівняйте вимову ненаголошених голосних **е**, **и**, **о**, **а** в українській та російській мовах.
- ✓ Що спільного і що відмінного у відтворенні цих звуків на письмі в обох мовах?

Чергування голосних звуків *о—і, е—і*

У сучасній українській мові можливі чергування голосних звуків *о, е* (у відкритих складах) з *і* (у закритому складі). Такі чергування відбуваються при словозміні та словотворенні: *ніч — ночі, кінь — коня, папір — паперу, братів — братового; осінь — осені, Київ — Києва, слів — слово; робітник — робота; сільський — село.*

Вправа 12. Доберіть форми слів, у яких відбувається чергування *о, е* з *і*.

Коло, батькового, носа, двором, джміль, явір, устрою, сім, шість, льоду, твій, радість, чесність, гідність, Харків, Чернігів, Зміїв, овес, овець, стояти, можу, плела, росла, великому, нафтопровід, біль, гість, верболіз, міст, коза, дзенькіт, вечір, легінь, лебідь, корінь, колір, бджола, тхір, тік, решето, постіль, міль.

Вправа 13. Утворіть споріднені слова, у яких би чергувались *о, е* з *і*.

Село, жінка, зоря, двір, ніж, сік, шепіт, рід, рік, сіль, колір, бджілка, річ, сніп, нога, робота, стій, слово, гора, спека, гомін.

Не чергуються *о, е* з *і*:

1. У буквосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-, -ор-, -ер-, -ов-*: *берег — берега, коровай — коровая, толока — толок, телепень — телепня, горб — горба, смерть — смерті.*
2. Випадні (які випадають) та вставні (які з'являються) голосні: *палець — пальця, півень — півня, вітерець — вітереця, турок — турка; вікно — вікон, гра — ігор, брати — беру.*
3. В іншомовних словах: *студент, вексель, диплом, агроном.*

Вправа 14. Перекладіть іменники українською мовою і поставте їх у родовому відмінку. Поясніть.

Іюнь, юг, морозец, огонь, заробіток, кислород, водород, вездеход, сентябрь, вихрь, отряд, зрение, скрежет, охапка, кошелек, парень, отдых, сирень, рычаг, шмель, укроп, огурец, терн, овес, вторник, побег (росл.), укус.

Чергування *е* з *о* після шиплячих та *й*

В українській мові пишемо *е* після шиплячих та *й* перед м'якими приголосними: *вечеря, ніженька, рученька, щеміти, стаєнь.*

Також пишемо *е* після шиплячих та *й* перед складом з *е* та *и*, що походять з давньоруських *е* та *и*: *джерело, шести, пшениця, краєвид, чернетка.*

Пишемо *о* після шиплячих та *й* перед твердими приголосними: *струмочок, огірочок, вечорниці, копійок, пишно, бджола.*

Також пишемо *о* перед складом з *и*, що походить з давньоруського *ы*: *чотири, вечори, бойовий, шостий.*

Вправа 15. Перекладіть з російської українською мовою, порівняйте написання виділених слів в обох мовах. Поясніть правопис.

Жестокий *атаман*, свеженький *огурчик*, удачно *женить*, кровельная *жесть*, писательский *черновик*, горячий *шоколад*, нездоровая *желтизна*, богатый *человек*, дождливый *июнь*, шел *напрямик*, намокший *желудь*, желчный *пузырь*, душистая *черемуха*, луковые *черти*, плодородный *чернозем*, сложное *четверостишие*, румяная *щека*, кирпичная *черепица*.

Дієслівні чергування *о—а*

В основах деяких дієслів у ненаголошеній позиції можливе чергування *о* з *а* або нечітка й невиразна вимова голосних *о* та *а*. При цьому дієслова з *о* позначають одноразову або закінчену дію: *допомогти, гонити, котити, ломити, кроїти.*

Якщо дієслово означає тривалу, багаторазову дію, а в наступному складі з'являється *а*, то треба писати *а*: *допомагати, ганяти, ламати, краяти.*

Однак у більшості дієслів кореневий *о* не чергується з *а*: *ви-рости — виростати, простити — прощати.*

Дієслівні чергування *е—и, е—і*

Чергування *е—и, е—і* теж зумовлені зміною значення дієслова та наявністю у наступному складі голосного *а* (або суфікса *-ува-*):

Одноразова чи закін- чена дія	$\left\langle \begin{array}{l} \text{здерти} \\ \text{вмерти} \\ \text{стерти} \end{array} \right\rangle \text{е-}$	тривала чи багато- разова дія	$\left\langle \begin{array}{l} \text{здирати} \\ \text{вмирати} \\ \text{стирати} \end{array} \right\rangle \text{и-}$
-------------------------------------	---	-------------------------------------	--

Така ж закономірність спостерігається при чергуванні **е—і**:

Одноразова чи закін- чена дія	$\left\langle \begin{array}{l} \text{берегти} \\ \text{пекти} \\ \text{тексти} \\ \text{чесати} \end{array} \right\rangle$	е-	тривала чи багато- разова дія	$\left\langle \begin{array}{l} \text{зберігати} \\ \text{винікати} \\ \text{стікати} \\ \text{зачісувати} \end{array} \right\rangle$	і-
-------------------------------------	--	-----------	-------------------------------------	--	-----------

Вправа 16. Вставте пропущені букви, поясніть правопис.

- Ще й досі приходиться ламати голову дослідникам і науковцям з приводу вин_кн_ння та признач_ння в_л_тенських кам'яних споруд, розкиданих по всій земній кулі.
- Допом_гати іншим у скрутні хв_лини їхнього життя — чи є щось більш важливе та бл_городне для людини?
- Перем_гати і жити — це не просто рядки з поезії, для б_гатьох ця фраза стала девізом життя, тією дошкою рятунку, що спроможна допом_гти людині вижити у нерівній б_р_тбі із смертю.
- Кл_нитись до землі, коритися долі, відчувати страх перед життєвими негодами людину примушують не тільки обставини, але й внутрішні установки, пс_хічна пр_рода. Тож невже цьому не можна запобігти, відганяючи слабкість і нерішучість, закл_каючи у друзі силу волі, оптимізм та гумор? (З журн.).

Вправа 17. Утворіть форми дієслів та слова, у коренях яких відбувається чергування **е—и** або **е—і**:

Зберегти, летіти, підперезати, набрехати, роздерти, перу, гребти, зжертви, вмерти, почепити, сперти, застрелити, чекати, простерти, виберу, зачесати, простелити, замести, випекти, застерегти, шептати, защепнути, викоренити, протекти, плести.

Вправа 18. Перекладіть з російської українською:

Нелегко оставаться наедине с горестными мыслями среди Белого Безмолвия, которое подстерегает путников именно в минуты беды и несчастья. Безмолвие мрака милосердно, оно не позволяет умирать, оно как бы защищает человека, давая возможность сохранять силы и мужество. Но прозрачно-чистое и холодное Белое Безмолвие, безжалостно ожидающее жертв под стальным небом, не знает пощады (За Дж. Лондоном).

- ✓ Словник: *Безмолвие* — німа тиша, німота; *путник* — подорожній; *пощада* — пощада, помилування.

§ 16. АПОСТРОФ

Апостроф (') — знак, який передає на письмі роздільну вимову літер **я, ю, є, ї** після твердого приголосного: *в'язати* [вйязати], *під'їхати* [підйїхати].

Апостроф пишеться перед **я, ю, є, ї** в таких випадках:

- після губних **б, п, в, м, ф**: *б'ю, в'ється, п'ять, м'ясо, жи-раф'ячий*;
- після **р** при роздільній вимові: *пір'я, подвір'я*;
- після префіксів, які закінчуються на приголосний: *з'їхати, з'єднати*;
- у складних словах, якщо перша частина закінчується на приголосний: *дит'ясла*;
- після **нів-** у загальних назвах: *нів'юрти, нів'ящика, нів'яблука*. У власних назвах після **нів-** ставиться дефіс: *нів-Європи, нів-Японії*;
- у власних назвах (у тому числі прізвищах) апостроф пишеться після **б, п, в, м, ф, р**, а також після **г, к, х** перед **я, ю, є, ї**: *Аляб'єв, Водоп'янов, Юр'єв, Мар'їн, Лук'янов; Слов'янськ, Куп'янськ*.
Перед сполученням **їо** апостроф не пишеться: *Вороб'їов, Со-лов'їов*.

Вправа 19. Поясніть написання апострофа в словах.

Прислів'я, м'який, любов'ю, розіб'ю, з'їсти, здоров'я, об'їхати, повір'я, б'єш, п'ю, п'єш, м'ясо, м'ята, п'ята, п'ять, верб'я, со-лом'яний.

Апостроф не пишеться:

Якщо перед губним приголосним стоїть інший приголосний, крім **р**: *морквяний, тьмяний, святий, цвях, мавпячий*.

Якщо перед **б, п, в, м, ф** стоїть **р** або приголосний, що належить до префікса, апостроф пишеться: *верф'ю, черв'як; розв'язати, розм'якнути*.

Завдання

- Поясніть, чому в словах *цвях, морквяний, тьмяний, різдвяний, мавпячий* апостроф не пишеться, а в словах *верф'ю, черв'як* він стоїть.
- Для учнів шкіл з російською мовою навчання: порівняйте правопис апострофа в українській мові з написанням — **ь** в російській.

Вправа 20. Поставте, де треба, апостроф.

Пам_ятний, подвір_я, пом_якшений, тьм_яніє, б_ється, в_язати, черв_як, в_юн, в_їхати, цв_яшок, узгір_я, моркв_яний, олив_яний, вітр_юга, солов_їний, медв_яний, кучер_явий, бур_як, верб_я, розім_яти, бур_я, риб_ячий, в_янути, розв_язати, бур_ян, тр_юм, люб_язний, слов_яни, зів_ялий, сап_ян, інтер_єр, бар_єр, кав_ярня, п_єдестал, б_юро, п_юпітр, кур_єр, кар_єр, кар_єра, інтерв_ю, прем_єра, прем_єр-міністр, м_ясо, сім_я, плем_я, в_ялити, вим_я, зор_я, пір_їна, кутюр_є, об_єм.

Вправа 21. Від поданих слів утворіть:

- прикметники, поясніть їх правопис:
соловей, Мерефа, морква, олово, торф, дрова, риба, Різдво, дерево, солома, трава, кремін, полива, кров, мавпа, камін;
- форми орудного відмінка однини іменників, поясніть правопис:
любов, верф, кров, мати, Свир (річка), Об (річка);
- форми І особи однини дієслів, поясніть правопис:
бити, розбити, випити, вити (вінок);
- форми II особи однини дієслів:
бити, пити, розвинути, розбити, випити;
- утворіть, де можна, дієслова з префіксами *об-, від-, роз-, під-, з-:*
їхати, явитися, їсти, єднати, юрба;
- іменники за допомогою префіксів, поясніть правопис:
вечір, гора, двір, вітер.

Вправа 22. Вставте, де треба, апостроф. Поясніть правопис.

Риб_ячий, Солов_йов, підв_ялити, роз_ятрити, Вороб_йов, солов_їний, в_їдлиий, мерек_янський, дерев_яний, комп_ютер, Солов_яненко, Прип_ять, Кам_янець-Подільський, Х_юстон, к_юре, ад_юнктура, моркв_яний, ін_екція, грав_юра, духм_яний, фельд_єгер, ад_ютант, кон_юнктура, суб_єктивний, ар_єргард, тьм_яний, черв_як, різдв_яний, дистриб_ютор.

Вправа 23. У поданих далі реченнях поставте, де треба, апостроф і поясніть, чому в одних випадках він пишеться, а в інших — ні.

- Учора я Південний бачив Хрест —
Сузір_я, що його у нас не видно...
Запахла осін в_ялим тютюном,
Та яблуками, та тонким туманом, —
І свіжі айстри над піском рум_яним
Зоріють за одчиненим вікном.

Підв_язуючи світлий виноград,
Сміється дівчина...
Осінній холодок над спраглою землею
Шатро гаптоване широко розіл_яв (З поезій М. Рильського).

- Лопотіли крилами і рожевим пір_ям,
Лоскотали марево золотим сузір_ям.
Сонного місяця сива лисина.
Полум_ям сизим горить.
Ой майнули білі коні,
тільки в_ються гриви.
Помилялись не тільки люди,
Помилялись навіть св_яті (З поезій В. Симоненка).
- А знизу рокомом кур_єрського експресу
шумує море...
Цвірінькає в конструкціях гілок
Моркв_яним саявом шире сонце.
Стоїть в повітрі обважнілім
П_янючий запах бузини (З поезій В. Поліщука).

§ 17. М'ЯКИЙ ЗНАК

М'який знак уживається для позначення м'якості приголосних.

М'який знак (**ь**) ставиться після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, дз, н, л:**

- У кінці слова: *кінь, сіль, радість, гордість, печаль, мідь, осінь, травень, Гедзь, молодець, автомобіль, міць.*
- У середині слова: *молотьба, гальмо, батько, ненька, пісенька, будьте, близький, гільза, асфальт;*
в середині складу перед **о:** *сьомий, синього.*
- У словах на **-ськ-, -цьк-, -зьк-:** *людський, молодецький, паризький, панський, учнівський, студентський, селянський, український; по-німецьки, по-французьки.*
М'який знак (**ь**) пишеться і в російських прізвищах на **-ск-, -цьк-:** *Маяковський, Мусоргський, Луговської, Трубецької.* У словах *боязкий, баский, різкий, в'язкий, дерзкий, ковзкий, плаский* **ь** не пишеться, бо сполучення **-ск-** в них не належить до суфікса **-ськ- (-зьк-).**
- У суфіксах **-оньк-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-:** *гарненький, гарнесенький, гарнісінський, гарнюсінський; тоненький, тонесенький, тонісінський, тонюсінський.*

- Після м'якого **л** перед літерами на позначення м'яких приголосних: *ковальський, сільський; вільний, кільце, пальці, їдальня.*

Вправа 24

- а) Замість рисок поставте, де треба, **ь**:
Слов'янс_к, Луганс_к, бояз_кий.
- б) Утворіть форми з суфіксами **-еньк-**, **-оньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** від прикметників:
лебідь, голубка, зелений, веселий, білий, синій, дрібний, молодий, дівчина, козак, батько.
- в) Утворіть прикметники з суфіксами **-ськ-**, **-цьк-**, **-зьк-** від слів:
Дін, Дніпро, Київ, село, селяни, Харків, Полтава, студент, учень, Чигирин, Чернівці, Ніжин, Кишинів.
- г) Поясніть правопис **ь**. Утворіть і запишіть речення з утвореними прикметниками (вибірково).

6. У родовому відмінку множини іменників І відміни м'якої групи та іменників II відміни середнього роду на **-ни (я)**, **-ти (я)**, **-ді (я)** та на **-ець**: *земель, друкарень, їдалень, перукарень, матриць; знарядь, знань, занять; кілець, сердець.*
7. У формах 3 особи однини і множини, 2 особи однини і множини наказового способу, в неозначеній формі дієслова: *ходить* — *ходять, сидить* — *сидять, комп'ютеризують, акціонують; ходить, писать, читають.*
М'який знак зберігається в дієсловах і перед часткою **-ся**: *сидиться, пишеться, здається, пригадується, читається.*
8. У словах іншомовного походження, крім зазначених позицій, **ь** пишеться після **д, т, з, с, л, н**, перед літерами **я, ю, є, ї**, якщо вони позначають два звуки, та перед **йо**: *Нью-Йорк, Льєж, кольє, кастаньєти, фамільярний, медальйон, мільйон, Лавуазьє, Ньютон, ательє, компаньйон, батальйон, навільйон.*

Вправа 25

- а) Утворіть і запишіть форми родового відмінка множини від поданих іменників. Поясніть правопис **ь**.
Вишня, черешня, яблуна, пісня, друкарня, дрібниця, крамниця; сонце, віконце, відерце, місце; питання, бажання, засідання, враження, заняття, творіння.
- б) Утворіть форми 3 особи однини і множини від дієслів.
Носити, возити, робити, просити, бачити, бігти, виходити; з'єднуватися, дотримуватися, дзвонити.
- в) Утворіть форми 2 особи однини та множини від дієслів.
Виходити, виносити, наблизити, прокинутися, переставати, витрачати.

- г) Поясніть написання м'якого знака в словах:

Турецький, біжіть, сядьте, тьохкати, Михайловське, Львів, Тернопіль, Мелітополь, Прип'ять, льон, Кордильєри, Мольтєр, монпансьє.

М'який знак не ставиться:

- Після літер на позначення губних приголосних **б, п, в, м, ф** і шиплячих **ж, ч, ш, щ, дж**: *темп, степ, любов, кров, верф, приголуб, вісім, ріж, річ, піч, ніч; позич, маж, коледж.*
- Після **р** в кінці слова й кінці складу: *школяр, секретар, інвентар, календар, лікар, проводир, шахтар, Харків, гіркий, вірте.*
- Між приголосними, коли за ними йдуть літери **я, ю, є, ї, ь**: *віконця, радістю, пізнє, сніг, слід, дні, увічливість.* Однак у словах *різбяр, тьмяний ь* пишеться.
- Між подвоєними приголосними: *життя, зілля, насіння, приладдя, тінню, лється.*
- Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** і перед суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: *кінчик, менший, тонший, інженер, селянський, панство.*
- М'який знак не пишеться в групах **-лч-**, **-лц-**, **-нч-**, **-нц-**; **-сч-**, **-сц-**, якщо вони походять із **-лк-**, **-нк-**, **-ск-**: у *спілці* (бо спілка), *русалчин* (бо русалка); *Оленчин* (бо Оленка), *партизанці* (бо партизанка); у *масці* (бо маска). Якщо ж вони походять із **-льк-**, **-ньк-**, **-ськ-**, то м'який знак пишеться: *Галька* — *Гальці* — *Гальчин*; *нянька* — *няньці* — *нянчин*; *Васька* — *Васьці* — *Васьчин*.

Вправа 26. Поставте, де треба, м'який знак. Поясніть правопис.

Приємніс_тю, різ_бяр, комар_, близ_ко, переві́р_, брєн_кіт, Натал_чин, кин_те, сяд_те, ріж_те, друкарєн_, звір_, рибал_ство, бояз_кий, волин_с_кий, урал_с_кий, людс_кіс_ть, молот_ба, лял_чин, дон_чин, Світлан_ці, пісен_, бажан_, аптекар_, воротар_, т_мянний, ред_ці, сторін_ці, л_ється, держал_це.

Вправа 27. Знайдіть у написанні поданих слів помилки, виправте їх. Поясніть правопис м'якого знака.

Уманьський, військо, палець, кобзарь, сілью, їдальня, бринчати, промінчик, дівчинонці, робиться, встаньте, рибалство, в'язкий, менше, інший, громадянський, русальчин, креолці, Степаньчук, Михальчук, каміння, приладдя, шприц.

Вправа 28. Запишіть текст або його фрагменти під диктовку. Прокоментуйте написання слів з м'яким знаком.

ТАЄМНИЦІ ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ

Є в нашій мові слова, які глибоко приховують таємницю свого походження. Для того, щоб довідатись, як і чому виникло те чи інше слово, часом науковцям доводиться перетворюватися на детективів і по крихті збирати історію походження слова, щоб потім помістити цю інформацію в етимологічні словники. Ось лише кілька таких мовних розслідувань.

Серед безкраїх українських степів ще й сьогодні можна зустріти високі скіфські могили. За часів Запорізької Січі ці могили часто ставали в пригоді козакам. Підніметься козак на самий вершечок могили і пильнує, чи не видно ворогів; а коли, бува, з'явиться турецька кіннота — запалить смолоскип, подасть своїм товаришам знак про небезпеку. На таких могилах скіфи ставили своїх ідолів, що в народі звалися «кам'яними бабами», або, на тюркський взірць, «бовванами». Спершу люди почали вживати слово «бовваніє», маючи на увазі темну цятку на вершечку могили, що її видно було здалеку. А згодом так почали казати про будь-який предмет, помітний з великої відстані.

У середньовічній Європі університетські гуртожитки для бідних студентів звалися «бурсами». Це латинське слово означає «гаман для грошей». Який же тут зв'язок? Річ у тім, що бурси не мали своїх коштів, учні-бурсаки жили за рахунок грошових пожертв. Добродійні особи, які хотіли допомогти бідним бурсакам, складали гроші у спеціальний гаман, прибитий до дверей гуртожитку, — бурсу. Згодом бурсою почали називати й саме середнє духовне училище.

Як бачимо, кожне слово нашої мови має цікаву історію. І дуже важливо цю історію досліджувати та вивчати. Але найголовніше — зрозуміти, що мова жива. І, як кожна жива істота, вона сповнюється силою й красою, коли її люблять і піклуються про неї, і стає слабкою й хворою, коли до неї ставляться жорстоко і недбало (За А. Матвієнком).

- ✓ Історію походження яких слів знаєте ви? Запишіть ці слова в зошит.
- ✓ Як ви думаєте, з яких мов найбільше слів примандрувало в українську мову?
- ✓ Шукайте історії походження слів в інших параграфах нашого посібника. Якщо ви хочете більше дізнатися про таємниці походження слів та крилатих висловів, читайте книгу Алли Коваль «Слово про слово».

Вправа 29. Перекладіть текст з російської українською мовою. Порівняйте написання м'якого знака в обох мовах.

Образность языка художественного произведения достигается различными речевыми средствами. Наиболее характерным является использование слов в их переносном значении.оборот речи, в котором слово или выражение употребляется в переносном смысле, называется тропом. В основе тропа лежит сопоставление двух явлений, схожих между собой какими-либо признаками. Тропы взаимодействуют в контексте с другими словами и словосочетаниями и способствуют типическому отражению действительности и образной передаче чувств, мыслей, стремлений персонажа, раскрытию эстетических взглядов писателя.

§ 18. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. Чергування при відмінюванні іменників.

Приголосні **з, к, х** в давальному і місцевому відмінках іменників І відміни перед закінченням **-і** змінюються відповідно на **з, ц, с**:

нога — нозі — на нозі, рука — руці — у руці, послуга — послугі, муха — мусі — на мусі, арифметика — арифметиці, логіка — логіці.

Такої ж зміни зазнають **з, к, х** перед закінченням **-і** в місцевому відмінку однини у ряді іменників II відміни: *ріг — на рогі, поріг — на порозі, кулак — у кулаці, дух — у дусі.*

з — на нозі
к — у руці
х — у кожусі

Іменники II відміни мають у місцевому відмінку однини й інші закінчення: *у кутку, на рушнику (-ові), на чоловікові, у пода-рункові.*

Вправа 30

а) Поставте іменники I відміни в давальному відмінку.

Подруга, допомога, колега, потуга, посуха, перемога, стежка, доріжка, берізка, зачіска, недомовка, суперечка, бібліотека, аптека, атака, тріска, думка, витримка, річка, кушетка, книга.

б) Поставте подані іменники II відміни в місцевому відмінку.

Берег, поверх, торг, яблуко, порох, рух, Люксембург, Зальцбург, універмаг, вухо, поріг, обсяг, рік, язик, горох, поверх.

в) Слова в дужках поставте в необхідному відмінку. Поясніть наявні чергування *г, к, х*. Розставте розділові знаки.

1. Італія вступила у війну на (бік) Німеччини що й вплинуло на подальший хід воєнних подій. 2. Картину яка була втрачена майже століття тому знайшли в (Люксембург). Газети й журнали давали високу оцінку (знахідка). 3. Давня ікона була намальована на (дошка) тож реставраторам прийшлося довго працювати над її відновленням. 4. На (печатка) було зображено козака зі зброєю очевидно ця печатка належала представнику козацької старшини. 5. Міф про загублені на (берег) затоки Мелос руки Венери живе ще й тепер. 6. Леонардо да Вінчі мав глибокі знання в (наука) (ботаніка, механіка, фізика) й (техніка) що допомагало йому досягати досконалості у відтворенні людського тіла на своїх картинах і скульптурах. 7. Великий зал музею присвячений (кераміка) зроблений як давніми гончарами так і сучасними майстрами (3 журн.).

г) Поставте подані далі слова в давальному або місцевому відмінках однини і складіть з ними речення:

виставка, вигадка, етажерка, посуха, схованка, знахідка; барліг, луг, ріг, берег, послух, логіка, послуга, пасіка, ласка.

2. Чергування при дієвідмінюванні.

а) У всіх формах теперішнього або майбутнього часу дієслів І дієвідміни відбувається зміна приголосних перед закінченням:

г — ж (могти — можу, можеш);
к — ч (пекти — печу, печеш);
х — ш (колихати — колишу, колишеш);
з — ж (в'язати — в'яжу, в'яжеш);
с — ш (чесати — чешу, чешеш);
т — ч (хотіти — хочу, хочеш);
ск — щ (полоскати — полощу, полощеш).

б) При творенні форм І особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни відбувається чергування приголосних перед закінченням:

с — ш (писати — пишу, косити — кошу, просити — прошу);
з — ж (возити — возжу, казати — кажу, мазати — мажу);
т — ч (вертіти — верчу, тремтіти — тремчу);
д — дж (ходити — ходжу, водити — воджу);
ст — щ (простити — прошу, пустити — пушу);
зд — ждж (їздити — їжджу).

Вправа 31

1) Провідмінійте дієслова: *текти, лоскотати*. Визначте, які приголосні при цьому чергуються. Якої дієвідміни ці дієслова? У яких формах відбувається чергування приголосних?

2) Утворіть форми І особи однини від дієслів.

Збудити, мостити, пестити, садити, їздити, летіти, лазити, лагодити, мастити.

✓ Складіть із п'ятьма з них по одному реченню (тема: «Відпочинок»). Поясніть чергування приголосних, що відбулися при творенні нових форм дієслів.

3) У поданих реченнях дієслова в дужках поставте у формі теперішнього часу, підкресліть слова, у яких відбулося чергування при голосних:

1. Неначе з неба ллється чаруюча мелодія, наче літня хвиля (лоскотати) тепле тіло. 2. Спокійно, розважливо (текти) розмова. 3. Ближче до полудня сонце (пекти) сильніше і сильніше, заганняючи все живе у тінь (За І. Нечуй-Левицьким).

Вправа 32. Доберіть форми слів чи споріднені слова так, щоб відбулося чергування приголосних.

Будили, турок, свекруха, кожух, молоко, техніка, крига, рік, безпека, історичний, вічний, узбек, проводити, сиджу, вухо, пух, крик, казах, істерика, дух, рух, звикати, нога, туга, сніг.

Вправа 33. Вставте пропущені букви, поясніть процеси чергування:

1. Це було в другій половині квітня, в Криму, в Алуп.. і (Алупка). 2. За скелею море кидає на берег журбу-тугу, ніби хоче ще більше нагнати скорбот на бере.. ан (берег). 3. Я здригнувся, мимоволі о.. і (око) потяглися на північ. 4. Червоно-золоту барву і моря, і неба заслали усі весел.. ині (веселка) барви. 5. Я схилився на канапку і невдов.. і (довго) задрімав (За О. Кониським).

✓ Поясніть написання ненаголошених голосних *е, и*.

Вправа 34. Перекладіть українською мовою, поясніть розбіжності в написанні виділених слів.

1. Витамини и полезньє пищевые вещества остаются неповрежденными в Т-молоке. 2. В старинной бабушкиной книге можно найти множество интересных рецептов сохранения красоты.

3. Такой супероснащенной морской *технике* мог бы позавидовать любой флот. 4. *Сижу* в рабочем кресле, а передо мною разворачивается панорама действий всего предприятия. 5. *Физике* мы благодарны сегодня за комфорт и уют, за работу и отдых, за настоящее и будущее (3 журн.).

3. Чергування при словотворенні.

При творенні прикметників із суфіксом **-ськ-** та іменників із суфіксом **-ств-(о)** кінцеві приголосні основи та початковий суфікса зазнають змін, внаслідок чого зливаються:

г, з, ж + **-ськ-(ий)** → **-зьк-(ий)**; + **-ств-(о)** → **-зтв-(о)**:

Прага — *празький*, *Волга* — *волзький*, *Париж* — *паризький*, *Кавказ* — *кавказький*; *убогий* — *убозтво*, *боягуз* — *боягузтво*;

к, ц, ч + **-ськ-(ий)** → **-цьк-(ий)**; + **-ств-(о)** → **-цтв-(о)**:

козак — *козацький*, *козацтво*, *ткач* — *ткацький*, *ткацтво*, *молодець* — *молодецький*, *молодецтво*;

х, ш, с + **-ськ-(ий)** → **-ськ-(ий)**; + **-ство-(о)** → **-ств-(о)**:

чех — *чеський*, *птах* — *птаство*; *товариш* — *товариський*, *товариство*; *Полісся* — *поліський*.

Вправа 35

1) Утворіть прикметники з суфіксом **-ськ-** від поданих слів. Поясніть правопис.

Запоріжжя, Дрогобич, Кривий Ріг, Одеса, Вінниця, Кременчук, Воронеж, Петербург, Кутаїсі, Лохвиця, Ков'яги, Бурлук, Буг, Единбург, Черкаси, Сиракузи, француз, Кролевець, Суец, Тбілісі, черкес, тунгус, Норвегія, Прилуки, Кагарлик, Кобеляки, Токмак, грек, словак, турок, узбек, таджик, киргиз, Гадяч, Овруч, волох, чех, латиш.

2) Утворіть іменники із суфіксом **-ств-(о)**.

Козак, товариш, мужик, робітник, молодець, студент, ткач, каліка, убогий, неук, представник, виробник, співробітник.

Вправа 36. Утворіть прикметники від географічних назв за допомогою суфікса **-ськ-(ий)**. Поясніть чергування приголосних.

Галич, Данциг, Сиракузи, Ладога, Нью-Йорк, Киргизія, Великі Луки, Токіо, Італія, Владивосток, Ельбрус, Хортиця, Азія, Європа, Африка, Балхаш, Чикаго, Абхазія, Гага, Ніцца, Кременчук, Гринвіч, Арзамас, Голландія, Німеччина, Петербург, Дворіччя, П'ятигорськ.

Вправа 37. Вставте пропущені букви, поясніть правопис.

1. Працював я і мозком, і серцем над перебуванням Шевченка в степу кирги_кому. 2. Деревя прекрасного, художни_ки обса_еного парку заступають мені бачити її (О. Кониський). 3. Похмуро зустрічали бійців слова_кі ліси (О. Гончар). 4. На сніговий горбок поруч ескімо_кої яранги знизився птах (М. Трублаїні). 5. Агатагел Кримський з дитячих років вільно володів німе_кою, француз_кою, англій_кою, пол_с_кою мовами (В. Волковинська). 6. З високих мурів Трої обложіні бачили незвичайний рух у гре_кому таборі (З міфів).

4. Чергування при творенні ступенів порівняння прикметників і прислівників.

При творенні ступенів порівняння прикметників і прислівників кінцеві приголосні основи звичайної форми у сполученні із суфіксом **-ш-** зазнають таких змін:

г, з, ж + **-ш-** → **-жч-(ий)**:

дорогий — *дорожчий* — *найдорожчий* — *дорожче*; *дужий* — *дужчий* — *найдужчий* — *дужче*; *близький* — *ближчий* — *найближчий* — *ближче*.

Від слова *легкий* вищий ступінь — *легший*; найвищий — *найлегший*.

с + **-ш-** → **-щ-(ий)**:

вис (ок) ий — *вищий* — *найвищий* — *вище*.

Чергування зберігається в похідних від вищого ступеня прикметників дієсловах та іменниках, утворених від цих дієслів: *дорожчати*, *вужчати*, *вищати* — *подорожчання*, *підвищення*.

Вправа 38. Утворіть вищий і найвищий ступені порівняння від поданих прикметників. Поясніть правопис.

Важкий, легкий, красивий, низький, високий, близький, синій, золотий, чистий.

✓ Складіть твір-мініатюру (пейзаж), використовуючи утворені форми прикметників (рід можете змінювати).

5. У групах приголосних відбуваються зміни при творенні іменників із суфіксом **-ин-** від прикметників з основою на **-ськ-**, **-цьк-**:

-ськ- + **-ин-(а)** → **-щин-(а)**:

харківський — *Харківщина*, *одеський* — *Одещина*.

-цьк- + **-ин-(а)** → **-ччин-(а)**:

козацький — козаччина, німецький — Німеччина

У слові *Галичина* чергування не відбувається.

Зазнають змін також сполучення приголосних **-ск-**, **-шк-** перед суфіксом **-ан-** (**-ян-**):

-ск- + **-ан-** → **-щан-(ий)**:

пісок (піску) — піщаний, віск — вощаний;

-шк- + **-ан-** → **-щан-(ий)**:

дошка — дощаний.

Крім того, **-ськ-**, **-цьк-**, **-ск-** перетворюються на **-щ-** перед суфіксами **-енк-(о)**, **-ук-**: *Пасько* — *Пащенко* — *Пашук*, *Яцько* — *Яценко* — *Ящук*.

Вправа 39. Утворіть іменники з названим типом чергування від слів.

Львівський, черкаський, київський, галицький, турецький, донецький, луганський, херсонський, житомирський, словацький, Марамороський (район у Румунії, де живуть українці).

Вправа 40. Поясніть правопис виділених слів.

1) За два сезони археологи знайшли близько двох тисяч *етруських* ваз. Богиню Ізиду вважали охоронницею шлюбу, сім'ї й *ткацького* мистецтва (*За А. Варшавським*).

2) Простіше простого — зустрітись в *юнацькі* дні. А що сильніше підпирає твердь — молитва преподобного Антонія чи Наливайка *мученицька* смерть? На тлі кровопролиття не місяць в небі сходить — *турецький* ятаган. Кобзар співав *невольницькі* пісні (*За Л. Костенко*).

✓ Від яких слів ці прикметники утворені? Які зміни відбулися на межі твірної основи і суфікса при їх творенні?

Вправа 41. Від поданих слів утворіть іменники. Складіть з ними речення, які за змістом поєднувались би в суцільну розповідь.

Німецький, харківський, турецький, полтавський.

6. При творенні прикметників за допомогою суфікса **-н-** від іменників з основою на **-к-** або **-и-** відбувається чергування **к** — **ч**, **ц** — **ч**: *молоко* — *молочний*, *серце* — *сердечний*. У словах *дворушник* (від *дві руки*), *мірошник* (від *мірка*), *рушник*, *рушниця* (від *рука*), *сердешний* (у значенні *бідолашний*), *соняшник*, *торішний* за вимовою пишеться **шн**.

Вправа 42. Утворіть прикметники від слів: *сонце*, *молоко*, *рік*, *серце*, *рука*, *техніка*. Поясніть правопис утворених слів. Які зміни відбулися в коренях цих слів? Складіть із утвореними прикметниками складно-підрядні речення.

Вправа 43. Прочитайте текст, знайдіть слова, у яких відбулися зміни приголосних. Поясніть їх правопис.

Доля пророків-віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди нещаслива. Чи тому, що угледіти істину можна лише після того, як людина вип'є гірку чашу людської зневаги, чи тому, що люди ніколи не вірять правдивим віщуванням... Завжди пророків вважали носителями зла і всілякої кривди, тому й вбивали їх, щоб вони своїми пророчими словами не скаламучували сумнівів щодо безгріховності владців. І все ж таки одвічно земля народжувала прозорливців, що своїм словом утверджували Істину, в якій би одежі вона не з'являлася. І вона з'являється, живе незнищено, бентежить душу, тривожить серце, загострює слово. Щоб бути знищеною — і знову вкотре народженою... (*За Р. Іванченком*).

✓ Що ви думаєте про роль пророків? Чому їх «немає у своїй вітчизні»? Напишіть власне продовження тексту, використовуйте слова, у яких відбулися чергування приголосних звуків.

§ 19. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Важкі для вимови групи приголосних спрощуються. В українській мові це явище відбивається й на письмі.

1. Спрощення відбувається в групах:

з (д) н втрачає **д**: *виїзний* (від *виїздити*);

ж (д) н втрачає **д**: *тижневий* (від *тиждень*);

с (т) н втрачає **т**: *чесний* (від *честь*), *радісний* (від *радість*);

с (т) л втрачає **т**: *щасливий* (від *щастя*).

Не відбувається спрощення в словах: *шістнадцять*, *кістлявий*, *хвастливий*, *хворостняк*, *зап'ястний*, *пестливий*, *надкістниця*; а також у прикметниках, утворених від іншомовних іменників: *форпостний*, *аванпостний*, *контрастний*, *баластний*, *гігантський*, *парламентський*.

2. Спрощення відбувається в окремих словах у групах:

р (н) ц втрачає **р**: *ченця* (від *чернець*);

р (д) ц втрачає **д**: *серце* (порівняйте — *сердечний*);

л (н) ц втрачає **л**: *сонце*.

3. Групи *скн*, *зкн* втрачають *к* при творенні дієслів із суфіксом *-ну-*: *брызнути* (пор. брязкіт), *блиснути* (блиск), *тріснути* (тріск), *плюснути* (плюскіт).

Вправа 44

- 1) Поясніть правопис поданих слів. Які групи в них спростилися?
Чесно, вісник, нещасний, щасливий, якісний, хруснути, масний, навмисний, сонце, захисний, ремісник, кількісний, якісний, існувати, власний, в'їзний.
 - 2) Вставте, де потрібно, відповідні літери. Поясніть правопис поданих слів.
Тиж_невий, форпос_ний, кіс_лявий, провіс_ник, брыз_нути, сер_це, пес_ливий, хвас_ливий, шас_ливий.
- ✓ Складіть із поданими словами складносурядні речення (вибірково).

Вправа 45. Прочитайте текст, знайдіть слова, у яких відбулося спрощення. Поясніть правопис цих слів.

Григорій Сковорода привертав до себе увагу не лише своїми незвичними думками. Саме його життя було незвичним: він одягався зі смаком, але дуже просто, їв лише плоди чи молочні продукти, та й то після заходу сонця. Спав не більше чотирьох годин на добу, завжди ходив пішки, був щирим, чесним і безкорисним. Мав «набожність без марновірства, ученість без гордоців, гречність без лестощів і пестливості». А ще — Сковорода відмовлявся від кар'єри, від високих і почесних звань, присвятивши себе богомисленню. Відомі його афоризми: «Єдність думок і є справжня дружба», «Робота наша є джерело радості», «Краще в одного розумного в любові й шанобі бути, ніж у тисячі дурнів» (За Л. Ушкаловим).

- ✓ Продовжіть текст своїми думками про життя і філософію Григорія Сковороди. Як ви розумієте подані вислови філософа? Чи згодні ви з ними, чи маєте власні міркування щодо висловленого?
- ✓ Напишіть твір-роздум, у якому розкриєте сенс одного з висловів Сковороди. Вживайте слова з вивченими орфограмами.

Вправа 46. Утворіть прикметники від поданих слів. Поясніть правопис.

Пристрасть, користь, доблесть; комендант, президент, інтелігент; задрість, совість, жалість, честь, особистість.

Вправа 47. Перекладіть українською мовою речення. Поясніть відмінності в правописі виділених слів українською і російською мовами.

Всего в обозе было шестнадцать саней. Разостлался туманом Млечный Путь (А. Т.). Мальчик всматривался в знакомые места, а ненавистная бричка бежала мимо и оставляла все позади (Ч.). Денисов после дела особенно радостно встречал Ростова целым и невредимым (Л. Т.). Народные мстители наносили противнику сильные и непоправимые удары. Хвастливые люди не всегда воспринимаются окружающими достойно (З журн.).

Вправа 48. Прочитайте. Поясніть правопис виділених слів.

1. Учені запитували себе: а хто він, *власне*, такий, цей прекрасний незнайомець? 2. Богинею-*захисницею* острова Мілос вважалась Афродита. 3. Серед знахідок, *звісно*, був і постамент. 4. Дехто з учених хоче на *власні* очі переконатися, який вигляд мав напис. 5. *Первісне* положення рук у статуй було інше. 6. В одній із сучасних книг відзначається, що жодна статуя не містить стільки рис *пізньої* класики, як Венера Мілоська. 7. *Життєрадісному* мистецтву греків властива близькість богів до людей. 8. Із церкви святої Софії було викрадено *рідкісний* камінь. 9. Приклад Бонапарта наслідували й інші *землевласники*. 10. Учений дізнався, який *рідкісний* скарб потрапив до музею. 11. Король хотів позбавитися *пропасниці*. 12. Серед жіночих прикрас були *персні* (За А. Варш.). 13. Під тінню її *зловісною* чужинці рівняли крок. 14. Так говорив *беззахисно* й правдиво, неначе він про подвиг говорив. 15. Прощальний промінь *блиснув* на стіні (Л. К.).

§ 20. ПОДВОЄННЯ І ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

В українській мові подвоєння букв відбувається внаслідок збігу однакових приголосних на межі двох морфем (значущих частин слова):

- 1) префікса і кореня: *беззахисний, відданий, оббігти, роззброєння, піддашися*;
- 2) кореня і суфікса: *денний, сонний, ранній*;
- 3) суфікса і суфікса: *іменник, письменний*;
- 4) префікса і префікса: *возз'єднання*;
- 5) на межі двох частин складноскорочених слів: *юннат* (юний натураліст), *міськком* (міський комітет);
- 6) основи дієслова минулого часу на *-с* і постфікса *-ся*: *розрісся, пасся*.

Також подвоєння приголосних відбувається у словах: *бовван, Ганна, лляний, овва, ссавці*.

Вправа 49. За допомогою префікса, суфікса чи постфікса утворіть слова, у яких відбувалося б подвоєння внаслідок збігу приголосних.

Причина, вина, Дніпро, високий, бити, дати, застережливо, година, вікно, диван, зоря, звук, дзеркало, осінь, день, земля, будувати, ділити, дякувати, давно, бризкати, білити, закон, зуби, зміст, звук, баштан, нестись, пастись, ціна.

Вправа 50. Випишіть слова, у яких відбувається подвоєння взятих у дужки букв.

Бе (з) тямний, бе (з) емелля, о (в) ація, о (в) а, о (д) ячити, ві (д)-знака, ві (д) алік, о (д) ержати, о (д) ужати, солов'ї (н) ий, щоде (н) — ий, вечір (н) ій, о (д) ягти, пі (д) ягти, на (д) ністряньський, пі (в) — відра, бе (з) ако (н) ий, на (д) брівний, пі (д) заголовок, пере (д)-ень, безви (н) о, ро (з) зява, на (д) звичайний, (в) ічливий, страй-(к) ом, викон (к) ом, ві (д) іл, сріб (н) ий, кі (н) ий, Га (н) ин, дзві-(н) иця, о (т) же, о (т) епер, бо (в) аніти.

Подвоєння **-нн-** у прикметниках відбувається:

- у суфіксі **-енн-** із значенням підсилення чи збільшення ознаки, що стоїть під наголосом:
численний, силенний, здоровенний;
- у наголошених суфіксах **-енн-**, **-анн-**, **-яnn-** із значенням можливості-неможливості дії: *здійсненний, невблаганний, незрівнянний, непримиренний, нескінченний; старанний* (відтінок підсилення), *притаманний*.

Слід розрізняти прикметники *незрівнянний, нездійснений, нездоланий, нескінченний* і дієприкметники *незрівняний, нездійснений, нездоланий, нескінчений*, у яких наголос припадає на корінь. У дієприкметниках немає подвоєння **-н-** у суфіксах, що характерне для української мови: *зроблений, написаний, прочитаний* (пор. із російською: *сделанный, написанный, прочитанный, изранный, посеянный*).

- у прикметниках на **-енн-** старослов'янського походження: *благословенний, блаженний, огненний, священний, мерзенний, окаянний*.

В інших прикметникових суфіксах **-ин-, -ін-, -ен-, -ан-, -ян-** подвоєння **-н-** не відбувається:
пташиний, гаїний, шалений, довгожданий, дерев'яний, скляний, буквений.

Вправа 51. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис подвоєних букв в обох мовах.

1. После одного из смерчей, проходивших через усадьбу, деревья имели вид обожженных огнем, а цыплята и куры производили впечатление поджаренных. 2. В 1931 году в Миннесоте взбешенный смерч вырвал вагон из идущего на всем ходу поезда, перенес его на несколько метров и опустил набок. 3. Наиболее пострадали от смерча в селе Карачарово (1904 г.) деревянные постройки, снеженные страшной силы вихрем. 4. Огромный огненный столб прошелся по старательно возделанному крестьянами рисовому полю, оставив лишь выжженную пустошь и многочисленне небольшие воронки (*За Д. Наливкиним*).

Вправа 52. Вставте, де потрібно, пропущену букву **н**. Поясніть правопис.

Нездолан_а країна, не зрівнян_а ні з ким примадон_а, здійснен_а акція протесту, невблаган_ий директор, буквен_а орфограма, дівчина незрівнян_ої краси, мерзен_ий вчинок, солов'їн_і гаї, жадан_а мрія, нескінчен_і страждання, скривджен_ий долею, непримирен_ий борець, числен_ість осіб зумовлен_а кількістю посад, олов'я_н_а миска, гостин_о частувати, неждан_о-негадан_о зустрітись, захмарен_е небо, машин_ий переклад, чотиритон_ий вантаж, професійна зацікавлен_ість, багатомільйон_не місто.

Вправа 53. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфіксів **-н-, -ян-, -ін-, -ен-, -ин-**. Поясніть подвоєння.

Камінь, весна, тварина, вечір, піна, літо, журавель, скло, форма, лев, вікно, антена, латунь, миша, бджола, джміль, дно, вогонь, шлюб, ніч, мова, чавун, будень, вчити, закон, чай, дієслово, мільйон, корінь, лід, очерет, курінь.

Подовження приголосних в українській мові

Подовжуються м'які приголосні **д', т', з', с', ц', л', н'** та пом'якшені **ж', ш', ч'** у позиції між голосними звуками:

- в іменниках середнього роду на **-я**: *знання, життя, клоччя, затишшя, гілля;*
- в іменниках I відміни жіночого та чоловічого роду: *суддя, рілля, стаття, Ілля;*
- в іменниках III відміни жіночого роду в орудному відмінку однини перед **-ю**: *сіллю, міддю, пічню, розкішшю, тінню, маззю;*

- г) у прислівниках: *зрання, спросоння, попідтинню, попідвіконню, навмання*;
- д) у дієслові *лити* — у формах теперішнього часу: *лю, ллєш, ллєть-ся, ллються*.

Вправа 54. Поставте іменники у потрібному відмінку, поясніть правопис.

Бракує (знання); зацікавився (стаття); задоволений цією (річ); помстився (кров); у 20 (сторіччя); захоплений (подорож); набирал (пригорща); на сусідському (піддаштя); охоплений (радість); немає (Ілля); покликати (суддя); пройнятий материнською (любов); епоха (звершення); зупинився на (роздоріжжя); милувався (затиштя); сплатив (честь); схопився (мить); затулений (віття).

Вправа 55.

Вставте, де потрібно, пропущені букви. Поясніть правопис.

1. Тоді лише пізнається цін_ість часу, коли він втрачен_ий. 2. Пізнаєш істину — _війде тоді у кров твою сонце. 3. Похибки друзів ми повин_і вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні. 4. Немає нічого отруйнішого від удаван_ого друга. 5. Шукаємо щастя по країнах, століт_ях, а воно скрізь і завжди з нами. 6. Блажен_ий той, хто розуміє смисл кожної справи. 7. Добрий розум робить легким будь-який спосіб жит_я. 8. Не судить за облич_ям: часто під недобрим лицем і під негарною маскою притаєн_е божествен_е сяєво і блажен_є серце (*Г.Сковорода*).

- ✓ Чи згодні Ви з думками філософа? Яку життєву вартість вони мають? Чи актуальні ці афоризми зараз?
- ✓ Напишіть твір-роздум за одним із афоризмів.

Вправа 56. У ліву колонку виписіть слова, у яких приголосні подвоюються, у праву — слова без подвоєння. Якщо завдання виконане правильно, з других букв прочитаєте афоризм Г.Сковороди.

Узліс_я, вчен_ий, гуман_ий, освоєн_я, шален_ий, біло-камін_ий, усміхнен_ий, гусен_я, охоплен_я, суверен_ий, стат_єю, гнан_ий, орган_ий, баштан_ик, сап'ян_ий, зйотован_ий, старан_ість, увіч-

нен_я, стат_ей, стін_івка, правосуд_я, ряднин_а, оживлен_ий, чавун_ий, зчищен_ий, вторин_ий, татуйован_ий, загоєн_я.

Вправа 57. Перекладіть українською мовою. Поясніть розбіжне й спільне у написанні подвоєних букв.

Осенний, изысканный, зельє, клочья, картинный, спросонья, поврежденный, повреждение, затишье, знания, сменный, длинный, широченный, ссыпать, ввечеру, революционный, безветренный, воробьиный, соломенный, юннат, уполномоченный, обездоленный, конница, белорусский.

Вправа 58. Запишіть текст під диктовку. Прокоментуйте написання слів з подвоєнням і подовженням приголосних.

ВЕСНА НА ОЗЕРІ

Зеленава вода спалахнула тисячами золотих іскринок в ту мить, коли сонце вийшло в зеніт і над озером враз шезла тінь від довкружних дерев віковичного лісу, що завмер навколо. Сонячне світло залило срібну гладінь озера, вже прямими своїми променями пробиваючи товщу води аж до дна, до глибин, до сонних ще від зимової сплячки донних вод, того завмерлого на зиму життя, яке з весною завирувало по всій поліській пуші — в озерах і лісах, в болотах і ставках, у верховіттях дерев і в підземних печерах, у найгустіших нетрях старого лісу.

Сьогодні був саме той день. Саме в такі дні, як сьогодні, набирала весна того розмаху і сили, коли за нею вже відчувалося тепло, а потім і гаряче літо. У такий день, здавалося, можна почути, як росте трава, як наливається соком молоденьке листя на деревах і як вибухають різнокольоровою райдугою в пробудженій пуші лісові квіти. Кожного року, коли воду озера врешті починає зігрівати отой найпотужніший промінь, який, розскочившись у глибинах безліччю сонячних зайчиків, засвічує світло весни і на дні озера, прокидається до життя підводне царство озерної царівни. Вона давно чекала цього знаку сонця, саме цього променя, ще відтоді, як зійшла з озера крига і забовваніли на деревах перші бруньки. Царівна вийшла з води, закутана у довгі свої коси. Вона обходила береги озера, розкидаючи теплий мул з озерного дна, у такий спосіб пробуджуючи до життя поснулі кущі й дерева, трави і верболози, усю прибережну рослинність. Все було як завжди, все було гаразд — наставала весна (*За Ю.Покальчуком*).

§ 21. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ З-, С-

Префікс **з-(із-)** перед глухими приголосними **к, п, т, х, ф** переходить у **с-**: *сказати, сподобатись, стверджувати, сформулювати, схопити*.

Перед іншими приголосними, а також перед голосними, пишемо префікс **з-(із-)**: *зберегти, звабити, змоктати, зчепити, зшити; ізвечора; зумовлений, з'їздити*.

Якщо корінь слова починається сполученням приголосних або сполученням губного та йотованого звукосполучення, як правило, пишемо префікс **зі-**: *зібрати, зіпсувати, зіщуритися; зів'ялий, зім'ятий*.

Вправа 59. До поданих слів додайте потрібний префікс (**з-, зі-, с-**).

Багатіти, спочити, кручений, *щулитися*, цідити, драти, гнути, купатися, лічити, характеризований, терпіти, ховатися, імітувати, ігнорувати, ставити, *їсти, сьорбати*, чищений, чеплений, шепелявити, фабрикувати, юрмитися, єднатися, знатися, тушкуватися, рушити, щербити, порожніти, споду.

✓ Запишіть у квадратних дужках транскрипцією виділені слова з приєднаним префіксом. Поясніть розбіжність у вимові та написанні.

Вправа 60. Вставте пропущені букви (**з, с**), поясніть правопис. Чим різняться написання **з, с** у префіксі та у корені слова?

*_*підлоба, *_*ненацька, *_*початку розділу, почнемо *_*початку, *_*радити, *_*лакувати, *_*під землі, *_*піднизу, *_*м'якнути, *_*неважливий, *_*непритомніти, *_*імпровізувати, *_*ховище, *_*морід, *_*місити, *_*корегувати, відео *_*йомка, во *_*єднання, *_*ланець, *_*феричний, *_*йоржитися, *_*фінкс, *_*посеред, *_*середини, *_*поконвічний, *_*ріблястий, *_*пустошення, *_*чіпляти, *_*вільнення, *_*краю в край, *_*ранку до вечора.

Роз-, без-, через- та ін.

Префікси **без-, від- (од-), між-, над-, об-, під-, перед-, понад-, пред-, роз-, через-** в українській мові мають дзвінкий кінцевий приголосний, який не змінюється перед глухими приголосними кореня:

розхитати, безкрилий, відданий, обпектися, наддністрянський, передчасний, представити, міжгірський, понадплановий, відчинити.

Вправа 61. Перепишіть текст, вставляючи пропущені букви у префіксах. Поясніть правопис. Підкресліть вивчені орфограми, прокоментуйте написання цих слів.

Пращурами давніх українців прийнято вважати пр_дставників Трипільської культури, перші ро_копки якої пр_падають на кінець 19 століття. Дивні _нахідки побачили світ у 1896 році, коли археолог Вікентій Хвойка ві_крив стародавнє поселення біля села Трипілья, що на Київщині. За сто років в Україні вже нараховувалося бе_ліч трипільських поселень, ро_киданих по всьому Правобережжю. Зараз ми вже знаємо, що трипільці _будовували двоповерхові помешкання, були знайомі з основами монументальної архітектури, агрономії, знали на кераміці й металургії, виготовляли тканини з візерунками, пр_крашали одяг вишивкою, у них ро_вивалася наука, техніка, протописемність, релігія. Найбільш п_р_конливий зразок трипільської культури знаходиться на Кіровоградщині, у селі Володимирівка, де 1940 року було ро_копане давнє поселення четвертого тисячоліття до нашої ери (За А. Кокотюхою).

Пре-, при-, прі-

1. Префікс **пре-** вживається в українській мові переважно у значенні збільшеної ознаки:

премудрий, препоганий, претовстий, прекрасно.

Крім того, префікс **пре-** пишемо у словах:

презирливий, презирство, преосвященний, преподобний, престол.

2. Префікс **при-** пишемо у дієсловах, що означають наближення, приєднання, неповноту або результат дії, а також у похідних словах:

примчати, приповзти, приклеїти, пришити, присмажити, прикрасити, приборкати; притулок, пристрій, причал, привабливо.

Також префікс **при-** пишемо в іменниках та прикметниках, утворених шляхом поєднання іменників з прийменником **при-**:

Примор'я, Прилуки, пригірок, прикордонний, приміський, при-шкільний.

3. Префікс **прі-** пишемо у словах:

прізвище, прізвисько, прірва, прірвистий, а також в іншомовних словах: *пріоритет, пріор*.

Вправа 62. Вставте пропущені букви, поясніть правопис.

Пр_ладдя, пр_садкуватий, п_р_обтяжити, пр_освященство, Пр_байкалля, Пр_азов'я, пр_воднитися, пр_людя, пр_завзятий, пр_дунайський, пр_багато, пр_зирливість, пр_бічник, пр_вабити, пр_належність, пр_стольний, пр_миренець, пр_мружити, пр_парувати, п_р_шийок, пр_дворний, пр_ймач, пр_морець, пр_меншувати, п_р_хресний, пр_чесаний, пр_хильний, пр_високий, пр_глибокий, пр_мітивний, пр_рівняний, пр_карпатський, пр_таманний, пр_сноводний, пр_четний, апр_орі.

Вправа 63. За допомогою префікса *пре-* утворіть, якщо це можливо, прикметники з найвищим виявом ознаки. Чому не від усіх прикметників можна утворити таку форму?

Дивовижний, доречний, спокусливий, довірливий, відмінковий, батьків, густий, кристалеви́й, пишний, мовчазний, няньчин, старезний, морський, історичний, економічний, економний, тривалий, тривожний, кумедний, трагедійний, трагічний, харківський, темний, балакучий, жовтий, барвистий, величезний, живий.

Вправа 64. Вставте пропущені букви *е, и, і* у префіксах. Поясніть правопис.

1. Я п_р_гортаю сторінки минулого, і на душу мені летіє тепла вода. А дума моя пр_бирається в біле і збирається на похід до Всесвіту (*В. Підмогильний*). 2. Соломія п_р_шиває свої старенькі платтячка або пр_крашає їх якимись стрічками. За взуттям — особливий догляд, щоб воно не втратило пр_стойного вигляду (*В. Врублевська*). 3. Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво свої люди, пр_ходили, пр_їздили, пр_повзали немічні в сподіванні зцілення (*П. Загребельний*). 4. Бо долі ще змалку здаюся не любий, я наймит у неї, хлопцюга прибудний (*М. Петренко*). 5. А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да пр_хороша (*П. Куліш*). 6. На людину Велика піраміда справляє гнітюче, пр_голомшуюче враження (*3 журн.*). 7. Гострим почуттям гумору й здатністю до жартів пояснюються ті дивні прізвиська, що давались запорожцями знов прибулим новачкам: Півторикожуха, Непийпиво, Неїжмак, Задерихвіст, Лупиніс та інші (*Д. Яворницький*).

✓ Поясніть правопис інших префіксів.

Префікс *пре-* вживається також у написанні багатьох іншомовних слів, які останнім часом досить широко використовують у повсякденному мовленні (газети, журнали, телебачення, наукова й ділова сфера, жива розмова). Запам'ятайте написання цих слів, а також тлумачення деяких з них.

Президент, президія, преамбула (вступна частина), *превалювати* (переважати, мати перевагу), *презентація* (представлення), *презент* (подарунок), *прейскурант* (довідник цін на товари), *пресинг* (тиск), *претендент* (той, хто має право на щось), *прецедент* (випадок, що стався в минулому), *прерогатива* (перевага), *преферанс*.

При- пишемо: *привілеї* (права, пільги), *примітив* (спрошення, недосконалість), *примадонна* (перша дама). Запам'ятайте правопис слів: *периметр, периферія* (окраїна, віддалена від центру частина), *перифраз, перипетія*. Не плутайте: *перифраз* — описовий зворот мови, коли предмет, явище чи ім'я називаються не прямо, а через їхні характерні риси (*чорне золото* — кам'яне вугілля, *біле золото* — бавовна; *перифразувати* — змінити мовне вираження думки).

Вправа 65. Запишіть текст під диктовку, зверніть увагу на правопис префіксів.

Серед міста — вали. Вони — залишки престарої, зведеної ще катеринівськими солдатами фортеці: руїни казарм, різних господарських приміщень, артилерійські льохи. У двох місцях — масивні приземкуваті ворота. За півтори сотні років від того далекого часу, коли фортеця припинила своє існування, населення міста всі будови зруйнувало, розтягнуло, а їх — не спромоглося. Надто міцно злаштували ті ворота першобудівники.

У дитинстві вали приваблювали до себе загадковістю, таємничістю. Гімназисти, особливо молодших класів, частенько пробиралися на покинуту людьми територію, гралися в «розбійників». Хоча батьки застерігали, забороняли, нерідко сварили, страшили. Мовляв, там глибокі ями, підземні ходи, в яких знайшли схованку недобрі люди. Страхання не дуже лякали. Такий уже народ — ці неспокійні хлопчаки (*За Ю. Голобородьком*).

§ 22. ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Іншомовні слова мають деякі відмінності в написанні.

- Літеру **и** пишуть у загальних і географічних назвах після **д, т; з, с, ц; ж, дж, ч, ш; р** перед літерами на позначення приголосних: *директор, тираж, візир, система, циркуль, джинси, жилет, машина, рима; Алжир, Аргентина, Бразилія, Вашингтон, Мексика, Сицилія*.

За загальним правилом пишеться **и** також у словах: *бравісимо, піанісимо, піцикато, фортисимо*.

Вправа 66. Поясніть правопис **и** в словах.

Система, авторитет, ситуація, паразитувати, індивідуум, цивілізація, приватизація, культивувати, поляризація, позиція, динамічний, принцип, оптимізм, дискета, дискотека, синтез, психологія, оптимальний, класичний, кредит, юридичний.

- Літеру **і** пишуть:

- на початку слова: *ідея, індустрія, інтерв'ю, історія*;
- після всіх приголосних, які не входять до названих раніше — **б, п, в, м, ф; г, к, х; л, н**: *піраміда, вібрувати, мікрон, фінанси, гіпотеза, кілограм, хірургія, політика*;
- після літер, що позначають приголосні, перед голосними та **й**: *діалог, біографія, радій, ажіотаж, віадук, піаніно*;
- у кінці слова перед **-я**: *армія, академія, географія, позиція*;
- у кінці невідмінюваних слів на **і**: *журі, таксі, поні, колібри*.

Вправа 67. Поясніть правопис **і** в поданих словах.

Концепція, орієнтація, реанімація, інтелектуальний, інтуїція, інженерія, пріоритет, ліквідація, амортизація, література, журі, попури, інквізиція, ліцензія, демократія, бізнес, біном, аксіома, аналіз, педіатрія, еквівалент, фоліант, період, архітектура, ієрогліф, орієнтуватися, екскурсія, поні, імперія, імпульс, авіація, лінолеум, офіс, декларація.

Вправа 68. З поданими словами складіть міні-текст на тему «Складові успіху».

Авторитет, індивідуальність, інтуїція, дисципліна, інтелігентність, шляхетність, організованість, конструктивність, комунікабельність.

- ✓ Поясніть значення слова *шляхетність*.

- Літера **ї** пишеться після літер, що позначають голосні: *альтруїст, егоїст, мозаїка, прозаїк, «Енеїда», Ізмаїл*.

Вправа 70. У поданих словах замість крапок поставте потрібні літери. Поясніть правопис **і**.

Суверен_тет, кр_за, санкц_я, тер_тор_я, д_скус_я, макс_мальний, реан_мація, асоц_ац_я, конт_нгент, юр_сд_кц_я, ц_віл_зац_я, _мпічмент, м_н_стр, поз_ц_я, амун_ц_я, картр_дж, трад_ц_я.

- ✓ Поясніть значення виділених слів.

Вправа 71. Прочитайте. Знайдіть слова іншомовного походження. Поясніть їх правопис.

У світі посилюється загальний потяг до *інтеграції*. Комп'ютерні технології уможливили космічну швидкість технічного *прогресу*. Не можна ігнорувати міжнародні правила поведінки. Інтереси простих громадян повинні бути *пріоритетом*. Це виграшна тема для придбання політичних *дивідендів*. Світ навколо нас динамічно *еволюціонує*. Україна має колосальний *інтелектуальний* потенціал, що дає їй *перспективи* в науці та освіті. Ситуація в економіці повинна змінитися на краще (*3 газет*).

- ✓ Запишіть синоніми до виділених слів. Чому не до всіх слів можна дібрати синоніми?

- Літеру **є** пишемо: на початку слів, після апострофа, м'якого знака та **й, е, і**, коли вона вимовляється як два звуки — [йє]: *Євнаторія, Єрусалим, Єгипет, єретик; реєстр, фойє, інтер'єр, ательє, Трієст*;

Літера **є** пишеться також у слові *траєкторія*.

- Після **ж, ч, ш**, а також у словах *парфуми, парфумерія* пишемо літеру **у**, а не **ю**: *журі, брошура, парашут, Жюль Верн*.

Вправа 72. Прочитайте речення, знайдіть іншомовні слова, поясніть їх правопис.

Техніка, призначена для спілкування між людьми, завойовує навіть такі сфери комунікації, які до того, здавалося, були назавжди для неї заслонені. Наприклад, священник англіканської церкви з Гіллінгхема Джонатан Блейк надає всі потрібні послуги своїй вірній пастві за допомогою мобільного телефону. Користуючись телефонним зв'язком, цей суперсучасний піп читає проповіді, відпускає гріхи, відспівує, хрестить і навіть виганяє диявола (*За В. Федоренком*).

Вправа 73. Перекладіть українською мовою речення, прокоментуйте відмінності в написанні виділених слів.

Європа дала миру *универсальные* шедевры мысли, слова, живописи, музыки. *Пьедестал* почета — понятие не только спорта, но и личностных достижений каждого в завоевании и покорении общества. За последнее столетие *парфюмерия* значительно обогатилась новыми *технологиями* в изготовлении средств для ароматизации кожи тела. *Дизайн интерьера* всегда актуален, ведь человеку присуще *эстетическое* чувство в освоении пространства. Жюль Верн открыл читателям неизведанный мир далеких стран и *континентов*, загадочных уголков Земли, неизвестных народов и племен. Зимний отдых в *Египте* стал для *европейцев* прочной традицией и частицей знойного лета в холодные месяцы зимы (*3 журн.*).

6. Апостроф у словах іншомовного походження пишеться після твердих приголосних **б, п, в, м, ф; г, к, х; ж, ч, ш; с, р**, перед **я, ю, є** при роздільній вимові: *п'єдестал, прем'єра, кар'єр, Монтеस्क'є, Руж'є, комп'ютер*, а також після кінцевого приголосного префікса: *ін'єкція, ад'ютант, суб'єкт*.

Коли ці приголосні пом'якшуються, апостроф не пишеться: *тюнітр, бюро, пюре, фюзеляж, дистриб'ютор, кюре, манікюр, комюніке*.

Апостроф пишеться після початкової частки **д, о** в прізвищах: *д'Аламбер, д'Артаньян, О'Генрі*.

Завдання. Поясніть, чим відрізняється вживання апострофа в словах іншомовного походження від власне українських слів. Наведіть приклади для аргументації своїх пояснень.

Вправа 74. У поданих словах, де треба, замість рисок поставте апостроф. Поясніть значення слів.

П_єдестал, п_еса, ін_екція, кон_юнктура, б_ро, к_ювет, прем_єр-міністр, кур_єрський, ад_ютант, р_юш, комп_ютер, кар_єра, об_єктивний, ад_юнкт, кон_юнктивіт, п_ре, суб_єктивний, Рив_єра.
Монтеск_є, Г_юго, Кюв_є, д_Арсонваль, О_Кейсі; бар_єр, б_ювет, б_ювар, б_юджет, б_юлетень, б_язь, тер_єр, краков_як, ком_юніке.

Вправа 75. Утворіть похідні від поданих далі слів.

Комп'ютер, кур'єр, об'єкт, фюзеляж, бюджет, бар'єр, суб'єкт.

- ✓ Поясніть значення слів *суб'єкт* і *об'єкт*. Поміркуйте над тим, хто ви — суб'єкт чи об'єкт — у процесі свого навчання. Що є більш результативним?

Вправа 76. Підберіть до поданих слів і словосполучень синонімічні слова іншомовного походження. Поясніть у них правопис апострофа:

постамент —
посланець —
помічник командира —
останній загін у поході —

7. М'який знак (**ь**) у словах іншомовного походження пишеться після м'яких приголосних **д, т, з, с, л, н**:

1) в кінці слова при м'якій вимові приголосних: *бінокль, магістраль, тюль, ансамбль, рояль, Вазель, Булонь, Версаль*.

При твердій вимові приголосних **ь** не ставиться: *метал, балон*.

2) в середині слова після м'якого **л** перед приголосним: *бульдог, кальмар, альт, альтана, фальш, бульдозер*. При твердій вимові **л** м'який знак не пишеться: *балкон, фалди*.

3) перед літерами **я, ю, є, ї, й, йо** при роздільній вимові після приголосних: *барельєф, бракон'єр, рельєф, кольє, порт'є* та ін.

Коли літери **я, ю, є, ї** позначають м'якість попереднього приголосного, **ь** не ставиться: *тюнінг, Тюльрі, дюна*.

Вправа 77. Замість рисок, де треба, поставте **ь**. Поясніть значення слів.

Амал_гама, Болон_я, кол_є, павіл_йон, Рафаел_, флібуст_єр, ал_фа, кал_ка, брил_янт, монсен_йор, пал_мета, Бал_тимор, Н_ютон, Мол_єр, Дел_фи, дел_фініум, т_юл_пан, п_юпітр, кан_йон, компан_йон.

Вправа 78. У поданих реченнях підкресліть слова іншомовного походження. Поясніть їх правопис.

Ртуть, що є в амальгамі, розчиняє поверхню предмета, який золотиться. Для виготовлення дукача з листа металу робили кружки для медальйона. Коли рельєф був готовий, його шліфували. В Україні не було умов для поширення медальєрного виробництва європейського типу. Зображення більшості цариць на дукачах походить від медальних портретів. На штемпелі медалі відсутні ініціали майстра (За І. Г. Спаським).

8. У загальних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних не зберігається: *клас, класичний, класицизм, коректор, кореспондент, паралелограм, грам, граматики, тераса, гама, беладона, бравісімо, інтермецо, лібрето, піанісімо, піцикато, стакато, фортисімо*.

Зберігається подвоєння в небагатьох словах: *ванна, манна, тонна, бонна, мадонна, вілла, нетто, бруто* та ін.

Крім того, подвоєні приголосні зберігаються при збігові кінцевого звука префікса і початкового — кореня, якщо в мові існує відповідне непрефіксальне слово: *імміграція* (бо є *міграція*), *іrrаціональний* (бо є *раціональний*), *іrrадіація* (бо є *радіація*), *іrrеальний* (бо є *реальний*), *сюрреалізм* (бо є *реалізм*) тощо.

Вправа 79. Запишіть, поясніть і запам'ятайте правопис слів.

Акумулятор, анулювати, апарат, апетит, асистент, атестат, атракціон, балада, балотуватися, басейн, белетристика, бюлетень (*род.*: бюлетеня), ванна, дискусія, ілюзія, ілюмінація, інтелігенція, каса, колектив, комісія, конгрес, крос, метал, місія, окупація, опозиція, опонент, бонна, паралель, пасажир, пасивний, перон, песимізм, преса, програма, прогрес, пропелер, професія, процес, режисер, ресора, сума, сурогат, телеграма, теніс, тераса, територія, терор, тролейбус, тунель, шасі, шосе, ефект.

Вправа 80. Доберіть до поданих слів і словосполучень іншомовні синонімічні слова і поясніть їх правопис.

Пояснення, бездіяльний, оскарження (звернення із скаргою), обговорення суперечливого питання, захоплення чужої території, святкове освітлення, документ про закінчення школи, постановник спектаклю, угода на ґрунті взаємних поступок, спеціальність.

- ✓ Слова для довідок: *професія, режисер, компроміс, атестат, окупація, ілюмінація; апеляція, дискусія, пасивний*.
- ✓ Із поданими в довідці словами складіть речення.

Вправа 81. Прочитайте поданий текст мовознавчого характеру. Знайдіть у ньому іншомовні слова, прокоментуйте їх написання:

АБІТУРІЄНТ

Слово *абітурієнт*, таке актуальне для всіх тих, хто має намір вступати до вузу, походить з латини. Латинське слово *abituriens*, у родовому відмінку — *abiturientis*, означає «той, хто збирається піти (відходити)». До слов'ян (а слово *абітурієнт* знане всім слов'янським мовам) ця лексема прийшла лише десь у ХІХ столітті з німецької мови: *abiturient* — «випускник, той, хто складає випускні іспити». Німці взяли його безпосередньо з латини.

Слово *abituriens* у часи Ціцерона і Юлія Цезаря, взагалі в Древньому Римі було невідоме. Воно народилося аж у середньовічній Європі, у якій мовою науки та навчання (і богослужіння) дуже довго була латинська. Саме з цієї причини в освіті (передусім вищій) більшість термінів — від *студент* і *аудиторія* до *ректор* і *університет*, *інститут* — має латинське походження. У середньовічній шкільній латині від слова *abiturus* мудреці-вігадники штучно утворили дієслово *abiturio*, *abiturire* «збиратися, мати намір піти».

Саме цей сенс зберегла німецька мова і саме з ним слово *абітурієнт* прийшло до слов'ян. Академічний словник української мови у своєму першому томі, що вийшов у 1970 році, для слова *абітурієнт* подає першим, основним значенням «учень, що закінчує середній навчальний заклад; випускник» і лише другим, та ще й з позначкою «розмовне», вказує значення «особа, що вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу».

Але з часом друге значення стало витіснити перше і сьогодні ми називаємо абітурієнтом того, хто складає вступні іспити у вищий навчальний заклад (За Ю. Карпенком).

- ✓ Продовжіть словничок латинських запозичень, які поширені у сфері освіти та науки. Прокоментуйте їх правопис.

Вправа 82. Доберіть до поданих слів антоніми. Поясніть їх значення і правопис.

Авангард, неологізм, асиметрія, циклічний, пігмей, песимізм, альтруїзм, статика, комедія, аналіз.

Вправа 83. Доберіть до поданих слів і словосполучень синонімічні іншомовні слова. Поясніть їх значення і правопис.

Припущення; діяльний; пиха; прощення; вивішене оголошення про виставу; влучний вислів; надмірне себелюбство; позитивний погляд на життя; діамант; швейцар; знецінення; нестача; той, хто любить батьківщину; положення, яке не потребує доказів; найбільший; глава уряду; військове спорядження; позика; напад; незалежність; видіння.

✓ Слова для довідок: *патріот, брильянт, оптимізм, аксіома, амуніція, агресія, кредит, прем'єр-міністр, суверенітет, егоїзм, портьє, максимальний, афоризм, амністія, активний, гіпотеза, афіша, амбіція, дефіцит, галюцинація, девальвація.*

Вправа 84. Випишіть із поданих речень слова іншомовного походження. Поясніть їх значення і правопис.

Ваза була заставлена в шафі фоліантами з гравюрами. Учений скликає колег, вітає всіх з удачею. Дослідники милуються гармонійністю, пропорційністю, майстерністю малюнка. Цей майстер любив сюжетні композиції. Статую нині виставлено у Ватиканському музеї. Егіда, своєрідний панцир з козиної шкіри, був символом богині Афіни. У камеї нижні шари служать тлом для верхніх рельєфних силуетів і фігур. Дипломат, учений, завзятий колекціонер. Рубенс — один з найвидатніших представників культури свого часу. Його навперебій запрошують принци, кардинали, міністри. У вівтарі над усіма височіла гігантська постать Бога у червоній мантиї й папській тіарі. Леонардо да Вінчі — чудовий військовий інженер, видатний ботанік і анатом, один з найбільших механіків і фізиків, визначний експериментатор і теоретик, який багато чого передбачив у науці й техніці, і водночас геніальний художник і скульптор (За А. Варшавським).

9. Після апострофа, **ь, й, е, і** пишеться **є**, а не **е**:
бар'єр, фойє, реєстр, абітурієнт, пацієнт, портьє, порт'єра, кольє, рельєф, барельєф, дієта, дієз.

Вправа 85. У поданих словах замість рисок поставте потрібні літери.

Бракон_р, барел_ф, рел_ф, ді_та, кар_ра, прем_р, фе_рія, деф_цит, ексклюз_в, серв_с, л_цензія, оф_с, б_знес, макл_р.

✓ Складіть із цими словами речення.

Останнім часом в українській мові з'явилася значна кількість нових запозичень, частина яких ще не увійшла в орфографічні словники. Запам'ятайте правопис цих слів.

Армрестлінг, боулінг, ваучер, візажист, дефіле, дилер, іміджмейкер, істеблішмент, інтернет, кастинг, кілер, кліп, кіч, консьєрж, копірайтер, лейбл, маркетинг, моніторинг, менеджмент, пейджер, пепсі-кола, принтер, плейер, полтергейтс, провайдер, продюсер, резюме, рекетир, рейтинг, самміт, сканер, спікер, сталкер, тендер, тінейджер, хакер, хіт, чизбургер та інші.

Вправа 86. Прочитайте текст. Визначте його провідну думку. Знайдіть в тексті слова іншомовного походження. Запам'ятайте їх правопис.

Сергія в нашому 10-Б поважали всі. І знаєте за що? За обізнаність. Хтось завойовував собі авторитет силою і нахабством, хтось красою, хтось справедливістю чи хитрістю, хтось щедрістю. А фішкою Сергія було знання багатьох невідомих нам слів. Де він їх тільки знаходив?! Як скаже якийсь із них та ще й із розумним виглядом, — і всі відчують себе ніяково: до Сергія не дотягтися! Так і перебували ми в полоні Сергієвих словесних чар. Аж поки одного разу до нас не прийшла студентка-практикантка на заміну. Ну наш Сергій і почав випробовувати її інтелектуальні здібності:

— Світлано Ігорівно, як Ви ставитесь до дискурсу між теоріями про походження людини? В якій із них, на вашу думку, є радикальна зернина?

У практикантки очі стали, як великі тарелі:

— Що-о? Який ще дискурс? І яка зернина?

Сергій зневажливо подивився на дівчину і з погордою спитав:

— Ви не знаєте цих слів? Дивно, а ще й студентка! Ваше резюме під загрозою!

Довіряючи Сергієвому авторитету, ми прискіпливо спостерігали за розмовою. Практикантка розгубилася, проте не здавалася.

— Я перепрошую, але, здається, ти щось плутаєш. По-перше, не дискурс, а дискусія, тобто суперечка; по-друге, не радикальна зернина, а раціональна, тобто така, що має рацію, або слухна; і по-третє,

не резюме, а реноме, тобто репутація. А те, що сказав ти, Сергію, це якийсь нонсенс, а по-простому, — нісенітниця.

Наш геній почервонів, як печений рак. А Світлана Ігорівна не вгамовувалася:

— Ти завжди так сміливо вживаєш «розумні» слова, навіть не уявляючи, що вони означають? Звідки ж ти їх береш?

І тут ми наче прозріли: у Сергія ж батьки — науковці! Дома, мабуть, між собою спілкуються, а наш герой усе це чує і потім у класі демонструє свої глибокі інтелектуальні знання! А перевірити їх точність ми не можемо, тому й вражаємось. Ось так вийшло з нашим другом. Сергій після цього став не таким хвалюватим, а ми навчилися кожне незрозуміле нам слово шукати в словнику, щоб напевне знати, що ж воно означає. До речі, через рік такі розумні стали, навіть учителі дивувалися: ну і вундеркінди (у словник подивіться, хто не знає)!

- ✓ Як ви думаєте, чи завжди обізнаність визначається вживанням «розумних» або малознайомих слів?
- ✓ Що сприяє порозумінню людей при спілкуванні?
- ✓ Як часто ви користуєтесь словником, якщо значення слова вам не відоме?
- ✓ Запишіть у своєму зошиті слова — українські та іншомовні, які ви часто чуєте, але не знаєте їхнього значення. Подивіться в тлумачному словнику чи словнику іншомовних слів, що вони означають. Складіть із ними речення, запам'ятайте правопис цих слів.

§ 23. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ. СКЛАДНІ ІМЕННИКИ

Складні іменники можуть писатись разом або через дефіс.

Разом пишуться:

- а) іменники, утворені за допомогою сполучного голосного: *пароплав, зорепад, лісостеп, водосховище, чорнозем*;
- б) складні іменники, першою частиною яких є дієслово в наказовому способі: *перекотиполе, Нечуйвітер, Перебийніс, ломикамінь* (рослина), *зірвиголова*;
- в) складні іменники, першою частиною яких є слова: *авіа, аудіо, авто, агро, вело, відео, екстра, квазі, електро, кіно, макро, мікро, лінгво, моно, радіо, супер, стерео, фоно, турбо* та подібні: *відеофільм, аудіокасета, лінгвокабінет, радіофізик*;

- г) складні іменники, першою частиною яких є числівник, записаний словом:

десятикласник, двадцятитонна, п'ятирічка;

- г) складні іменники з першою частиною *пів-, напів-, полу-* (не власні назви);

піваркуша, півзошита, пів'яблука, напівфабрикат, полумисок.

Пишуться через дефіс:

- а) складні іменники, утворені без допомоги сполучного голосного, що означають близькі або протилежні за змістом поняття: *щастя-доля, хліб-сіль, купівля-продаж*;
- б) складні іменники, що означають посаду, професію, спеціальність: *віце-президент, прем'єр-міністр, контр-адмірал, вчитель-словесник*;
- в) складні іменники, що означають одиниці виміру: *кіловат-година, людино-день*;
- г) складні іменники з першою частиною *віце-, екс-, максі-, міні-, альфа-* та інші: *екс-чемпіон, міні-спідниця, альфа-промені*;
- г) назви рослин: *іван-чай, мати-й-мачуха, любі-мене, чар-зілля*;
- д) назви казкових персонажів: *Лисичка-Сестричка, Вовчик-Братик*;
- е) прикладки, що стоять після пояснюваного слова і виражають ознаку, що може передаватись прикметником: *місто-герой, дівчина-краса*;
- е) прикладки, що означають видове поняття і стоять перед пояснюваним словом: *Ведмідь-гора, Москва-ріка, буркун-трава*;
- ж) іменники, першою частиною яких є числівник, записаний цифрою: *100-річчя, 20-тонка*;
- з) іменники, в яких перше слово означає певну особливість предмета: *поп-музика, ді-джей, жар-птиця, блок-система, кока-кола*.

Вправа 87. Доберіть другу частину слова і запишіть через дефіс чи разом.

Мікро-; Зайчик-; теле-; полу-; Непий-; чорно-; само-; лікар-; динамо-; стоп-; жук-; свят-; контр-; екс-; супер-; екстра-; псевдо-; віце-; генерал-; боє-; термо-; чотирьох-; 50-; крає-; овоче-; важко-; художник-; авіа-; рейв-; напів-; житте-; хлопець-; рок-; фан-; диско-; інфра-.

Вправа 88. Спочатку випишіть слова, що пишуться разом, потім ті, що пишуться через дефіс.

Анти/циклон, яшур/гігант, розтяг/стик, земле/трус, унтер/офіцер, квазі/вчений, лейб/медик, Т/подібний, псевдо/патріот, переко-ти/поле, брат/близнюк, диво/місто, Белінський/критик, стерео/магнітофон, шести/денка, смерч/ураган, онук/акселерат, гори/цвіт, реп/клуб, інженер/фізик, жар/птиця, стено/графістка, архі/єпископ, Усть/Кам'яногорськ, турбо/генератор, атеро/склероз, Амур/ріка, батько/мати, само/вчитель, экс/претендент.

✓ Якщо Ви у правильній послідовності виписали слова, то з других букв прочитаєте афоризм Г.Сковороди.

Складні прикметники

Складні прикметники можуть писатися разом або через дефіс.

Разом пишуться:

- а) складні прикметники, утворені від складних іменників, написаних разом: *водомірний, пароплавний, стереокасетний, радіофізичний*;
- б) складні прикметники, утворені від словосполучення з підрядним зв'язком (між словами-компонентами не можна поставити сполучник *і*): *темношкірий, вагоноремонтний, машинобудівний, білолиций, вищезгаданий, нижчепідписаний, загальнодержавний*;
- в) складні прикметники, першою частиною яких є числівник, записаний словом: *десятиповерховий, п'ятитонний, двадцятип'ятилітній*;
- г) складні прикметники, до складу яких входять слова *мало-, велико-, старо-, ново-, верхньо-, нижньо-*: *новоукраїнський, верхньописарівський, великобурлуцький*;

Через дефіс пишуться:

- а) складні прикметники, утворені від складних іменників, написаних через дефіс: *альфа-променевий, экс-чемпіонський, генерал-лейтенантський*;
- б) складні прикметники, між частинами яких можна поставити сполучник *і*: *науково-технічний, військово-морський, м'ясо-молочний, хіміко-біологічний*;
- в) складні прикметники, що означають поєднання кольорів, відтінків кольору або смаку: *жовто-блакитний, ніжно-рожевий*,

гірко-солоний. Винятки: *жовтогарячий, червоногарячий* (окремі кольори);

- г) складні назви проміжних сторін світу та власні назви із словами *південно-, північно-, західно-, східно-*: *південно-західний, північно-східний; Західно-Європейський банк, Південно-Західна залізниця, Східно-Сибірське море, але західноукраїнські землі, східносибірські морози*;
- г) складні прикметники, першою частиною яких є числівник, записаний цифрою:
125-річний, 16-поверховий.

Складні прикметники слід відрізняти від словосполучень, що складаються з прислівника та прикметника (дієприкметника): *абсолютно новий, прямо протилежний, різко окреслений, суспільно корисний*. Прислівник у таких словосполученнях виступає членом речення й логічно наголошується.

Вправа 89. Запишіть правильно складні прикметники (разом, через дефіс чи окремо).

Одно/сторонній, мало/населений, столярно/механічний, моно/політичний, темно/шоколадний, чотири/складовий, військово/спортивний, сизо/крилий, південно/сахалінський, криво/різкий, нижче/названий, чітко/виражений, молочно/білий, інфра/червоний, історико/культурний, істинно/український, давньо/руський, киево/могилянський, криваво/червоний, прямо/лінійний, прямо/протилежний, народно/поетичний, науково/дослідний, генерал/губернаторський, відео/касетний, тепло/обмінний, літературно/художній, лінгво/стилістичний, авіа/моторо/будівний, сліпо/глухо/німий, суспільно/необхідний, чітко/окреслений, водо/очисний, свіжо/зрубаний, экс/президентський, індо/європейський, 100/літній, тихо/океанський, довго/шерстий, довго/очікуваний, народно/визвольний, високо/авторитетний, три/колірний.

Вправа 90. Допишіть другу частину складних прикметників (можливі варіанти), дотримуючись правопису.

Жовто-, низько-, кисло-, механіко-, приладо-, стерео-, військово-, груше-, загально-, метало-, всесвітньо-, мовно-, фото-, політико-, законо-, круго-, південно-, соціально-, тонко-, тихо-, торгово-, тракторо-, червоно-.

Вправа 91. Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники та іменники. Поясніть правопис.

Англійський і український, в'язати снопи, перша черга, низько кланятися, атомний і молекулярний, комунальний і побутовий, саджати картоплю, збирати буряки, південні степи, учитель словесності, купувати і продавати, будувати авіаційні мотори, лікувати травами, поштовий і телеграфний, порушувати право, передача по радіо, ловити рибу, різні кольори, захищати самому, середні віки, сім мільйонів, косити газони, сполучати слова, затримувати сніг, спинний мозок.

§ 24. ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ВЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ

- З великої літери пишуться назви найвищих державних органів та посад України:

Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України.

Також з великої літери пишуться назви найвищих міжнародних посад: *Президент Сполучених Штатів Америки, Прем'єр-міністр Великобританії, Генеральний секретар ООН.*

В офіційних документах, а також з метою надання урочистості з великої букви можуть писатися назви посад міністрів, послів, президентів академій:

Міністр юстиції України, Президент Академії наук України, Посол Румунії.

- У словосполученнях — назвах державних, громадських, профспілкових та інших установ і організацій як України, так і інших держав з великої літери пишеться тільки перше слово:

Національна гвардія, Центральна рада, Верховний суд США, Національний банк України, Міністерство освіти України, Харківська обласна рада народних депутатів, Демократична партія України, Народний рух України, Міжнародний валютний фонд.

- З великої літери пишеться також перше слово у назвах академій, навчальних закладів (університетів, інститутів), науково-дослідних установ, театрів, музеїв та інших культурних закладів:

Академія наук України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Парк культури ім. М. Рильського, Палац урочис-

тих подій, Державний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка, Державний музей українського образотворчого мистецтва.

- З великої літери пишуться назви історичних подій, знаменних дат, пам'яток архітектури, храмів, назви релігійних свят та культових книг:

Полтавська битва, Коліївщина, Переяславська рада, Паризька комунa; Києво-Печерська лавра, Софійський собор, Золоті ворота, Покровський монастир; Різдво, Великдень, Благовіщення, Вербна неділя; Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир.

Також з великої літери пишуться назви релігійних понять:

Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий дух (але бог Перун, бог Зевс, богиня Лада).

- Назви вулиць, проспектів, бульварів, каналів, течій, майданів тощо пишуться з великої літери, а їх родові позначення — з малої:

площа Свободи, проспект Героїв Сталінграда, Пушкінська вулиця, вулиця Харківських дивізій, течія Гольфстрім, Суецький канал.

Якщо в таких назвах родові поняття втратили своє значення, то вони пишуться з великої літери:

Біла Церква (місто), Полтавський Шлях (вулиця).

Вправа 92. Запишіть, правильно вживаючи велику літеру, назви навчальних закладів вашого міста чи обласного центру, назви культурних закладів (театри, музеї), пам'яток архітектури, храмів.

Вправа 93. Запишіть, де потрібно, слова з великої букви.

- (к) нязівство (м) онако; (в) сеукраїнське (т) овариство «(п) росвіта» ім. Тараса Шевченка; (в) сесвітній (к) онгрес (п) рихильників (м) иру; (п)івнічний (п) олюс; (м) айдан (н) езалежності; (в) елика (в) едмедия; (з) бройні (с) или України; (т) имчасовий (уряд); (н) аціональна (а) кадемія (н) аук України; (м)іська (т) елефонна (м) ережа; (в) улиця (г) ероїв (п) раці; (ц) ентральна (м)іська (б)ібліотека для дітей; (а) мериканська (ф) едерація (п) раці; (в) улиця (м) осковський (проспект); місто (н) ова (к) аховка; район (м) икільська (б) оршагівка, ріка (південний (б) уг; (з) міївське (у) правління (г) азового (г) осподарства; (х) арківський (б) удинок (в) чених.

II. Вулиця (м) аршала Рибалка; (л) ейбористська (п) артія Великобританії; (ф) едерація (н) езалежних (п) рофспілок України; (л) ьодове (п) обоїше; (р) енесанс; (д) ень (н) езалежності України; (с) вято (п) еремоги; (в) еликий піст; (б) лаговіщенський (с) обор; (к) ирилівська (ц) ерква; станція метро (г) ероїв (п) раці; (в) идубецький (м) онастир; (н) ародний (а) ртист України; (з) аслужений (д) іяч (н) ауки і (т) ехніки України; (п) івденний (в) окзал; (к) нижкова (ф) абрика «(г) лобус»; (л) іцей «(п) професіонал»; (н) аціональна (а) кадемія (д) ержавного (у) правління при президенті України; (п) арламентська (а) самблея (р) ади Європи; (д) руга (с) вітова (в) ійна.

Вправа 94. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Де треба, напишіть велику букву.

1. Якщо заглибитись у дохристиянські корені України-Русі, то стає очевидно, що вирішальну роль у формуванні національної самосвідомості відіграв триєдиний культ (б) ога-(о) тця, (б) ога-(с) ина і (б) ога-(д) уха (с) вятого. 2. Місце другого світового центру прагне посісти Європа, абсолютним представником якої стає (е) кономічна (е) вропейська (с) пілка (ЄС). 3. Сьогодні в Україні, разом з великими авіакомпаніями — «(а) віалінії України», «(м) іжнародні (а) віалінії України», «(а) еросвіт» — працюють й невеличкі недержавні авіакомпанії. 4. На початку травня у (к) иївському (н) аціональному (у) ніверситеті відбулися (м) іжнародні (п) сихологічні читання. 5. Під патронатом (п) резидента України проходять (в) сеукраїнські (л) ітні (с) портивні (і) гри. 6. Австралійські вчені з (о) рганізації (н) аукових і (п) ромислових (д) осліджень дійшли висновку, що галактика (в) елика (м) агелланова (х) мара розпадається на гігантські частини (*З газет*).

Підсумкові завдання

Вправа 95. Перевірте текст диктанту. Знайдіть і виправте помилки у словах. Прокоментуйте правопис цих слів.

Папороть — дивна рослина, з якою пов'язано багато легенд та переказів. За народним повір'ям, один раз на рік, в ніч під Івана Купала, папороть квітне маленькими, як на крапиви, квіточками, що горять, як вогонь. Кому вдасться роздобути квітку папороті, для того нема нічого неможливого: він знатиме, де є скарби в землі, і діставатиме їх без великих зусиль. Також йому відмикнуться самі всі замки без ключа, тільки доторкнеться рукою. Роздобути квітку па-

поротті дуже важко, бо вона квітне всього лиш одну мить і пильно охороняється від людей нечистою силою. Страхітя, які супроводжують процидуру здобування квітки, бувають такі великі, що їх звичайно ніхто не витримує, і власником чудесного талисмана можна стати хіба що якось цілком випадково. При цьому чорти, врешті-решт, все ж умудряються відібрати його собі.

Взагалі, Купальська ніч надає усім квітам особливої, чудесної сили, яка допомагає лікувати хвороби, пречаровувати коханих, розшукувати скарби (*За Г. Булашевим*).

Вправа 96. Прочитайте текст. Випишіть по 4 приклади до орфограм: а) буквених і небуквених; б) перевірюваних і неперевірюваних; в) кореневих, префіксальних і суфіксальних. Поясніть (усно) написання кожного виписаного слова.

ЗАВЖДИ СОСА-COLA

Аптекарь з Атланти Джон Пембертон уявити не міг, наскільки визначним для людства виявиться 8 травня 1886 року. Рано-вранці він, як завжди, почав натхненно експериментувати. Вже декілька місяців Джон будь-що-будь прагнув знайти гідну заміну своєму «Французькому вину з коки», яким він раніше з успіхом торгував. А вже в листопаді 1885 року в Атланті було оголошено сухий закон.

8 травня, скуштувавши тільки-но зварений сироп, Пембертон зрозумів: це те, що потрібно! Він покликав свого бухгалтера. «Дуже смачно!» — вигукнув той. «Зачекай, запиши інгредієнти, поки я їх не забув. Отже, беремо...» А ось що саме і в яких пропорціях брав містер Пембертон — і до цього часу велика таємниця. Точний рецепт знають лише декілька чоловік на планеті.

Пембертон запропонував свій продукт найбільшій в Атланті аптеці містера Джейкобса (американські аптеки за сумісництвом виконують функції кав'ярень). Напій дуже сподобався хазяїну аптеки, і він відразу ж виставив його у продаж.

П'ять центів за склянку — ціна для сонячної Атланти цілком доступна. Коли ж один з продавців збагнув, що сироп краще додавати не до простої, а до газованої води, напій взагалі пішов на ура. Залишалося дати йому ім'я та придумати товарний знак.

Це зробив Робінсон. На аркуші паперу він вивів вигадливою в'язю: Sosa-sola (кола — це дерево, з насіння якого, так званих горіхів коли, отримують кофеїн). Над аптекою Джейкобса з'явився плакат: «Пийте кока-колу!» Мине сто років. Світ абсолютно зміниться. Але смак кока-коли залишиться той же (*З журн.*).

✓ Поясніть правопис іншомовних слів.

Вправа 97. І. Перекладіть текст українською мовою. Порівняйте написання в обох мовах а) м'якого знака; б) подвоєних приголосних.

Канадский альпинист Леонард Мортон бродил с видеокамерой по отрогам Орегонских гор и неожиданно в отдаленных зарослях увидел нечто темное и большое. Это было гигантское двуногое существо, которое направлялось к альпинисту. Чудище гримасничало, обнажая клыки, его рост был около четырех метров, вес не меньше 350 килограммов, тело покрыто длинной красно-коричневой шерстью, глаза будто налиты кровью. Зверь приближался и угрожающе рычал. Альпинист бросился к обрыву, рассчитывая, если удастся, добратся вниз — оттуда недалеко до тесной, но глубокой пещерки, в которую «снежный человек» не втиснется. Так и случилось: чудищу не удалось проникнуть в лаз, и, как он ни старался, зацепить когтями загнанную в ловушку жертву. И только с наступлением темноты незнакомец убрался восвояси (3 журн.).

- ✓ А як би ви повели себе, зустрівши «снігову людину»? Пофантазуйте і напишіть твір-мініатюру «Несподівана зустріч», використовуючи слова з подвоєними і подовженими приголосними, а також складні слова.

Вправа 98. Перепишіть текст. Розкрийте дужки, вставте, де потрібно, пропущені букви.

Розвиток духовності українського народу в 17–18 століт_і нерозривно пов_язан_ий з історією Ки_во/Мог_лянської академії. Цей ви_ий загально/освітній навчальний заклад протягом майже дв_х століт_ь задовольняв освіт_ні, наукові й громадські потреби України. В Академії приділялась увага вивч_н_ю навколишнього світу, природи, людини. Йшов процес_ ві_межуван_я ф_лософії від р_лігії. Лог_ка, ет_ка, пс_хологія, астрономія поступово виокремлювались від ф_лософії і пізнавались як самостійні науки. Ві_бувалося становленн_я історичної науки. Числен_і літописи, хрон_ки, загально/історичні праці, авторами яких були вихован_ці Академії, сприяли пробу_ен_ю інтересу до вітч_знян_ої історії, пі_несен_ю патр_отизму (За З. Хижняком).

- ✓ Прокоментуйте наявні в тексті орфограми.
- ✓ Кого ви знаєте з українських діячів, які брали участь у становленні й розвитку Києво-Могилянської академії?
- ✓ Як пов'язане життя Григорія Сковороди з Києво-Могилянською академією?
- ✓ Що Ви знаєте про сучасне наукове й студентське життя Могилянки?

Вправа 99. Напишіть під диктовку друзів чи батьків текст диктанту. Перевірте, користуючись підручником.

СИМИРЕНКИ

Хто з нас не ласував смачними, соковитими, ніжно-зеленими з жовтинкою яблуками, що зберігають смак до весни і називаються ренетом Симиренка? Та не всі знають, що це яблуко було «репресоване». Його перейменували й витіснили з України, щоб не нагадувало українцям про автора — відомого вченого Левка Симиренка і весь славний своїми ділами рід українських патріотів — Симиренків.

Здається, найкращими якостями обдарувала українська земля цей рід — талантом, розумом, працьовитістю, порядністю, шляхетністю, манерами, жертовністю і любов'ю до України. Дух вільного і винахідливого козака Степана з містечка Городище, що на Черкащині, передався всім його нащадкам. Син Федір був талановитим механіком-самоуком; онуки Василь та Платон закінчили політехнічний інститут у Парижі і стали відомими науковцями та підприємцями України. Жили Симиренки великою дружною сім'єю, в якій панували козацькі звичаї і щира українська мова. І це при тому, що брати Василь і Платон Симиренки займали вагоме місце у Європі, знали по кілька мов.

Заводи Симиренків були оснащені машинами власних винаходів і конструкцій Василя. Та найбільшим дивом було містечко Мліїв — з безплатними школою та лікарнею, з двома заводами, де люди працювали в пристойних умовах, з чистими освітленими вулицями. Десяту частину прибутків Василь віддавав на вівтар української культури. Як бачимо, на Україні серед заможних підприємців були прогресивні, освічені, з широким світоглядом люди, які намагалися зробити життя тогочасних міщан і селян цивілізованим, культурним, гідним.

А щовесни по всій Україні сади цвітуть, воскрешаючи в людській пам'яті ім'я забутого вченого, який вивів для нащадків пахуче, соковите, сонячно-зелене яблуко, що і так називається — ренет Симиренка (За М. Слабошпицьким).

- ✓ Чи багато ви зробили помилок? Якщо так, проаналізуйте причини порушених орфографічних норм. Що для вас виявилось проблемним в орфографії цього тексту?

ГОТУЙМОСЯ ДО ТЕСТУВАННЯ

Теми з орфографії, що перевіряються при зовнішньому оцінюванні:

Апостроф, м'який знак, спрощення на письмі приголосних, чергування голосних, дієслівні чергування голосних, чергування приголосних, правопис префіксів, написання складних слів, правопис слів іншомовного походження, написання великої букви в словах.

ЗАВДАННЯ

- Позначте рядок, у якому всі слова пишуться з апострофом:
 - А комп_ютер, св_ято, п_ятниця;
 - Б під_їхати, дев_ятий, ін_екція;
 - В м_ята, грав_юра, без_ядерний;
 - Г п_єдестал, тьм_яний, двох_ярусний.
- Позначте рядок, у якому в усіх словах спрощення приголосних позначається на письмі:
 - А балас_ний, гіган_ський, зліс_ний;
 - Б корис_ний, контраст_ний, облас_ний;
 - В чес_ний, зап'яс_ний; тиж_невий;
 - Г студен_ський, шіс_надцять, хвас_ливий.
- Позначте рядок, у якому всі слова пишуться без м'якого знака:
 - А мен_ше, ніч_ний, уман_с_кий;
 - Б відповідал_ніст_, українс_кий, тон_ше;
 - В буквар_, чотир_ма, майбут_не;
 - Г емул_сія, об_єднання, слюсар_.
- Позначте рядок, у якому всі слова пишуться з подвоєнням/подовженням приголосних:
 - А телефо_ий, свяще_ий, числе_ий;
 - Б накресле_ий, спілкува_я, досвідче_ий;
 - В установле_ий, шале_ий, проха_я;
 - Г узгодже_я; шодє_ий, зацікавле_ий.
- Позначте рядок, у якому всі слова пишуться через дефіс:
 - А де/не/де, до/речі, на/щастя;
 - Б віч/на/віч, по/столичному, врешті/решт,
 - В до/побачення, будь/хто, в/зимку;
 - Г що/небудь, на/зустріч, по/перше.
- Позначте рядок, у якому всі назви містять слово з великої букви:
 - А (К, к) іївський національний університет, (У, у) країнська ментальність;
 - Б (С, с) тудентська рада, (Т, т) овариство української мови;
 - В (В, в) ерховна (Р, р) ада, майдан (Н, н) езалежності;
 - Г (Д, д) ніпровські кручі, (М, м)іністерство освіти і науки.

ГРАМАТИЧНІ НОРМИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 25. ІМЕННИК

Іменник — частина мови, яка називає предмет, істоту або явище і відповідає на питання *хто?* або *що?*: *сонце* (що?), *стіл* (що?), *людина* (хто?), *учень* (хто?), *дощ* (що?), *райдуга* (що?).

Іменники різняться за такими ознаками: власні (*Іван, Київ, Дніпро*) та загальні (*чоловік, місто, річка*); конкретні (*книга, пальто, ялинка, батько*) та абстрактні (*ніжність, позиція, уявлення*); істоти (*дівчина, ді-джей, сорока*) та неістоти (*бульвар, комп'ютер, ліцей*).

Іменники

- ✓ мають рід — чоловічий (*будинок, малюнок*), жіночий (*школа, дівчина*), середній (*село, знання*), спільний (*сирота, суддя, каліка*).
- ✓ змінюються за числами (однина і множина): *школа, випускниця, клуб, університет* (однина), *екзамени, викладачі, дисципліни, комп'ютери* (множина);
- ✓ змінюються за відмінками. В українській мові іменники мають шість відмінків, а також форму кличного відмінка.

Відмінки	Питання до них	Приклади
Називний	<i>хто? що?</i>	<i>батько, мати, сестра, село, Іван</i>
Родовий	<i>кого? чого?</i>	<i>батька, матері, сестри, села, Івана</i>
Давальний	<i>кому? чому?</i>	<i>батькові, матері, сестрі, селу, Івану(-ові)</i>
Знахідний	<i>кого? що?</i>	<i>батька, матір, сестру, село, Івана</i>
Орудний	<i>ким? чим?</i>	<i>батьком, матір'ю, сестрою, селом, Іваном</i>
Місцевий	<i>на кому? на чому?</i>	<i>(на) батькові, матері, сестрі, селі, Іванові(-і)</i>
Кличний		<i>батьку, мати, сестро, село, Іване</i>

Вправа 100. Провідмініайте іменники *учитель, хліб, радість, ім'я* в однині й множині, відокремлюючи закінчення дефісом. Уважно порівняйте закінчення.

Залежно від системи відмінкових закінчень іменники поділяють на чотири відміни.

I відміна	II відміна	III відміна	IV відміна
Іменники жіночого, чоловічого й спільного роду із закінченням -а (-я) в називному відмінку: <i>школа, земля; воєвода, суддя; сирота</i> .	Іменники чоловічого роду із закінченням у називному відмінку однини на твердий чи м'який приголосний та -о : <i>син, край, Дніпро</i> ; середнього роду із закінченнями -о, -е, -я : <i>вікно, море, життя</i> .	Іменники жіночого роду, що закінчуються на приголосний: <i>кров, радість, тінь</i> . А також іменник <i>мати</i> .	Іменники середнього роду (на позначення малих істот), що в називному відмінку закінчуються на -я (-а) : <i>хлоп'я, теля, курча</i> . Також іменники середнього роду на -я : <i>ім'я, плем'я</i> . При відмінюванні перед закінченням набувають суфіксів -ат-(-ят-) або -ен- : <i>курча-ти, теляти, імені, племені</i> .

Завдання 1. Визначте, до якої відміни належать іменники.

Випадок, ясність, читання, літера, перешкода, першодрук, друкарня, кмітливість, річ, мова, письмо, лист, успіх, лоша, цуценя, честь, гідність, читач, Земля, воля, сніг, тінь, іній, небо, питання, дослідження, озеро, плем'я, сонце, відносність, коліща.

Крім названих відмін, в українській мові існує певна кількість невідмінюваних іменників, що мають іншомовне походження: *алібі, бюро, колібри, таксі, радіо, шосе* та ін. Останнім часом ця група іменників активно поповнюється (також за рахунок запозичень): *гуру, караоке, ноу-хау, шоу, ток-шоу, поп-шоу, масмедіа, паблісіті*.

Завдання 2. Прочитайте речення. Знайдіть у них невідмінювані іменники.

1. На початку ХХ ст. група французьких лінгвістів здійснила спробу вдосконалити найбільш популярну штучну мову есперанто. 2. Під впливом людей папуги, зокрема какаду, можуть вимовляти окремі слова або навіть фрази. 3. Біологи вважають, що будь-яка спроба навчити шимпадзе людського мовлення приречена на провал. 4. У багатьох туземних народів ще й досі існують табу на імена померлих. 5. На жаль, мова наших масмедіа подекуди далека від орфоепічних, граматичних та стилістичних норм (*За В. Федоренком*).

✓ Поясніть значення слова *табу*. Які табу суспільство виробило в комунікативній сфері? Чи дотримуєтесь ви цих обмежень?

Групи іменників I і II відмін

Правопис відмінкових закінчень іменників I і II відміни залежить від їх групи — твердої, м'якої або мішаної.

До твердої групи належать іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний: *рук-а, подруг-а, кімнат-а; клас, килим, Степанко; озеро, вікно, око*.

До м'якої групи належать іменники з основою на м'який приголосний: *земля, воля, Галя; кінь, край; море, поле* (у непрямих відмінках вони перед закінченням мають м'який приголосний — *мор-я, пол-я, знан-ня, житт-я*).

Іменники мішаної групи мають основу на шиплячий **ж, ч, ш, дж**: *межа, круча, мита; ніж, павич, шпориш, картридж; плече, дворище*.

Завдання 3. Визначте, до якої групи належать іменники:

- Першої відміни: справа, людина, логіка, межа, нісенітниця, *констатація*, земля, теорія, генетика, *кібернетика, соціологія*, проблема, лекція, тиша, вежа, незгода, буря, праця, столиця.
- Другої відміни: вчення, *темперамент*, виховання, принцип, *клинопис*, глузд, випадок, дослідник, людство, тлумачення, здоров'я, обрій, ступінь, спостерігач, заєць, окраєць, плече, горище, дощ, сонце, сховище, пасовище, палець, молодець, охоронець.

✓ Поясніть значення виділених слів.

Іменники II відміни на **-ар, -ир, -яр** поділяються на групи так:

- 1) Іменники на **-ар, -ир**, які мають наголос на суфіксі **-ар** чи **-ир**, належать до твердої групи: *командир — командира, бригадир — бригадира, комунар — комунара*.
- 2) Іменники з ненаголошеними **-ар, -ир** — до м'якої групи: *секретар — секретаря, косар — косаря*.
- 3) Іменники на **-яр**, що називають осіб, належать до мішаної групи: *човняр, весляр*. Винятки: *муляр, столяр, ювіляр* та *мадар* — тверда група.
- 4) Усі інші іменники на **-яр** є іменниками твердої групи: *екземпляр, капіляр*.
- 5) Іменники II відміни *варвар, долар, комар, панцир, пластир* належать до твердої групи.
- 6) *Єгор, Ігор, кучер* (мн. *кучері*), *якір* — до м'якої групи.

Чергування при відмінюванні

В іменниках першої відміни твердої групи з основою на **г, к, х** у відмінках однини перед закінченням **-і** відбувається чергування **г — з, к — ц, х — с**: *дорога — (на) дорозі, стріха — (на) стрісі, думка — (у) думці* (див. § 8).

Таке ж чергування відбувається в іменниках II відміни з основою на **г, к, х**, але тільки в місцевому відмінку: *поріг — на порозі, порох — у поросі, крок — у кроці*.

Вправа 101. Іменники, подані в дужках, поставте у відповідному відмінку.

1. У (книжка) «Про рослини» Кірхер писав, що в природі є магніто-рослини.
2. Невичерпна у (вигадка) людина!
3. У (наука) це не визнається.
4. Людей в (пустеля) веде смужка намагніченого заліза, що плаває на (пробка) у воді, в глиняній посудині, яка надійно встановлена в дерев'яній (клітка) між горбами білого верблюда.
5. Такий вигляд мав компас у народів Азії три-чотири тисячі років тому. Ми завдячуємо (стрілка) компаса в освоєнні землі.
6. Чудову властивість магніту — вказувати напрямку в (дорога) — людство прийняло без роздумів.

7. Ні в кого до Гільберта і в (думка) не було шукати в (поведінка) стрілки зв'язок із магнітними властивостями Землі (*За В. Мезенцевим*).

Вправа 102. Перекладіть українською мовою, знайдіть слова, у яких відбулося чергування приголосних.

1. В 1985 году англичанин У.Стерджен продемонстрировал электромагнит большой силы.
2. Металлические порошинки в глазу врач вытаскивает при помощи электромагнита.
3. Все составляющие атома, пребывая в движении, образуют вокруг себя магнитное поле.
4. На берегу моря найдено следы окаменелого намула (*З журн.*).

Орудний відмінок однини I відміни

Іменники I відміни в орудному відмінку однини мають закінчення:

Тверда група	М'яка група		Мішана група
-ою <i>річкою, мовою</i>	Після пригол. -ею <i>піснею, землею</i>	Після голосного -сю <i>лінісю, фантазісю</i>	-ею <i>грушею, кручею</i>

Вправа 103. Утворіть форми орудного відмінка від слів.

Яблуня, рука, вежа, груша, айва, позиція, Марія, межа, вишня, дошка, картопля, криниця, площа, пожежа, сім'я, буря.

✓ Поясніть відмінкові закінчення.

Кличний відмінок іменників I відміни

Кличний відмінок іменників I відміни в однині має закінчення **-о** в твердій групі (*матінко, зірко, панно, тітко*), **-е** — в м'якій і мішаній групі після приголосного (*Земле, господине, робітниче*) та **-є** після голосного та апострофа (*Мар'є, Соломіє, Лідіє*). Деякі пестливі іменники м'якої групи мають у кличному відмінку закінчення **-ю** (*бабусю, доню, матусю, Галю*).

Вправа 104. Утворіть кличний відмінок від поданих іменників. Поясніть їх закінчення.

Мрія, земля, сестра, Галина, Катря, Катруся, Марія, робітниця, тітка, Олена Андріївна, Наталія Юріївна, Юлія, Уляна, Тетяна Василівна, доля, пісня, відрада, фантазія.

Вправа 105. Із поданого тексту виписіть іменники І відміни. Визначте їх закінчення і поясніть правопис.

1. Улітку я довгими хвилинами стояв над криниц_ю й обіймав увесь світ, що відбивався в ній. 2. На нашій садибі була ще одна криниця, під черешн_ю-білиц_ю. 3. Солодкий запашний сік був ніби винагородою за самотність та розмову з яблун_ю. 4. Тільки під стел_ю виникали цілим рядом ікони. 5. Коло дідової хати велика груша простягала гілля над вулиц_ю. 6. Хата пахла стружк_ю, смол_ю-живиц_ю. 7. Одного разу я застав діда за незвичайною прац_ю. 8. Кинув хрестом, як збро_ю. 9. Для діда молитва була прац_ю, невідкладним обов'язком. 10. Дід один з бабус_ю мав хліб, мав потрібне до хліба. 11. Коли дід Федір сидів за вечер_ю, то повідав одну билицю (За І. Чендеєм).

Вправа 106. Вставте пропущені букви в закінченнях. Поясніть правопис.

1. Де ти бродиш, моя доне? Чи у лузі на калині ти зозул_ю куєш? (Ст. Писар.). 2. Зілля дива наробило — топол_ю стала (Шевч.). 3. За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим ра_м? (Шевч.). 4. Ше буря човна бідного гойдає понад безодн_ю хиткою (М. Стар.). 5. Душі замученій, слабій одвагу пісн_ю навій! (М. Стар.). 6. Під вишн_ю козаченько дівчину улещав (М. Крон.). 7. Хоч ти не будеш цвіткою цвісти, левко_ю пахуче-золотою, то вже ж для мене ясна, чиста ти (І. Фр.). 8. Вона (Беатріче) одна в піснях його панує, бо в тій країні, де він (Данте) жив душ_ю, він іншої дружини не знайшов (Л. У.). 9. Ся жінка (дружина Данте) не була провідною зор_ю, вона, як вірна тінь, пішла за ним (Л. У.). 10. Що ти робиш, чого ти шука_ш під земл_ю? (Шевч.). 11. З лиц_м тим самим він Левів полює, левіафанів ловить, б'є пташок (Л. У.). 12. Умер давно той цар з лиц_м тирана (Л. У.). 13. А ранок стрівав їх холодним дощ_м, і плакав десь вітер в саду за куш_м (О. Олесь).

Вправа 107. Знайдіть у реченнях іменники І відміни в орудному відмінку. Поясніть правопис закінчень.

1. Бідна трава ледве харчувала стомлену ношею і бездоріжжям худобу. 2. Вислухавши за вечерею Сулеймана, Іван почав свою розповідь. 3. Пізніше експорт фруктів з Криму пішов залізницею, а не валками. 4. Наповнивши корзину падалицею, робітник висипав яблука в ящик. 5. Цвіт яблуні, ніби море, грає дрібною хвилею. 5. Корені культури груші сягають у віки разом із яблунею. 6. Вишня за площею

займає друге місце після яблуні. 6. У всіх, крім слов'янських, мовах черешню називають солодкою вишнею. 7. Як суницею на півночі, так черешнею на півдні відкривається фруктовий сезон. 8. Усі з неприхованою цікавістю стежили за подією. 9. Не відрізняються нектарини від персиків і консистенцією м'якуша. 10. Виноградна лоза, піднімаючись над землею, вбирає в себе енергію сонця. 11. Є такі ліки, які п'ють перед їжею (За М. Артеменко).

Закінчення -а, -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни

Іменники чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини можуть мати закінчення **-а (-я), -у (-ю)**, що зумовлене значенням іменника.

Закінчення -а (-я) мають іменники, що означають:

- а) назви чітко окреслених предметів, машин, деталей, тварин, дерев: *портфеля, піджака, гвинта, мотора, дизеля, трактора; коня, kota, вовка; дуба, ясена, клена;*
- б) назви осіб, власні імена та прізвища: *шевця, командира, працівника, ліцеїста, студента, Тараса, Вадима; Олійника, Шевченка;*
- в) назви мір довжини, ваги, часу, назви місяців і днів тижня; також назви грошових знаків: *метра, кілометра, літра, гектара, центнера, тижня, листопада, квітня, вівторка, четверга; долара, карбованця, фунта стерлінгів;*
- г) терміни: *тангенса, синуса, квадрата, радіуса, сегмента, відмінка, іменника, чисельника* (але: *синтаксису, синтезу*);
- г) назви населених пунктів та інші географічні назви: *Харкова, Києва, Петербурга, Парижа, Лондона, Чугуєва, Дністра, Іртиша.*

Закінчення -у (-ю) мають іменники, що означають:

- а) назви речовин, матеріалів: *масу: асфальту, піску, кисню, гіпсу, цементу, ситцю* (але *хліба*);
- б) збірні поняття: *хору, колективу, взводу, оркестру;* також назви кушових і трав'янистих рослин: *очерету, молочаю, барвінку;*
- в) назви явищ природи: *вітру, снігу, граду, дощу, бурани;*
- г) просторові назви: *степу, майдану, світу*, але: *хутора, ліска, ставка, майданчика;*

- г) назви установ, організацій, закладів, будівель, споруд, приміщень: *інституту, університету, ліцею, вузу, заводу, універмагу, магазину, метрополітену*; але: *гаража, млина, хліва*;
- д) назви почуттів, станів, процесів, ознак, дій, явищ, ігор, танців: *гніву, жалю, крику, дисонансу, звуку* (але: *звука* — терм.), *моменту, спорту, волейболу, футболу, вальсу* (але: *гонака*);
- е) назви літературознавчих термінів, а також деяких інших: *жанру, памфлету, роману, аналізу, імпульсу, ферменту*;
- є) назви річок, озер, гір, країн, областей тощо: *Амуру, Бугу, Дону, Байкалу, Ельбрусу, Китаю, Донбасу*.

Примітки.

1. Деякі іменники можуть мати паралельні закінчення **-а (-я)** та **-у (-ю)** в залежності від наголосу: *мостá — мóсту, полкá, — пóлку, дворá — двóру, плотá — плотóу*.
2. У деяких іменниках закінчення **-а (-я)** чи **-у (-ю)** залежить від їх значення: *сектора* (матем. термін) — *сектору* (відділ); *апарата* (прилад) — *апарату* (установа); *рахунка* (документ) — *рахунку* (дія); *листопада* (місяця) — *листопаду* (процес).
3. Діючі правила не охоплюють усі наявні в українській мові іменники чоловічого роду II відміни, тому в сумнівних випадках слід перевірити слово за словником.

Вправа 108. Замініть прикметники в поданих словосполученнях на іменники в родовому відмінку.

Зразок: жанрові ознаки — ознаки жанру.

- 1) Дощові пориви, конфліктні ситуації, ремонтні заходи, Андрієва книга, крепове плаття, гіпсова скульптура, плащова підкладка, колективні гроші, ліцейські будні, університетське студентство, теслярське знаряддя, травневі грози, районний відділ, редакторський кабінет, реєстрова книга, парламентські вибори, президентський автомобіль, претендентська корона, очеретяні хаші;
- 2) товарний знак, пенсіонерське посвідчення, відмінкове закінчення, звуковий бар'єр, хоровий виступ, паркові алеї, полковий прапор, гаражні двері, палацові сходи, ведмежа шкіра, ясеневе листя, гранітний постамент, спиртові вироби, новгородський воєвода, сибірські пельмені, алмазні коштовності, рахунковий прилад.

Вправа 109. Поставте подані іменники в родовому відмінку. Спочатку випишіть іменники із закінченнями **-а (-я)**, потім **-у (-ю)**.

Компроміс, акваріум, подарунок, егоїзм, Ужгород, монолог, одяг, невід, інтеграл, журнал, омонім, бутон, прецедент, інжир, Тянь-Шань, одвірок, пролог, озон, медальйон, інтелект, малинник, ацтек, льодовик, зйом, асонанс, ідеал, гвіздок, персонал.

- ✓ Якщо ви правильно виконали завдання і записали слова у заданій послідовності, то з других букв прочитаєте вислів.

Вправа 110. Вставте пропущене закінчення **-а (-я)** чи **-у (-ю)**.

1. Загадкова країна починалася по той бік Босфор_ Фракійського.
2. Немає у цьому світі такого кра_, де б не було слід_ перського спис_.
3. Бог вітр_ приніс персів сюди, а бог гром_ викував їхній спис_.
4. Без плащ_ і шолом_ Ольвії не вибратись з перської юрти.
5. Страх_ не було, тільки відчуття сум_ й гіркоти.
6. Неподалік найбільшого шатр_, на землі було викладено білим камінням коло.
7. Вождь був без панцир_, без чорного похідного башлик_, в легкій куртці.
8. Їй здалося, що ні звір, ні людина вже не вирветься з цього табор_.
9. Звідтоді, як скіфи прийшли у степи на схід і на захід від Борисфен_, немає люд_, сильнішого за них.
10. Вождь подав Ольвії чашку прохолодного кумис_ (*За В. Чемерисом*).

Вправа 111. Перекладіть з російської українською мовою. Порівняйте правопис в обох мовах закінчень іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини.

1. Иногда грубая брань, как это ни печально, служит для выражения не только гнева, но и радости, произносится в запальчивости и в спокойном состоянии духа.
2. На выставках фарфора, керамики, изделий народного творчества не рекомендуется определять наощупь качество материала, из которого сделаны эти предметы.
3. Случается, даже тембр голоса, неумение владеть им, регулировать высоту звука выдает недостатки воспитания.
4. В учебе существуют определенные закономерности в достижении успеха, связанные прежде всего с желанием достичь положительного результата, с выработкой воли, сознательного выполнения режима.
5. Чем разностороннее, богаче интересы подростка, тем быстрее он достигает контакта с окружающим миром (*3 кн. «О культуре поведения»*).

Вправа 112. Допишіть закінчення родового відмінка однини до іменників. Поясніть вибір закінчення.

а) директор- бухгалтер- менеджер- промовц- соловейк- слюсар- учн- магістр- радіус- грам-	завод- інститут- коледж- менеджмент- університет- технікум- клуб- храм- діаметр- колектив-	б) документ- том- мікроскоп- кулет- гудзик- вісник- велосипед-	поступ- простор- облік- успіх- шелест- відгук- кашл-
в) Київ- Харков- Дніпропетровськ- Донецьк- Тернопіль- Львов- Гадяч- Чернігов- Житомир- Петербург- Лондон-	Крим- Кривбас- Донбас- Дон- Мадагаскар- Урал- Кавказ- Пакистан- Байкал- Алта- Памір-	г) бал- відча- гнів- жал- запал- переляк- сором- сум- настро- сумнів- переполюх- катод- реферат- метр- гектар- тижн- літр- контраст- баласт-	кисн- водн- марганц- мед- сир- сок- сніг- льод- шовк- піск- ча- буран- вітр- вогн- дош- іне- тайфун- мороз- снігопад-

Вправа 113. Прочитайте текст, на місці пропущених ризок поставте закінчення **-а** або **-у**.

Осінній дощик тихо грає своєю сумною мелодією, а люди слухають її, накрившись різнокольоровими парасольками, як клаптиками барвистого літа. Та чи завжди ці захисники від дощ_ і сонця були з нами? І звідки в нашій мові взялося це красиве і трохи дотепне слово — *парасолька*?

Слово це прийшло до нас із французької мови через польську. Саме французи винайшли такий атрибут жіночого гардероб_, який

захищав ніжну шкіру обличчя від пекучого сонця, адже *пара* — з італійської «захищати», а *сол* — корінь, що означає «сонячний». Спочатку парасольки були зроблені з мережив, шовк_ або атлас_, а вже потім стали вироблятися з водостійкої тканини, щоб захищати від дощ_.

До речі, російське слово *зонтик* теж мандрівне. У російську мову воно потрапило з голландської через німецьку: слово *zonnedeck* у перекладі означає «сонячний диск», що також свідчить про те, що спочатку ця річ була призначена захищати від сонця. У Росію зонтик (предмет і слово) завіз Петро І.

Сьогодні ми вже не уявляємо нашого життя без парасольки, яка стала не лише необхідною частиною гардероб_, але й помічником у створенні власного стил_ та імідж_ — ділового, гламурного, авангардного (З журн.).

Словничок іншомовних слів (іменників чоловічого роду II відміни) із закінченнями в родовому відмінку

армрестлінг; — у	кастинг; — у
байкер; — а	кілер; а
бартер; — у	кліп; — а
бізнес; — у	колаж; — у
бізнесмен; — а	ксерокс; — а
боулінг; — у	лейбл; — а
брейн-ринг; — у	маклер; — а
брифінг; — а	маркет; — а
брокер; — а	маркетинг; — у
ваучер; — а	менеджмент; — у
візаж; — у	менеджер; — а
візажист; — а	моніторинг; — у
гамбургер; — а	овертайм; — у
грант; — а	онлайн; — у
дефолт; — у	офіс; — у
дефіцит; — у	пейджер; — а
дилер; — а	плейер; — а
ді-джей; — я	принтер; — а
ексклюзив; — у	рейтинг; — у
імідж; — у	рекети; — у
іміджмейкер; — а	рекетири; — а
імпічмент; — у	сайт; — а
інтернет; — у	спонсор; — а

спікер; — а	хакер; — а
сталкер; — а	хот-дог; — а
тендер; — у	чизбургер; — а
файл; — а	шоумен; — а
факс; — у	

Давальний та орудний відмінки однини II відміни

Іменники II відміни в давальному та орудному відмінках однини мають закінчення:

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Давальний	-ові (<i>батькові, братові</i>)	-еві (<i>бійцеві, ковалеві</i>), -єві (<i>краєві, Андрієві</i>)	-еві (<i>товаришеві, слухачеві</i>)
Орудний	-ом (<i>батьком, братом</i>)	-ем (<i>бійцем, ковалем</i>), -єм (<i>краєм, Андрієм</i>)	-ем (<i>товаришем, слухачем</i>)

Вправа 114. Утворіть від поданих слів форми давального (із закінченням **-ові, -єві**) та орудного відмінків однини.

Погонич, син, місяць, лікар, хлопець, батько, сторож, Петро, міст, будинок, секретар, тесляр, школяр, Гриць, підрахунок, штаб, командувач, завідувач, швець, Сергій.

✓ Поясніть правопис закінчень.

Вправа 115. Замість рисок поставте потрібні літери. Поясніть правопис закінчень.

- а) 1. Сонце ковзало промен_м крізь невелике вікно. 2. Можна було за-служити право дістати від бабусі яблучко перед самим Великодн_м. 3. Ось яким чудотворц_м був наш дід! 4. Лампадка горіла скупим пломінц_м перед іконою. 5. Дід Петро був, я сказав би, теоретик_м і мислител_м. 6. Ця неприязнь дідів дивним бол_м ранила нас, дітей (*За І. Чендеєм*).
- б) 1. Багато залежить від того, наскільки людина обізнана з явищ_м, яке її вразило. 2. Проблема чудесного пов'язана не тільки з рівн_м знань. 3. Гальвані скаржився, що і вчені, і неучи називають його жаб'ячим учител_м танців. 4. Велетн_м свого часу був бронтозавр (*За В. Мезенцевим*).

- в) 1. Гай чарівний, ніби промен_м всипаний (*М. Старицький*). 2. Пол_м, ліс_м і водою травень завладав (*Я. Щоголів*). 3. Журиться нива, дощ_м не полита (*І. Манжура*). 4. З світоч_м науки проти брехні й тьми. Моєму серцю легше наче з народним бол_м в один такт боліти (*І. Франко*). 5. Мені до очей не доходять ті сльози, бо сушить їх туга вогн_м запальним. 6. Хотіла б я вийти у чистеє поле, припасти лиц_м до сирої землі. Він [Данте] завітчав її вінцем такої слави, якою ні одна з жінок ще не пишалась (*Леся Українка*).

Вправа 116. Допишіть відмінкові закінчення орудного відмінка до поданих іменників. Поясніть вибір закінчення:

пряж-	допомог-	тиш-	вдач-
книг-	моркв-	круч-	подач-
земл-	яблун-	позиці-	раці-
веж-	миш-	продукці-	листонош-
площ-	прац-	дочк-	тещ-
вулиц-	історі-	судд-	пащ-

Варіанти закінчень давального відмінка

Іменники II відміни чоловічого роду в давальному відмінку однини можуть мати паралельні закінчення **-ові** (у м'якій і мішаній групі — **-еві, -єві**) або **-у (-ю)**: *батькові — батьку, товаришеві — товаришу, бійцеві — бійцю, Аркадієві — Аркадію*. В одному тексті вони можуть чергуватися: *директорові Петренку Іванові Степановичу*.

Вправа 117. Утворіть можливі форми давального відмінка однини від іменників.

Тарасенко, директор, начальник, помічник, референт, кобзар, кінь, носій, робітник, учитель, вихователь, президент, журавель, відмінок, відділ, фонд.

Іменники середнього роду II відміни в давальному відмінку однини мають переважно закінчення **-у** в твердій та мішаній групах, **-ю** — в м'якій групі (*селу, місту, прізвищу; знанню, зіллу, серцю*).

Іменники середнього роду з суфіксом **-к-** можуть мати паралельні закінчення **-ові, -у** (*хлоп'яткові — хлоп'ятку, теляткові — телятку*).

Вправа 118. Утворіть форми давального відмінка однини від іменників.

Море, знаряддя, озеро, збіжжя, немовлятко, ягнятко, свято, Різдво, дитятко, коліщатко, обличчя, срібло, золото, лице, лихо, управління.

Вправа 119. У поданих реченнях іменники, що стоять у дужках, поставте в давальному відмінку. Поясніть правопис закінчень.

1. З літака не видно було кінця людському (потік). 2 (Дослідник) треба було розшифрувати невідоме письмо невідомої мови. 3 (Розуміння) месопотамських пам'яток могло допомогти розшифрування персепольського напису. 4. Бухистанському (напис) довго не могли дати пояснення. 4 (Клинопис) понад 6 тисяч років. Його науковому (дослідження) передували копії пошуки ключа для дешифрування. 5. Другі два варіанти відповідали давньоперському (текст). 6 (Читаць) може здатися це питання несуттєвим. 7. (Успіх) в розшифруванні клинописного письма ми завдячуємо багатьма сучасними знаннями з історії. 8. Глузування невігласів отруювало життя (дослідника). 8. Навіть серйозні вчені піддавали (сумнів) результати дешифрування (За В. Замаровським).

Кличний відмінок іменників II відміни

Іменники II відміни чоловічого роду мають такі закінчення в кличному відмінку:

Закінчення	Іменники	Приклади
-у	твердої групи (у тому числі з суфіксами -ок-, -ик-, -к- (о) ;	<i>батьку, синку, Олегу, Луганську, Петренку, Степаночку, конику</i>
	іншомовні імена з основою на г, к, х ;	<i>Людвігу, Джеку</i>
	деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний, крім ж	<i>товаришу, читачу, слухачу, керманичу</i>
-ю	м'якої групи	<i>лікарю, краю, коню, Сергію, Юрію</i>
-е	— безсуфіксні іменники твердої групи	<i>орле, соколе, друже, Богдане</i>
-е	— іменники м'якої групи із суфіксом -ець	<i>хлопче, козаче, чумаче (але бійцю, знавцю)</i>

Закінчення	Іменники	Приклади
	— деякі іменники мішаної групи (у тому числі власні назви) з основою на ж, ч, ш, дж і загальні назви на р, ж	<i>маляре, столяре, Довбуше</i>
	Прізвища прикметникового походження на -їв (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн) при звертанні можуть мати як кличну форму із закінченням -е , так і форму називного відмінка	<i>Шоголеве — Шоголів, Глібове — Глібов, Пушкіне — Пушкін</i>
	Географічні назви із зазначеними суфіксами мають закінчення -е	<i>Києве, Харкове.</i>

Вправа 120. Поставте подані іменники в кличному відмінку.

Учитель, кравець, адвокат, добродій, бригадир, лейтенант, Грицько, Гриць, колега, учень, брат, друг, пан, Богун, майор, Петро, Андрій, Гайдай, Миколаїв, Чугуїв, Чернігів, робітник, інженер, шліфувальник, музикант, герой, солдат, вояк, школяр, селянин, громадянин, чоловік, велетень, коваль, лікар, секретар, шахтар, місяць, місяченько, олень, партизан.

Примітки:

1. Якщо звертання складається з двох загальних назв, то перше слово вживається в кличному відмінку, а друге — або в кличному, або в називному відмінку: *пане директоре (директор), добродію секретарю (секретар)*.
2. У звертаннях, що складаються з загальної назви й прізвища, в кличному відмінку стоїть тільки загальна назва: *товаришу Петренко, добродію Іваничук*.

Вправа 121. Подані в дужках іменники I і II відміни поставте в кличному відмінку:

1. Скажи мені правду, мій добрий (козак) (*А. Чухабинський*).
- 2 (Кінь, кінь), де той час, як ми мали славу світа? (*М. Шашкевич*).
- 3 (Душа) моя, чого ти сумуєш? (*Т. Шевченко*).
- 4 (Зоря) моя вечірняя, зійди над горою (*Т. Шевченко*).
5. До тебе, моя (річенька), ще вернеться весна (*Л. Глібов*).
6. Повій, (вітер), на Вкраїну (*С. Руданський*).
7. Ой повій, повій, та буйнесенький (вітер), та й понад

морем (С. Руданський). 8. Я не люблю тебе, ненавиджу, (беркут)! (І. Франко). 9 (Пісня), моя ти сердечна (дружина), серця (відрада) в дні горя і сліз, з хати вітця, як єдине віко, к тобі любов у життя я приніс (І. Франко). 10. Неси ж мене, (кінь), по чистому полю (І. Франко). 11. Навіщо ти, (фантазія) химерна, мені показуєш якусь убогу постать? (Леся Українка).

Вправа 122. Напишіть невеличкого листа своєму другові, вживаючи кличну форму іменників. Знайдіть у написаному тексті орфограми на правопис префіксів, спрощення в групі приголосних, подвоєння приголосних.

Словник форм кличного відмінка жіночих та чоловічих імен

Жіночі

Аліно	Карино	Олександро
Алло	Катерино	Олено
Анастасіє	Ларисо	Олесе
Антоніно	Лесе	Поліно
Валентино	Лідіє	Риммо
Валеріє	Луїзо	Рито
Вікторіє	Любове	Руслано
Галино	Людило	Світлано
Ганно	Майє	Софіє
Єлизавето	Маргарито	Таїсіє
Жанно	Марино	Тамаро
Зоє	Маріє	Таміло
Іванно	Надіє	Тетяно
Інго	Наталіє	Христіно
Інно	Неле	Юліє
Ірино	Ніно	Ярославо

Чоловічі

Анатолію	Глібе	Олександрє
Андрію	Даниле	Олексію
Антоне	Денисе	Павле
Артеме	Дмитре	Петре
Артуре	Едуарде	Романє

Богданє	Євгенє	Ростиславє
Борисє	Ігорє, Ігорю	Русланє
Вадимє	Ілле	Семенє
Валентинє	Кирилє	Сергію
Валерію	Костянтинє	Станіславє
Василію	Левє	Степанє
Вікторє	Леонідє	Тарасє
Віталію	Максимє	Тимурє
Володимирє	Микито	Федорє
В'ячеславє	Миколо	Юрію
Геннадію	Назарє	Ярославє
Германє	Олегу, Олеже	

Іменники III відміни

Іменники III відміни в родовому, давальному й місцевому відмінках однини та називному, знахідному й кличному множини мають закінчення **-і**: *тіні, ночі, солі, любові, радості, старості, бадьорості, матері*.

В орудному відмінку однини ці іменники мають закінчення **-ю**. Перед закінченням **-ю** відбуваються такі процеси:

Звук основи	Зміна	Приклади
1) приголосний, крім губних та р , після голосного	подовження, що на письмі передається подвоєнням літер	<i>сіллю, тінню, сталлю, міццю, галуззю, міддю, подорожжю, ніччю</i>
2) приголосний, що стоїть після іншого приголосного	подовження не відбувається	<i>радістю, напастю, ненавистю, старістю, відвертістю, фальшю</i>
3) приголосний губний (б, п, в, м, ф) або р	подовження не відбувається, а після нього пишеться апостроф	<i>любов'ю, кров'ю, верф'ю, Об'ю (річка), матір'ю</i>

Вправа 123. Утворіть форми орудного відмінка однини від іменників.

Вість, далечінь, загибель, суть, сутність, честь, подорож, міць, кіновар (фарба), якість, смерть, верф, жовч, тінь, відповідь, відомість, область, кількість.

Вправа 124. У поданих реченнях правильно напишіть закінчення орудного відмінка. Поясніть правопис.

- а) 1. Чудо приваблює своєю казковістю. 2. Стегозавр вводить в оману своєю зовнішністю: при страхітливому вигляді він є трав'яною твариною (*В. Мезенцев*). 3. Хліба з сіллю поїмо, а водою зап'ємо (*Я. Щоголів*). 4. Я не співець чудовної природи з холодною байдужістю її (*П. Грабовський*)
- б) 1. Двері, які робив дід, відзначалися надійністю й добротностю. 2. «Чим найсвятенник, тим найпекельник», — говорив дід, і це ніяк не в'язалося з його побожністю і молитовністю. 3. У свята верстат прикривався скатертю. 4. Дід Федір зачаровував м'якістю і лагідністю вдачі. 5. Дід сидить перед пічю і набиває люльку. 6. Ніщо не пробігає тінню по його обличчю. 7. І нині про це згадую з радістю і вдячністю (*За І. Чендеєм*).

Завдання

- 1) Визначте відмінок іменників. Поясніть, чому іменники в першій колонці мають закінчення **-єю**, а в другій — **-ям**:

земл- єю	тел- ям
рілл- єю	козл- ям
вол- єю	олен- ям
дол- єю	кошен- ям

- 2) Чому іменники *земля, воля, рілля, Ілля, суддя, доля* належать до першої відміни, а *теля, козя, кошеня, поросля* — до четвертої?
- 3) Чому іменники *кінь, день, учитель, українець, ніж, дощ, куш* належать до другої відміни, а іменники *тінь, сіль, вість, річ, розкіш, піч, радість, незалежність, доповідь* — до третьої?
- 4) Поставте названі вище іменники в орудному відмінку. Поясніть правопис закінчень.
- 5) Поставте подані нижче іменники в давальному та орудному відмінках однини. Поясніть, чому одні з них мають закінчення **-ові, -ом**, другі — **-єві, -ем**, а треті — **-єві, -єм**?
- Дощ, бюджет, коледж, брат, Андрій, край, шпориш, будинок, хлопець, суверенітет, борець, ліцей, місяць, учень, настрої, куш, очерет.
- 6) Чому іменники *семінар, бригадир, командир, папір, інженер, шофер* належать до твердої групи, *секретар, календар, інвестор, воротар* — до м'якої, а *газетяр, ванпяр* — до мішаної?

§ 26. ПРИКМЕТНИК

Прикметником називається самостійна частина мови, яка виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий?* Називаючи ознаку предмета, прикметник завжди відноситься до якогось іменника, без якого не функціонує в тексті:

Один із *кам'яних* схилів на річці Чусовій утворив подобу *величезного людського обличчя з відкритим ротом — глибокою печерою*, у якій у XVIII столітті знайдено залишки *давнього святилища*.

Якщо ж іменник опускається в реченні, то завдяки прикметнику його можна уявити:

- 3 яких дисциплін ви будете складати залік?
- 3 *гуманітарних*.

Прикметник може змінюватися за родами (в однині), числами та відмінками.

У реченні прикметник виступає означенням або частиною складеного іменного присудка:

У міському транспорті не слід голосно розмовляти, сваритися або втручатися в *сторонню* розмову. Треба *бути ввічливим і витриманим* у будь-якій ситуації.

Якщо ж прикметник набув ознак іменника, то в реченні він виконує синтаксичну функцію підмета, додатка або є частиною іменного складеного присудка:

Молодий дивився на свою *молоду*, не приховуючи захоплення і радості. *Ученим* удалося здійснити черговий дослідницький експеримент у галузі радіоелектроніки. Він *був рядовим*, але в бою повів себе, як справжній полководець.

Прикметники, відповідно до свого значення, різняться за розрядами:

- якісні** — виражають якісну ознаку особи (істоти), предмета чи явища: *малий, гарний, красивий, білий, молодий, талановитий*;
- відносні** — виражають ознаку за відношенням особи (істоти), предмета чи явища до іншого предмета чи явища: *дерев'яний, скляний, ситцевий, ялинковий, міський, ліцейський*;
- присвійні** — виражають належність особи, предмета чи явища до іншої особи (істоти): *наталчина кімната, русалчин хвіст, мамчина дочка*.

Відмінювання прикметників

Прикметники розподіляються на тверду, м'яку і мішану групу за кінцевим приголосним основи.

До твердої групи належать прикметники з твердим кінцевим приголосним основи: *широкий, легковажний, кам'яний, веселий, батьків*.

Відмінювання прикметників твердої групи**Однина****Чоловічий рід**

- Н. широкий, козацький, батьків
 Р. широкого, козацького, батькового
 Д. широкому, козацькому, батьковому
 З. широкий (-ого), козацький (-ого), батьків (-ого).
 О. широким, козацьким, батьковим
 М. на широкому (-ім), на козацькому (-ім), на батьковому (-ім).

Жіночий рід

- Н. -а
 Р. -ої
 Д. -ій
 З. -у
 О. -ою
 М. -ій

Середній рід

- е
 -ого
 -ому
 -е (-ому)
 -им
 -ому (-ім)

Множина

- Н. широкі, козацькі, батькові
 Р. широких, козацьких, батькових
 Д. широким, козацьким, батьковим
 З. широкі (-их), козацькі (-их), батькові (-их)
 О. широкими, козацькими, батьковими
 М. на широких, на козацьких, на батькових

До м'якої групи належать прикметники з м'яким кінцевим приголосним основи: *осінній, безкрайній, синій, довгошийй*.

Відмінювання прикметників м'якої групи**Однина****Чоловічий рід**

- Н. синій, довгошийй
 Р. синього, довгошиййого
 Д. синьому, довгошиййому
 З. синій (-ього), довгошийй (-його)
 О. синім, довгошиййім
 М. на синьому (-ім), на довгошиййому (-ім)

Жіночий рід

- Н. синя, довгошия
 Р. синьої, довгошийої
 Д. синій, довгошийй

- З. синю, довгошию
 О. синьою, довгошийою
 М. на синій, на довгошийй

Середній рід

- Н. синє, довгошиє
 Р. синього, довгошиййого
 Д. синьому, довгошиййому
 З. синє (-ього), довгошиє (-його)
 О. синім, довгошиййім
 М. на синьому (-ім), на довгошиййому (-ім)

Множина

- Н. сині, довгошиї
 Р. синіх, довгошиїх
 Д. синім, довгошиййім
 З. сині (-іх), довгошиї (-іх)
 О. синіми, довгошиййими
 М. на синіх, на довгошиїх

До мішаної групи належать лише кілька прикметників: *білолиций, круглолиций* та подібні.

Відмінювання прикметників мішаної групи**Однина****Чоловічий рід**

- Н. круглолиций
 Р. круглолицього
 Д. круглолицьому
 З. круглолиций (-ього)
 О. круглолицим
 М. на круглолицьому (-ім)

Середній рід

- Н. круглолице
 Р. круглолицього
 Д. круглолицьому
 З. круглолице (-ього)
 О. круглолицим
 М. на круглолицьому (-ім)

Однина**Жіночий рід**

- круглолиця
 круглолицьої
 круглолицій
 круглолицю
 круглолицьою
 на круглолицій

Множина

- круглолиці
 круглолицих
 круглолицим
 круглолиці (-их).
 круглолицими
 на круглолицих

Запам'ятайте написання і значення поданих прикметників: *дружний* (одностайний) клас — *дружній* (приятельський) привіт; *природний* (від природи) дар — *природний* (ширий) жест; *самітний* — *самотній* (значення одне: *одинокий*).

Вправа 125. Поставте прикметники, що в дужках, у формі потрібного відмінка, вкажіть цей відмінок.

1. Вона до мене впливла з туману моїх (юнацькі) (несміливі) снів. 2. А дуби мовчали величаво, у краплинах (рання) роси. 3. І так чарівно кликала й манила, такою (ніжна) і (добра) була. 4. Любить босим пробігтись по (ранкова) (колюча) росі. 5. Щоб знали майбутні предтечі в (щаслива) і (горда) добі. 6. Ми щороку зустрічаєм свято — Перемоги (радісна) день. 7. Ті, що не вернулися з походів (грізна), (велика) війни. 8. Менше ми гіркоти нестимем, стане (ближча) наша мета. 9. Цілую руки, що крутили жорна у переддень (космічна) доби. 10. І якщо впадеш ти на (чуже) полі, прийдуть з України верби і тополі (*3 поезій В. Симоненка*).

Вправа 126. Із поданих словосполучень провідмініуйте три (на вибір): з прикметниками твердої, м'якої та мішаної групи. Позначте закінчення.

Свіжа фарба, психологічна повість, порожня аудиторія, пізня весна, бліднолиций місяць, запашні аромати, шалене кохання, Андріїв конспект, літні канікули.

✓ Використовуючи подані словосполучення у формах непрямих відмінків, складіть зв'язний текст.

Вправа 127. Прочитайте речення. Випишіть прикметники, у яких пропущені букви *и* — *і*, вставте ці букви. Позначте (у дужках) відмінок, у якому вжитий прикметник.

1. Жодного разу ще не торкалися вод цього струмка ні місцев_ пастухи, ні гірськ_ кози, навіть вітер не заносив сюди пелюстків пишн_х квітів. 2. Сховалася у лісов_й непрохідн_й гушавині знехтувана німфа Ехо. 3. Шанували богиню Ладу в людських поселеннях. 4. Був Зевс могутн_м, всевладн_м богом, величн_м, неприступн_м. 5. За біблійною легендою, золот_й телець — ідол, якому поклонялися іудейськ_ племена. 6. Мамон — сірійськ_й бог багатства, якого шанували, прагнучи бути заможн_м, забезпечен_м. 7. Титани — могутн_, волелюбн_ велетні, повелителі всіх земн_х та природн_х стихій. 8. Зевс почав кидати небесн_й вогнь на мужн_х та відважн_х титанів. 9. З найдавніших часів і до наш_х днів легенда про Прометея цікавить багатьох творч_х людей: поетів, прозаїків, музикантів, художників. 10. На сторожі біля входу до царства Аїда — триголов_й злющ_й пес Цербер, який впускає всіх і не випускає нікого (*3 міфів*).

✓ Скориставшись прочитаним, а також спираючись на власні знання міфології, дайте письмову відповідь на запитання:

Які з імен давніх богів чи істот вживаються в сучасному мовленні із символічним значенням? Що означають зараз ці слова?

Вправа 128. Перекладіть з російської мови українською. Порівняйте правопис відмінкових закінчень прикметників в обох мовах.

Несмелый огонь еще только разгорается в камине, а Рембрандт уже стоит перед чистым холстом. В окно виден огромный бледнолицый диск холодного зимнего солнца, он словно висит на утреннем небе. Постепенно исчезают белоснежные цветы, которыми искусный мороз разукрасил окна. Соблазнительный вид у натянутого чистого холста! Рембрандт моет кисти и щетки, смешивает нужные краски. Пусть воплотятся в жизнь новые мечты и притчи. Полноценная, кипучая жизнь снова возвратилась к нему. О, какое упоительное счастье — исцеление! Смелыми движениями художника управляют далекие неведомые силы. Он живет уже в другом мире, где сквозь черный мрак пробивается лучезарный свет; золотые блики пронизывают серые сумерки, и из тьмы внезапно выступают святые праотцы и ангелы, склоняют задумчивые головы и опускаются на колени. Слышно, как шелестят их мягкие золотисто-белые одежды. Такими и видит их художник (*За Тейном де Фрисом*).

Вправа 129. Поширте текст прикметниками, позначте їхні закінчення.

За луками починався лісок. Деревця спочатку ріденько витягувались у лінію, потім утворювали масив, який дедалі ставав тлом. Де-не-де кущиками проглядав глід, а там, дивись, червоніють вовчі ягоди. А квіти! Скільки їх всюди! Неначе ж і осінь підходить, а вони цвітуть і цвітуть. Якщо пошукати, то можна натрапити й на гриби, що зачалися під кущами чи деревами. Ось ялинка височить, наче дівчинка-підліток, що вперше причепурилася перед дзеркалом: впізнає і не впізнає себе, стоїть милується — ось я яка! Їжачок проповз травною до купи торішнього хмизу — там його хатинка. Поспішає до діток, несе їм яблучко на спині. Ей, обережно! Дивись, яка стрічка звивається попід деревами, — то змія виповзла на полювання, стережись ж миші й пташки, не ловить гав! Живе ліс своїм порядком і правилами, усе в гармонії, усе — доскональне створіння природи (*3 журн.*).

Вправа 130. Замініть виділені слова прикметниками. За допомогою яких суфіксів ці прикметники утворені? Чи є відмінності в значенні словосполучень з іменниками і прикметниками?

Сліди *звіра*, писк *комара*, лапи *гуски*, голова *коня*, чашка з *глини*, ложка із *срібла*, сорочка з *полотна*, вироби із *заліза*, перстень з *олова*, будівля при *станції*, день з *вітром*, пальто із *шкіри*, місто *увечері*, шия *жирафа*, слъози *крокодила*.

Ступенювання прикметників

Якісні прикметники вказують на ознаку, яка може бути виражена більшою чи меншою мірою. Відповідно до цього від якісних прикметників можна утворити два ступені порівняння: **вищий** та **найвищий**.

Вищий ступінь утворюється додаванням суфікса **-іш-** або **-ш-** до основи (кореня) якісного прикметника: *бідний* — *бідніший*; *розумний* — *розумніший*; *солодкий* — *солодший*; *дешевий* — *дешевший*.

Інколи прикметник у формі вищого ступеня порівняння має інше звучання, ніж звичайна форма: *гарний* — *кращий*, *поганий* — *гірший*, *великий* — *найбільший*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** у деяких прикметниках відбуваються фонетичні й, відповідно, орфографічні зміни: *високий* — *вищий*, *низький* — *нижчий*, *дужий* — *дужчий* (див. § 8).

Також вищий ступінь прикметників може утворюватись додаванням слів *більш*, *менш* до звичайної форми якісного прикметника: *більш високий*, *більш розумний*, *менш здібний*.

Найвищий ступінь прикметників утворюється додаванням префікса **най-** до форми вищого ступеня: *найпрекрасніший*, *найблискучіший*, *найдужчий*, *найдешевший*. Також можна утворити найвищий ступінь порівняння приєднанням слів *найбільш*, *найменш* до звичайної форми якісного прикметника: *найбільш вдалих*, *найбільш просторих*, *найменш досконалих*, *найменш старанних*. З метою посилення вживаються частки **як**, **що**; вони додаються до форм найвищого ступеня прикметників і пишуться з ними разом: *якнайсильніший*, *щонайменший*.

В українській мові не можна утворювати найвищий ступінь порівняння за допомогою слова *самий* (на відміну від російської мови): рос. *самий красивий* — укр. *найкрасивіший*.

Не можна також говорити (і писати): *більш розумніший*; *менш талановитіший*.

Треба: *більш розумний*, *менш талановитий* (тобто слова *більш*, *менш* додаємо тільки до прикметників у звичайній формі).

Вправа 131. Вставте пропущені букви у формах порівняння прикметників:

1. Щоб мова була правильн_ю і красив_ю, треба пильно прислухатись до слова, постійно замислюватись над його слухністю в кожному окремому випадку. 2. Якщо раптом спотикнетеся об напівзнайоме слово, зробіть темп уповільн_м, верніться назад, з'ясуйте для себе його значення за допомогою контексту або словника. 3. У будь-якому віці корисно завчати поетичні рядки, бо вони роблять наше мовлення красив_м, цікав_м, багат_м. 4. Найскладн_м для будь-якої людини є прилюдний виступ. 5. Перш ніж учитися ораторського мистецтва, слід опанувати мистецтво ведення найзвичайн_х розмов у буденних життєвих ситуаціях. 6. Саме у бесідах відточується вміння зібрати найвідповідн_е слово, найдоречн_у інтонацію, найпотрібн_у міміку (За А. П. Коваль).

Вправа 132. Утворіть, якщо це можливо, від поданих прикметників ступені порівняння. Чому не від усіх поданих прикметників можна утворити ці форми?

Сліпий, зрадливий, малий, вузький, кам'янистий, швидкий, поширений, молодий, стрункий, новорічний, південний, невістчин, вчительський, дорогий, важкий, драматичний, козацький, товстий, звичайнісінький.

Вправа 133. У поданій поезії визначте форми найвищого ступеня порівняння. У яких із них відбулося чергування приголосних?

Найогидніші очі холодні,
Найгірніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива слъоза.
Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.
Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд, без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя (В. Симоненко).

✓ Напишіть невеличкий твір-роздум на тему поданої вище поезії. Використайте в ньому прикметники й прислівники у формі вищого чи найвищого ступенів порівняння.

Вправа 134. Перекладіть з російської українською мовою. Порівняйте форми ступенів порівняння прикметників в обох мовах.

1. По мнению некоторых ученых, одним из самых перспективных путей развития современной медицины является сохранение и тщательное изучение того бесценного опыта, который приобрело человечество за предыдущие тысячелетия своей истории и предистории.
2. Самое интересное из загадочных мегалитических сооружений седой древности на Мальте находится на юго-востоке от Валетти, вблизи небольшого городка Паола.
3. Французы — самые рьяные и самые опытные исследователи египетских пирамид — тратят огромные средства на изучение этой древней культуры.
4. На небольшом тихоокеанском острове Пасха находится около тысячи гигантских статуй, которые неизвестными мастерами древности были вырезаны, перевезены и установлены в самых разных местах острова (З журналів).

§ 27. ЧИСЛІВНИК

Частина мови, яка виражає число, кількість предметів та їх порядок при лічбі, називається числівником.

Числівники розподіляються на два розряди — **кількісні** та **порядкові**. **Кількісні** числівники відповідають на питання *скільки?* — *п'ять, двадцять, сорок шість, десятеро*. До кількісних належать дробові числівники: *три восьмих, одна ціла одна десята*. **Порядкові** числівники відповідають на питання *котрий?* — *другий, двадцять восьмий, тисячний*.

За структурою розрізняють три розряди числівників: **прості**, **складні** і **складені**.

Прості: *один — десять; одинадцять — двадцять; тридцять, сорок; сто, півтора*.

Складні: *п'ятдесят — дев'яносто; двісті — дев'ятсот; півторасти; кількадесят, кількасот*.

Складені: *двадцять шість, п'ятдесят вісім; чотириста вісімдесят дев'ять; п'ять тисяч сто сорок шість, три мільйони вісімсот тридцять п'ять тисяч двісті дванадцять; також дробові: п'ять шостих; десять цілих три десятих; чотири цілих одна восьма*.

Правопис та відмінювання числівників

1. М'який знак пишемо:

- в середині числівників *трьох, трьом, трьома, чотирьох, чотирьом; сьома; восьми, вісьмох, вісьмом, вісьма, вісьмома*;
- в кінці числівників *п'ять, шість, дев'ять, десять; від одинадцяти до двадцяти; тридцять*;

- при відмінюванні: *п'ятьох, тринадцятьох, дев'ятьом, десятьом, двадцятьма, тридцятьма* (буквосполучення **-тьох, -тьом, -тьма, -тьома**).
2. У числівниках на позначення десятків — від 50 до 50 — при відмінюванні змінюється лише друга частина: *п'ятдесятьох, шістдесятьма, сімдесятьом, на вісімдесятьох*.
 3. У числівниках на позначення сотень — від 200 до 900 — при відмінюванні змінюються обидві частини: *двохсот, трьомстам, чотирмастами, п'ятисот, шестистам, сьомастами, восьмисот, дев'ятьмастам*.
 4. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення **-а**: *сорока, дев'яноста, ста*.
 5. Збірні числівники *двоє, четверо, десятеро* тощо у непрямих відмінках мають форми звичайних кількісних числівників: *двох, двома; чотирьох; десятьом* і т. д.
 6. Числівники *сотня, тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники.
 7. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини: *п'ятьмастами сорока двома тисячами ста сімдесятьма дев'ятьма*.
 8. Порядкові числівники із закінченням **-ий (-а, -є)** відмінюються як прикметники твердої групи: *другий, другого; восьмому; двадцятим, сороковим, п'ятисотому, тринадцятим, (трьохтисячним); п'ятимільйонному*.
 9. У складених порядкових числівниках відмінюється остання складова частина: *дев'яносто дев'ятому, сто сорок п'ятим, у тисяча двісті сорок другому* (році).
 10. Дробові числівники відмінюються як звичайні: *трьом п'ятим, дев'ятьма десятими*.

Зразки відмінювання числівників

Кількісні

Н.	сто тридцять чотири
Р.	ста тридцяти (-тьох) чотирьох
Д.	ста тридцяти (-тьом) чотирьом
З.	сто тридцять (-тьох) чотири (чотирьох)
О.	ста тридцятьма чотирма
М.	на ста тридцяти (-тьох) чотирьох

- Н.** двісті п'ятдесят шість
Р. двохсот п'ятдесяти (**-тьох**) шести (шістьох)
Д. двомстам п'ятдесяти (**-тьом**) шести (шістьом)
З. двісті (двохсот) п'ятдесят (**-тьох**) шість (шістьох)
О. двомастами п'ятдесятьма (**-тьома**) шістьма (шістьома)
М. на двохстах п'ятдесяти (**-тьох**) шести (шістьох)
- Н.** три мільйони сорок тисяч сімсот вісімдесят дев'ять
Р. трьох мільйонів сорока тисяч семисот вісімдесяти (**-тьох**) дев'яти (**-тьох**)
Д. трьом мільйонам сорока тисячам семистам вісімдесяти (**-тьом**) дев'яти (**-тьом**)
З. три (трьох) мільйони (**-ів**) сорок (**-а**) тисяч сімсот (семисот) вісімдесят (**-тьох**) дев'яти (**-тьох**)
О. трьома мільйонами сорока тисячами семистами вісімдесятьма (**-тьома**) дев'ятьма (**-тьома**)
М. на трьох мільйонах сорока тисячах семистах вісімдесяти (**-тьох**) дев'яти (**-тьох**)

Порядкові

- Н.** тисяча дев'ятсот сімдесят восьмий
Р. тисяча дев'ятсот сімдесят восьмого
Д. тисяча дев'ятсот сімдесят восьмому
З. тисяча дев'ятсот сімдесят восьмий
О. тисяча дев'ятсот сімдесят восьмим
М. на тисяча дев'ятсот сімдесят восьмому

Дробові

Н. три восьмих	одна ціла дві десятих
Р. трьох восьмих	однієї цілої двох десятих
Д. трьом восьмим	одній цілій двом десятим
З. три восьмих	одну цілу дві десятих
О. трьома восьмими	однією цілою двома десятими
М. на трьох восьмих	на одній цілій двох десятих

Вправа 135. Прочитайте речення, правильно вимовляючи вжиті цифрові позначення.

Перший календар у Стародавньому Єгипті починався з найдавнішої дати — 4241 року до н. е. Єгипетські зоряні карти датуються ще 3500 роком до н. е. Спостереження за рухом Венери, Марса і Юпітера записувались на клинописних табличках вавилонськими жерцями майже 4000 років тому. Астрономія в Месопотамії була навіть ще точнішою, ніж у Єгипті: вавилонські жерці вміли передбачати сонячні затемнення з точністю до 36 годин.

Не менш складною була й астрономія майя. Жерці вивчали зоряне небо з вершин кам'яних пірамід і в спеціальних обсерваторіях, записували дані про рух планет. За сучасними астрономічними даними, тривалість року — 365,2422 дня. У григоріанському календарі він становить 365,2425 дня, тобто досить точно порівняно із сучасними даними. А майя обчислили тривалість року 365,2420 днями, ще точніше. У майя з міста Копана період часу між однаковими фазами Місяця становить 29,53020 дня, а в їхніх земляків і сучасників з міста Паленке — 29,53086 дня. За сучасними даними ця величина становить 29,53059 дня, тобто лежить між величинами, визначеними майя з Копана і Паленке. Інакше кажучи, давні жителі Центральної Америки тисячі років тому користувались календарем не менш точним, ніж ми в епоху Науки (За Г. Бурганським, Р. Фурдусем).

- ✓ Запишіть словами і провідмінійте за всіма відмінками сполучення *36 годин*. Які зміни відбуваються при цьому у корені слова *шість*?
- ✓ Зробіть підрахунки різниці між обчисленням тривалості року сучасними астрономами, григоріанським календарем та племенем майя.
- ✓ Скільки складає ця різниця? Запишіть повну відповідь, відтворюючи цифри словами. Такі ж підрахунки зробіть стосовно періоду часу між однаковими фазами Місяця, обчисленого племенами майя й сучасними вченими. Отримані дані запишіть.

Вправа 136. Згадайте свої антропометричні дані (зріст, вага, розмір вуття, одягу), запишіть їх словами.

Наприклад: Мій зріст дорівнює...

Вправа 137. Провідмінійте кількісні числівники (на вибір учителя), додайте до них іменники.

Сто вісімдесят сім, триста чотирнадцять, дві тисячі дев'ятсот двадцять один, п'ять мільйонів чотириста тринадцять тисяч п'ятсот сорок шість.

Вправа 138. Виберіть і запишіть словами 5 з поданих нижче порядкових числівників.

248000-й, 129875-й, 1999-й, 2516400-й, 456321-й, 9870000-й, 706-й, 3333-й, 6297111-й, 8200050000-й, 900700-й, 1776390-й.

Вправа 139

I. Запишіть словами числівниковий компонент у складних прикметниках. Які зміни відбулися у правописі цих слів?

234-тисячний, 578-кілограмовий, 36-добовий, 97-хвилинний, 3000-тонний, 500-літній, 45-літровий, 2970-метровий, 365-денний, 751-видовий, 14-вагонний, 16-поверховий.

II. Складіть три речення із записаними прикметниками (на вибір).

Вправа 140. Перекладіть з російської українською мовою. Запишіть цифри словами.

Из книги рекордов Гиннеса

— Самым медленным является краб, который был помечен учеными в Красном море. Ему потребовалось 29 лет, чтобы преодолеть расстояние в 163 км до Средиземного моря через Суэцкий канал. Он двигался со скоростью 5,6 км в год.

— Самая большая картина — «Панорама Миссисипи», написанная Джоном Банвардом в 1846 г. Длина холста 1524 м, ширина 3,66 м.

— Самая дорогая картина — «Мона Лиза» («Джоконда») Леонардо да Винчи (1452–1519); Лувр, Париж. Была оценена в 100000000 долларов при перевозке на выставку в Вашингтон. Картина была создана в 1503–1507 гг. Ее размеры 77 × 53 см.

— Самая большая книга в мире — «Суперкнига» — имеет размер 1,74 х 3,07 м и весит 252,6 кг. Она содержит 300 страниц; была опубликована в Денвере, США, в 1976 году.

— Самая маленькая книга была напечатана на бумаге размером 1 х 1 мм. Это детская сказка — «Старый король Коул». Опубликовано в количестве 85 экземпляров в Шотландии. Страницы этой книги переворачиваются с помощью иглы.

— Самый работоспособный художник — Пикассо. За 78 лет он написал 13500 картин и рисунков, 100000 гравюр, 34500 книжных иллюстраций, создал 300 скульптур.

— Самое глубокое озеро — Байкал.

Длина 602 км, ширина 32–74 км. Самое глубокое место — 1940 м.

— Самым древним письменным языком является китайский язык, существующий более 6000 лет.

— Самой распространенной религией в мире является христианство — 1620000000 человек, из них католиков — 900545000. Мусульман в мире — 560000000.

§ 28. ЗАЙМЕННИК

Займенник — частина мови, що вказує на предмет, явище, ознаку, кількість, позначені іншими частинами мови. Тобто, займенник не називає конкретно факт дійсності, а лише вказує на нього. Відповідно до цього, займенник виконує синтаксичну функцію всіх тих частин мови, з якими він співвідноситься (іменника, прикметника, числівника), виступаючи їх еквівалентом у тексті.

Займенники поділяються на розряди: **особові** (я, ти, вони і т. ін); зворотний (себе); **вказівні** (цей, той, такий і т. ін); **присвійні** (мій, твій, свій, наш, ваш, їхній і т. ін); **означальні** (сам, весь, усякий, кожний, жодний і т. ін); **питально-відносні** (хто, що, який, скільки і т. ін); **заперечні** (ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки); **неозначені** (хтозна-що, хто-небудь, деякий, абихто і т. ін).

Правопис та відмінювання деяких займенників

1. Неозначені займенники, утворені від питально-відносних за допомогою неозначених часток (суфіксів та префіксів), можуть писатися разом або через дефіс.

Разом пишемо займенники з префіксами **аби-**, **де-**: *абихто*, *аби-який*; *дехто*, *дещо* та суфіксом **-ось**: *хтось*, *щось*, *якийсь*.

Через дефіс пишемо займенники з префіксами **хтозна-**, **казна-**: *хтозна-що*, *казна-який*, *хтозна-чий* та суфіксом **-небудь**: *хто-небудь*, *який-небудь*, *чий-небудь*.

Але пишемо **окремо**: *аби в чому*, *аби для якого*; *де з ким*, *де в чому*, *хтозна в чому*, *хтозна про кого*, *казна в кого*.

Неозначені займенники відмінюються лише в основній частині:

Н. <i>абихто</i>	<i>деякий</i>	<i>хтозна-що</i>	<i>скільки-небудь</i>
Р. <i>абикого</i>	<i>деякого</i>	<i>хтозна-чого</i>	<i>скільких-небудь</i>
Д. <i>абикому</i>	<i>деякому</i>	<i>хтозна-чому</i>	<i>скількиком-небудь</i>
З. <i>абикого</i>	<i>деякого, деяке</i>	<i>хтозна-що</i>	<i>скільки (-кох)-небудь</i>
О. <i>абиким</i>	<i>деяким</i>	<i>хтозна-чим</i>	<i>скількикома-небудь</i>
М. <i>на абикому</i>	<i>на деякому</i>	<i>на хтозна-чому</i>	<i>на кількох-небудь</i>

2. Заперечні займенники, утворені від питально-відносних за допомогою заперечної частки-префікса **ні-**, пишуться разом: *ніхто*, *ніщо*, *ніякий*, *нічий*, *але: ні в кого*, *ні для чого*, *ні на якому*.

Відмінюються заперечні займенники так, як і питально-відносні:

Н.	<i>ніхто</i>	<i>ніщо</i>	<i>ніякий</i>	<i>нічий</i>
Р.	<i>нікого</i>	<i>нічого</i>	<i>ніякого</i>	<i>нічийого</i>
Д.	<i>нікому</i>	<i>нічому</i>	<i>ніякому</i>	<i>нічийому</i>
З.	<i>нікого</i>	<i>ніщо</i>	<i>ніякого</i>	<i>нічий (нічийого)</i>
О.	<i>ніким</i>	<i>нічим</i>	<i>ніяким</i>	<i>нічийсь (-мось)</i>
М.	<i>на нікому</i>	<i>на нічому</i>	<i>на ніякому</i>	<i>на нічийомусь</i>

3. Присвійні займенники *наш, ваш* та питально-відносні *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи, а присвійний займенник *їхній* — як прикметник м'якої групи:

Н.	<i>наш</i>	<i>котрий</i>	<i>їхній</i>
Р.	<i>нашого</i>	<i>котрого</i>	<i>їхнього</i>
Д.	<i>нашому</i>	<i>котрому</i>	<i>їхньому</i>
З.	<i>наш (нашого)</i>	<i>котрий (котрого)</i>	<i>їхній (їхнього)</i>
О.	<i>нашим</i>	<i>котрим</i>	<i>їхнім</i>
М.	<i>на нашому</i>	<i>на котрому</i>	<i>на їхньому</i>

Як прикметники твердої групи відмінюються означальні займенники *кожний (кожен), всякий, всілякий, самий і сáмий* (самий хліб, але той сáмий), *сам (самі, самі)*.

Н.	<i>кожний</i>	<i>самий</i>	<i>всіляка</i>	<i>всякі</i>
Р.	<i>кожного</i>	<i>самого</i>	<i>всілякої</i>	<i>всяких</i>
Д.	<i>кожному</i>	<i>самоу</i>	<i>всілякій</i>	<i>всяким</i>
З.	<i>кожний (-ого)</i>	<i>самий (-ого)</i>	<i>всіляку</i>	<i>всякі (всяких)</i>
О.	<i>кожним</i>	<i>самим</i>	<i>всілякою</i>	<i>всякими</i>
М.	<i>на кожному</i>	<i>на самоу</i>	<i>на всілякій</i>	<i>на всяких</i>

4. Числові займенники *декілька, кілька, скільки, стільки* відмінюються як числівник *два*:

Н.	<i>декілька</i>	<i>стільки</i>
Р.	<i>декількох</i>	<i>стількох</i>
Д.	<i>декільком</i>	<i>стільком</i>
З.	<i>декілька (-кох)</i>	<i>стільки (-кох)</i>
О.	<i>декількома</i>	<i>стількома</i>
М.	<i>на декількох</i>	<i>на стількох</i>

5. Зразки відмінювання інших займенників:

Н.	<i>мій</i>	<i>цей</i>	<i>увесь</i>	<i>моя</i>	<i>та</i>	<i>всі</i>	<i>ці</i>
Р.	<i>мого</i>	<i>цього</i>	<i>всього</i>	<i>моєї</i>	<i>тієї</i>	<i>всіх</i>	<i>цих</i>
					<i>(тої)</i>		
Д.	<i>моєму</i>	<i>цьому</i>	<i>всьому</i>	<i>моїй</i>	<i>тій</i>	<i>всім</i>	<i>цим</i>
З.	<i>мій</i>	<i>цей</i>	<i>увесь</i>	<i>мою</i>	<i>ту</i>	<i>всі</i>	<i>ці</i>
	<i>(мого)</i>	<i>(цього)</i>	<i>(всього)</i>			<i>(всіх)</i>	<i>(цих)</i>
О.	<i>моїм</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>	<i>моєю</i>	<i>тією</i>	<i>всіма</i>	<i>цими</i>
М.	<i>на моєму</i>	<i>на цьому</i>	<i>на всьому</i>	<i>на моїй</i>	<i>на тій</i>	<i>на всіх</i>	<i>на цих</i>

Вправа 141. Перепишіть речення; подані в дужках займенники поставте в потрібному відмінку.

1. Тільки Лавріну не спалось: (він) увесь час здавалося, що на (він) хтось дивиться. 2. Дівчина була певна, що Лаврін за (вона) пішов би на шаблях проти (будь-хто). 3. Тільки фортеця сіріла (ці) важкими мурами, наводячи думку про війну. 4. Марко вже сидів на (чийсь) коневі, у (який) вся грива була мокра і брудна. 5. Серед (усі) запорожців ураз пройшло збурення: одні вимагали йти з (деякі) гетьманцями, інші — лишитися в Ладжині. 6. З (кілька) вікон-бійниць було видно татарські дозори на горбі. 7. Гетьманці мусили повернути назад, чекаючи разом з (усі), (чий) боком повернеться до (вони) круговерть долі. 8. А по (всі) драбинах бігли нові нападники, безстрашно кидалися на запорозькі шаблі. 9. Давно січові люди не мають (абиякий) захисту, а (хтозна-чий) обозами з крамом і провіантом підтримують своє життя. 10. Комуś, либонь, ця гулянка — остання на (цей) світі, і спробуй зупини (він) *(За Ю. Мушкетиком)*.

Вправа 142. Складіть і запишіть розповідь про себе і свою сім'ю, використовуючи займенники різних розрядів. Визначте синтаксичну функцію вжитих займенників.

Вправа 143. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис займенників в обох мовах.

Пожалуй, ни одно трудное расследование за эти восемь лет (1894–1901) не обошлось без совета Шерлока Холмса. Частные расследования, в которых он сыграл выдающуюся роль, исчисляются сотнями, причем многие из них оказались чрезвычайно запутанными и необычными. Каков итог этих лет? Множество блестящих побед и несколько, увы, неизбежных неудач. Поскольку я сохранил самые подробные записи всех дел и часто сам в них участвовал, мне, естественно, трудно решить, что же наиболее достойно опубликования. Я последую старому моему правилу: отдавать предпочтение тем случаям, которые представляют интерес с точки зрения тонкости и драматической неожиданности его раскрытия *(А. Конан Дойл)*.

Вправа 144. Перекладіть подані займенники українською мовою, введіть їх у словосполучення.

Кому-то, некто, кем-либо, для чого-нибудь, нескільким, некторые, чьему-то, на каком-либо, скольких-нибудь, каким-то.

§ 29. ДІЄСЛОВО. ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

Дієсловом називається частина мови, яка виражає дію (*іде, працює*), процес (*виварює, створює*) або стан (*лежить, спить*) і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним діється?*

У реченні дієслово найчастіше виступає присудком: *Крижана пустеля нагадує розбурхане море, хвилі якого раптом скам'яніли, замерли*; також може бути підметом (у формі інфінітива): *Вчить-ся — завжди пригодиться*.

Правопис особових форм дієслова

З погляду правопису найбільш складними є особові форми теперішнього часу та наказового способу, дієприкметники й дієприслівники.

Правопис особових форм теперішнього часу залежить від дієвідміни — першої або другої, — до якої належить слово. Дієслова I дієвідміни в особових закінченнях мають голосний **-е-** (*несеш, несе, несем*); дієслова II дієвідміни у закінченнях мають **-и-** (*ходиш, ходить, ходимо*).

Найпростіший спосіб визначити дієвідміну — поставити дієслово в формі 3 особи множини: закінчення **-уть (-ють)** свідчать про належність до I дієвідміни; **-ать (-ять)** — до II дієвідміни.

Завдання 1. Поставте подані дієслова в формі 3 особи множини і визначте їх дієвідміну.

Нести, клювати, спати, вчити, хвилювати, летіти, берегти, кричати, навчити, узагальнити, чіпляти, сказати, горіти, ганьбити, ждати, шуміти.

Особові (буквені) закінчення дієслів теперішнього та майбутнього часу (доконаного виду).

Число	Особа	Дієвідміна	
		Перша	Друга
однина	1.	-у, -ю <i>нес-у, ку-ю</i>	-у, -ю <i>ходж-у, сто-ю</i>
	2.	-еш, -єш <i>нес-еш, ку-єш</i>	-иш, -їш <i>ход-иш, сто-їш</i>
	3.	-е, -є <i>нес-е, ку-є</i>	-ить, -іть <i>ход-ить, сто-іть</i>

Число	Особа	Дієвідміна	
		Перша	Друга
множина	1.	-емо, -ємо <i>нес-емо, ку-ємо</i>	-имо, -імо <i>ход-имо, сто-імо</i>
	2.	-ете, -єте <i>несете, ку-єте</i>	-ите, -іте <i>ход-ите, сто-іте</i>
	3.	-уть, -ють <i>нес-уть, ку-ють</i>	-ать, -ять <i>ход-ять, сто-ять</i>

Визначення дієвідміни за неозначеною формою дієслова

За третьою особою множини не можна достатньо певно визначити дієвідміну, якщо закінчення ненаголошене. Тому більш надійною є форма інфінітива.

Дієвідміна	Форми інфінітива	Приклади	Належать до цієї дієвідміни як виняток
II	Мають суфікси -и- , -і- (-ї-) та після шиплячих суфікс -а- , які зникають у першій особі однини	<i>косити — кошу</i> <i>доїти — дою</i> <i>мовчати — мовчу</i>	<i>бігти, боятися, стояти, спати</i> та похідні від них: <i>підбіж-иш, бо-їш-ся, висто-їш, спиш</i>
I	Усі інші слова (з невідповідними в I ос. одн. суфіксами -и- , -і- (-ї-) та після шиплячих -а- , а також з іншими суфіксами чи без суфіксів)	<i>читати — читаю</i> <i>радіти — радію</i> <i>берегти — бережу</i> <i>важити — важу</i> <i>долати — долаю</i> <i>пити — п'ю</i>	<i>гудіти, іржати, ревіти, сопіти, хотіти</i> й похідні від них

Відмінювання дієслів *дати, відповісти, їсти*

Однина			
1	<i>дам</i>	<i>відповім</i>	<i>їм</i>
2	<i>даси</i>	<i>відповіси</i>	<i>їси</i>
3	<i>дасть</i>	<i>відповість</i>	<i>їсть</i>
Множина			
1	<i>дамо</i>	<i>відповімо</i>	<i>їмо</i>
2	<i>даєте</i>	<i>відповісте</i>	<i>їсте</i>
3	<i>дадуть</i>	<i>відповідять</i>	<i>їдять</i>

Зважайте, що форми другої особи однини в кінці не мають **-и-**: *даси, їси, відповіси*.

Вправа 145. Утворіть форми другої і третьої особи однини від дієслів.

- 1) Прогулятися, дізнатися, насадити, квітнути, розростися, здаватися, діяти, жити, відати, регулювати, міряти, розповідати, відкрити, виявитися, виявлятися, учити, цікавитись, проникати;
- 2) садити, опускати, опустити, розправити, розправляти, сходити, поводитися, приводити, привести, залежати, загадати, дивувати, чути, почувати, слухати, помилитися, помилятися, хотіти, боятися, бігти, стояти.

Вправа 146. Випишіть дієслова у дві колонки за дієвідмінами. Утворіть форми першої і другої особи множини.

- 1) Мати, належати, відчувати, хотіти, наказати, дослідити, досліджувати, примушувати, примусити, прокидатися, прокинутися, потребувати, вражати, зазначити, дзвонити, ходити, косити;
- 2) просити, відповідати, зберігати, зберегти, дружити, прожити, рахувати, працювати, запитувати, розмовляти, говорити, читати, вважати, відкривати, відпочивати, боротися, колоти, гудіти, іржати.

Вправа 147. У поданих реченнях поставте потрібну літеру в закінченнях:

Спалахи на Сонці зміню_ть у крові кількість лейкоцитів. Магнітна буря порушу_ регуляцію згортання крові, що приводить до тромбозів. У роки «бурхливого Сонця» зроста_ число нервових захворювань, гостріше відбувається перебіг апендициту, знижується працездатність, у школярів пада_ успішність; статистика свідч_ть, що дорожні аварії частіша_ть наступного дня після сильного сонячного спалаху. Зв'язок поведінки людини і тварин з космічними явищами зда_ться незрозумілим, коли ігнору_ться ланка, яка їх єдна_.

Вправа 148. Прочитайте прислів'я. Визначте дієвідміну дієслів. Поставте замість крапок потрібні закінчення.

- 1) Зимою сонце світ_, та не грі_. Сім погод на дворі: сі_, ві_, мут_, крут_, рв_, зверху лл_, знизу мет_. Поганий хазяїн десять робіт зачина_, жодної не кінча_. На чорній землі білий хліб род_. Дай землі, то й вона тобі да_. Де господар не ход_, там нивка не род_. Яке посі_, таке і пожн_. Як на току молот_ся, то і в хаті не колот_ться. Журавель у небі, а ти йому вже ціну встановлю_.

- 2) Коли ще косовиця, а ми вже сіно воз_. Сто_ високо — не будь гордим, сто_ низько — не гнися. Не скуби, поки не злов_. Нарядилася, як пава, а крич_, як гава. Хто багато говор_, той мало твор_. Таке говор_, що й купи не держ_ся. Добре ґрунт угно_, урожай потро_. Підгоду_ рослину — нагоду_ родину. Що ранком не зроб_, то увечері не здогон_. Що в молодості навч_ся, те на старість як знайд_.

Вправа 149. Подані в дужках слова поставте в потрібній формі теперішнього часу.

- Бджоляче жало, хоч і (боліти), зате вже коли (почати) плакати, дід уже чи мати (давати) зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко (проходити), а на копійку я (купити) цукерок і вже (смакувати) до вечора. Чисте полудневе небо, і тихо-тихо, немовби все (спати). Я (оглядатися), чи ніхто не (бачити). Одні тільки бджоли (гудіти) та десь (доноситися) дідів кашель. Тут ми з Піратом (кидатися) до моркви. У малині (лежати) повержений з небес маленький ангел і (плакати) без сліз. Це був я. Я (боятися) поворухнути пальцем. Пірат, і той (дивитись) з-під смородини з переляком (За О.Довженком).
- II. Як неприємно, коли (йти) дощ і не (всухати). Неприємно, коли п'явка (впиватися) в жижку, чи коди (гавкати) на тебе чужий пес, або гуска (сичати) коло ніг і (скубти) за штани. А як неприємно, коли в одній руці (нести) воду чи (пологти) і (пасинкувати) тютюн. Неприємно, коли босий (ходити) по стерні або (їхати) на возі з сіном, коли віз ось-ось (перекинутися) в річку. Приємно, коли (обнімати) лоша або коли (прокинутися) удосвіта і (побачити) в хаті теля, що (найтися) вночі. Приємно, коли (бродити) по теплих калюжах після грому і дощу, чи (повести) щучок руками, або (дивитись), як тягнуть волока (За О.Довженком).

Правопис форм наказового способу дієслова

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках
однина	2	-и: пиши, сиди, веди, скажи, зроби, диви (ся)	- □, -ь, -и: ріж, стань, сип
множина	1	-імо: пишімо, сидімо, ведімо, скажімо, зробімо, дивімо (ся)	-мо, -ьмо: ріжемо, станьмо
	2	-іть: пишіть, сидіть, ведіть, скажіть, зробіть, дивіть (ся)	-те, -ьте: ріжте, сипте, станьте

В українській мові існує форма 1 особи множини із закінченнями **-імо, -мо**. У російській мові закінчення дійсного способу і наказового в 1 особі множини збіглися і не розрізняються. Тому в ній виникли форми типу «давайте прочитаєм». В українській мові подібні утворення небажані — слід уживати форми на **-імо, -мо**: *напишімо, прочитаймо, заспіваймо* тощо.

Вправа 150. Прочитайте подані прислів'я. Випишіть форми наказового способу. Поясніть правопис.

Чесне діло роби сміло. Добре роби — добре й буде! Не дивись на чоловіка, а на його діло. Губами говори, а руками роби. Посій в пору, будеш мати зерна гору. Сій хліб у годину — будеш їсти кожну днину. Коси, коса, поки роса. Швидше жніть до обліжка, то буде пирогів діжка. Ану вставай, чоловіче, третій півень ку-ку-річе! Розумного пошли — одне слово скажи, дурного пошли — три скажи та й сам за ним піди. Подали груш, то й з-за столу руш. Ось вам, дядьку, шапка й рукавиці, — гуляйте у нас ще.

Вправа 151. Утворіть форми наказового способу від поданих дієслів:

- а) 2 особи однини: *починати, відчувати, переміщати, проникати, посилати, викликати, тремтіти, наповнювати, жити, зустрічати, зустріти, віддати, пізнати, кликати, забути*.
- б) 1 особи множини: *пояснити, дати, сказати, відзначити, зв'язати, розвивати, написати, розквітати, вчити, діяти, подужати, зважитися, впливати, припустити, відкрити, забути*.
- в) 2 особи множини: *подивитися, подумати, поміркувати, зустріти, зберегти, виступати, виступити, встановити, з'ясувати, відгукнутися, запізнюватися, запізнитися, захищати, захистити*.

Вправа 152. Допишіть особові закінчення до дієслів.

Неознач.

форма		нести	мазати	читати	кричати	просити	стояти
Одн.	1 ос.	нес-	маж-	чита-	крич-	прош-	сто-
	2 ос.	нес-	маж-	чита-	крич-	прос-	сто-
	3 ос.	нес-	маж-	чита-	крич-	прос-	сто-
Множ.	1 ос.	нес-	маж-	чита-	крич-	прос-	сто-
	2 ос.	нес-	маж-	чита-	крич-	прос-	сто-
	3 ос.	нес-	маж-	чита-	крич-	прос-	сто-

- ✓ Поясніть, чим зумовлені відмінності закінчень у двох групах дієслів. Які відмінності у творенні форм ви бачите в кожній групі?

Вправа 153. Подані російські слова перекладіть українською мовою. Доберіть до виділених слів синоніми. Поясніть суфікси в іншомовних дієсловах.

Концентрировать внимание; *реставрировать* картину; *аннулировать* документ; *форсировать* ход событий; *форсировать* водную преграду; *мотивировать* свое утверждение; *фальсифицировать* факты; *интерпретировать* события; *ориентироваться* в обстановке; *иронизировать* над другом; *командировать* сотрудника; *делегировать* представителя; *парировать* выпад; *транслировать* по радио; *консолидировать* общество; *маскировать* боевые позиции.

Дієприкметники

Дієприкметник — дієслівна форма, яка поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника. Як і дієслово, дієприкметники мають категорію часу — теперішнього (*виконуючий*) і минулого (*виконаний*), виду — доконаного (*написаний лист*) і недоконаного (*писаний лист*), стану — активного (*пишучий*) і пасивного (*писаний*).

Дієприкметник виражає ознаку предмета і, як прикметник, змінюється за родами (*накреслений плакат, прочитана книга, надіслане привітання*), числами (*написаний лист — написані листи*) і відмінками (*прочитана книга, прочитаної книги, прочитаній книзі*).

Вправа 154. Запишіть речення, знайдіть дієприкметники, визначте їх вид. Вставте пропущені букви у словах.

1. Найдавніший зразок письма, збережений до наших часів, — пап_рус Пісса, якому, на думку вчених, понад 6 тисяч років. Викл_кає подив текст, написаний на цьому пап_русі: «На жаль, світ тепер не той, що був раніше. Кожний хоче писати книжки, а діти не слухають батьків». 2. Найдавнішою п_семною пам_яткою в Україні вважають Ки_вські листки, які являють собою сім п_рґаментних аркуш_в, записаних глагол_цею. 3. Найдавнішою у світі друкованою книгою (маємо на увазі датовані книги) є так звана «Алмазна сутра», яка містить свяще_ий буддистс_кий текст. Надрукована вона 868 року Воном Цзеєм і являє собою сувій сірого пап_ру з к_тайс_кими і_рогліфами, накручений на дерев_я_ий стрижень. Збер_гається раритет у Бр_танс_кій бібліотеці в Лондоні. Загалом книгодрукува_я було практиковане в Китаї задовго до його винайде_я в Європі (За В.Федоренком).

Творення активних дієприкметників

Активні дієприкметники недоконаного виду утворюються від основи теперішнього часу дієслова додаванням суфіксів **-уч-** (ий), **-юч-** (ий) до основ дієслів I дієвідмни, **-ач-** (ий), **-яч-** (ий) — II дієвідміни:

Творення активних дієприкметників недоконаного виду

	Основа	Суфікси	Приклади
I	теперішнього часу	-уч- (ий), -юч- (ий)	<i>викону-юч-ий</i> <i>ся-юч-ий</i>
II	дієслова	-ач- (ий), -яч- (ий)	<i>правл-яч-ий</i>

Теоретично в українській мові можливе творення активних дієприкметників недоконаного виду, однак практично ці форми мало продукуються в мовленні. Натомість відбувається заміна цих дієприкметників підрядною конструкцією: *працюючі* — *ті, які працюють*; *пишучий* — *той, хто пише*.

В українській мові не від усіх дієслів можна утворити активні дієприкметники недоконаного виду.

У таких випадках відповідні значення передаються найчастіше підрядними означальними реченнями або іншим способом (пасивними дієприкметниками, прикметниками, дієприслівниками тощо). Наприклад: *заходящее за облака солнце* — *сонце, що заходить за хмари*; *рисующий картину мальчик* — *хлопчик, що малює картину*; *бушующее море* — *розбурхане море*; *строящийся в городе стадион* — *стадіон, що будують (будується) у місті*; *сияющий от радости, он шел родным путем* — *сяючи від радості, він ішов рідним містом* тощо.

Творення активних дієприкметників доконаного виду

Активні дієприкметники доконаного виду утворюються від форм минулого часу дієслова за допомогою суфікса **-л-** (ий):

Основа	Суфікс	Приклади
неперехід. дієслів минулого часу	-л- (ий)	<i>посиві-л-ий</i> , <i>зів'я-л-ий</i> , <i>посині-л-ий</i>

Вправа 155. Утворіть активні дієприкметники доконаного виду від дієслів.

Позеленіти, засохнути, змарніти, повеселіти.

Із суфіксами **-ш-** (ий), **-вш-** (ий) активні дієприкметники минулого часу в українській літературній мові не вживаються (за поодинокими прикладами). Замість них використовуються підрядні конструкції: рос. *читавший* — укр. *той, що (який) читав*; рос. *писавший* — укр. *той, що (який) писав*.

Вправа 156. Перекладіть українською мовою подані речення. Як відтворюються російські дієприкметники в українській мові?

Узкая, длинная коса походила на огромную башню, упавшую с берега в море. Тучи покрыли его ровным тяжелым пологом, спустившимся над водой. Пустынное море смеялось, играя отраженным солнцем. Маленькие игривые волны, рождаемые ласковым дыханием ветра, тихо бились о борт. Тишина в степи содрогается от глухого грохота поезда, идущего к одинокой станции, окруженной тьмой. В шорохе, окружавшем нас, я услышал голос с берега (*Із творів О. М. Горького*).

Пасивні дієприкметники

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета: *написаний* — такий, що його хтось написав, *розбитий* — такий, що його хтось розбив.

Пасивні дієприкметники утворюються від основи неозначеної форми тільки перехідних дієслів (без суфікса **-ти**) за допомогою суфіксів **-ен-** (ий), **-ан-** (ий), **-н-** (ий); рідше **-т-** (ий): *зроблений*, *виконаний*, *засіяний*, *вишитий*.

Творення пасивних дієприкметників минулого часу

Основа	Суфікс	Приклади
неозначеної форми	-ен- (ий)	<i>принес-ен-ий</i> , <i>відчин-ен-ий</i> , <i>розрідж-ен-ий</i>
	-н- (ий)	<i>написа-н-ий</i> , <i>опита-н-ий</i> , <i>сказа-н-ий</i> ,
	-т- (ий)	<i>почу-т-ий</i> , <i>зігрі-т-ий</i> , <i>стер-т-ий</i>

Примітка. При творенні дієприкметників із суфіксом **-ен-** перед суфіксом відбуваються ті ж чергування *д—дж*; *зд—ждж*; *з, з—ж*; *с—ш*; *к, т—н*; *ст—щ*, які спостерігаються у формах теперішнього часу: *нагромаджений*, *уїжджений*, *запряжений*, *виражений* тощо.

Вправа 157. Утворіть пасивні дієприкметники від дієслів.

Прочитати, передати, сказати, звільнити, призначити, привезти, малювати, довести, одягти, бити, крити, вчинити, підтвердити, звинуватити, визнати, з'ясувати, повернути, заробляти, похвалити, бачити, описати, прожити.

Вправа 158. Перекладіть українською мовою. Поясніть відмінності у вживанні дієприкметників в обох мовах.

Мы выходили на лед, покрытый снегом. По осыпающимся камням поднимаюсь на насыпь, протянувшуюся вдоль открытого берега. Борюсь с тугим, дующим в лицо ветром, я иду берегом. Между берегом и кораблем бегают лодка, нагруженная ящиками (За *И. Соколовым-Микитовым*).

Дієприслівник

Дієприслівник — дієслівна форма, яка має ознаки дієслова (вид) і виконує функцію обставини, що єднає його із прислівниками. Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів **-учи (сь)**, **-ючи (сь)** для дієслів першої дієвідміни, **-ачи (сь)**, **-ячи (сь)** — другої.

Дієвідміна	Основа	Суфікси	Приклади
I	теперішнього часу	-учи (сь) , -ючи (сь)	<i>чита-ючи, пиши-учи, їд-учи, викону-ючи, хвилю-ючись</i>
II		-ачи (сь) , -ячи (сь)	<i>прос-ячи, ход-ячи, хвал-ячи, бач-ачи, ставл-ячи-сь</i>

Вправа 159. Утворіть дієприслівники недоконаного виду від дієслів.

Радіти, сумувати, рубати, палати, переливати, сидіти, щебетати, дзвонити, рокотати, насвистувати, зачиняти, оглядати, шукати, продавати, купувати, укривати, перемагати.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від форм минулого часу дієслова доконаного виду за допомогою суфікса **-ши**.

Основа	Суфікс	Приклади
минулий час	-ши	<i>переміг-ши, спитав-ши, відповів-ши, подолав-ши, здійняв-ши, попрацював-ши</i>

Вправа 160. Утворіть дієприслівники доконаного виду від дієслів.

Завдавати, запрограмувати, розробити, позбавити, анулювати, застосувати.
✓ Складіть із цими дієприслівниками речення.

У кінці дієприслівникових суфіксів **-учи**, **-ючи**, **-ачи**, **-ячи** та **-ши** завжди пишеться **и**: *літаючи, допомагаючи, спитавши*. Не слід плутати дієприслівники із дієприкметниками у називному (знахідному) відмінках множини. Дієприкметники мають закінчення **-і** (*читаючі, допомагаючі*) і відповідають на питання *які?*

Вправа 161. Замість крапок поставте **и** або **і**. Поясніть свій вибір:

крокуюч_ учні	переважаюч_ сили
блукаюч_ вогники	міцніюч_ паростки
літаюч_ птахи	розквітаюч_ сади
завідуюч_ бібліотек	конкуруюч_ фірми

Крокуюч_ вулицею, діти дивились навкруги.
Блукаюч_ в лісі, ми вийшли на стежину.
Літаюч_ в небі, сокіл дивиться на землю.
Завідуюч_ бібліотекою, слід знатися на книжкових новинках.
Проскочивш_ через двір, хлопчик убіг до хати.
Отак, міркуюч_, хлопець заснув.
Розквітаюч_, дерева прикрашають сади.
Конкуруюч_, фірми досягають успіху.

Вправа 162. Прочитайте текст. Від поставлених у дужках дієслів утворіть дієприслівники.

(Нагулятись) біля бджіл і (наїстися) огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. (Кинутися) через тютюн у сад, бухнувся з розгону на коліна. (Тікати) від дідового кашлю, стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. (Причайтися) у малині, я слухав бабині молитви, як заворожений. Не (Знати), куди дітися, я тихо повз у малину. (Залопотіти) крильцями, над хатою знялися голуби. (Пороззявляти) роти, ластовенята жалібно пищали (За *О. Довженком*).

Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти

Дієприкметники і дієприслівники, як і дієслова, можуть мати при собі залежні слова і створювати:

- ✓ дієприкметникові звороти: *Щоб розрізнити слова, зображені однаковими малюнками, єгиптяни вживали додаткові пояснювальні знаки (П. Утевська).*
- ✓ дієприслівникові звороти: *Читаючи якийсь вірш чи оповідання, ми ні вголос, ні подумки не кажемо «кома», «двокрапка», «знак запитання» (П. Утевська).*

Вправа 163. У поданих реченнях виділіть дієприкметникові звороти.

З порівняння знаків уміщених у картушах [овальних рамках] та власних імен з грецького тексту і почалися пошуки ключа до єгипетських ієрогліфів. Шампольйон випишує вміщені в картушах імена. Дослідник розглядав одержані недавно з Єгипту таблиці з намальованими на них ієрогліфами. Йому надіслали копії написів викарбуваних на стінках храму Рамсеса II. Цей храм побудований за тисячоліття до приходу в Єгипет Александра Македонського (За П. Утевською).

Вправа 164. У поданих реченнях виділіть дієприслівникові звороти.

Побувавши в Єгипті побачивши його древні руїни Леся Українка пише відомий вірш «Напис в руїні». Підрахувавши знаки напису Юнг побачив що там понад сто знаків. Порівнюючи ієрогліфи з демотичним письмом він робить вагоме відкриття. Керуючись цим він спробував прочитати ім'я Птолемея. Маючи дев'ять літ майбутній вчений [Шампольйон] уже вільно володів латинською та грецькою мовами (За П. Утевською).

§ 30. ПРИСЛІВНИК

Прислівник — це невідмінювана частина мови, що виражає ознаку іншої ознаки або ознаку дії. Прислівник відповідає на питання *як? куди? звідки? коли? де?* У реченні прислівник виступає обставиною або частиною безособового присудка: *Якщо в товаристві є чоловіки й жінки, знайомляться спочатку з жінкою, а потім з чоловіком, що стоїть поруч. Надворі було тихо, тільки де-не-де чулося воркування голубів.*

Прислівники можуть бути простими (*тихо, гарно, добре, високо*) і складними (*стиха, подекуди, навпростець, по-київськи, врешті-решт, без жалю, до речі, раз у раз*).

Актуалізуючи у своєму граматичному вираженні категорію стану, прислівники мають потужний комунікативний і текстотворчий потенціал, що максимально реалізується в художньому стилі. Пропонуємо Вашій увазі вірш В. Калашника, у якому використані лише прислівники. Чи вдалося авторові відтворити емоційні відчуття від приходу березня?

БЕРЕЗНЕВА КАТЕГОРІЯ СТАНУ

Зимно. Сніжно. Синьо. Ніжно.
Березнево. Пролісково.
Рано. Пізно. Радо. Слізно.
Всміхнено, промінно знову.
Сумно. Струнно. Перелітно.
Голосисто. Невимовно.
Вербно. Терпко. Брунькоцвітно.
Незабутньо колисково.
Сонцебризно. Безупинно.
Дзюркотливо денно, нічно.
Так бентежно-лоскітливо,
Нерозгадано-жіночно.

- ✓ Прокоментуйте вжиті прислівники з погляду їх походження (прості й складні).

Складні прислівники пишуться разом, через дефіс або окремо.

Написання прислівників разом

Разом пишемо:

- а) складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником, прийменника з іменником або прийменника з коротким прикметником: *відтепер, назажди, набагато, позавчора, позаторік, якнайшвидше, утричі; вгорі, завдовжки, назустріч, напам'ять, дотла, запанібрата, поволі, спочатку, скраю, спідлоба, увечері; уночі, урозсип; замолodu, востаннє, догола, нашвидку, потихеньку, сповна, зрідка, помалу;*
- б) складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: *вдвоє, вп'ятеро; вперше, вшосте; надвоє, натроє; учотирьох, уп'ятьох, поодиноці, спершу, заодно;*
- в) складні прислівники, утворені сполученням прийменника з займенником: *внічию, навіщо, передусім, по чому, але: завіщо, до чого, за що;*
- г) складні прислівники, утворені з кількох основ: *мимохідь, босоніж, ліворуч, насамперед, натщесерце, нашвидкуруч, повсякчас, стрімголов, тимчасово, чимдуж;*

- г) складні прислівники, утворені приєднанням часток **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** до різних частин мови: *абиде, абияк; анітрохи, анічирк; деколи, декуди; чимало; щотижня, щороку, щосереди, щонайвище, щоправда, щораз; якомога, якраз, якнайсмівіше, якнайдовше.*

Написання прислівників через дефіс

Через дефіс пишемо:

- а) складні прислівники, утворені від прикметників чи займенників за допомогою префікса **по-** та суфіксів **-ому, -єму, -и:** *по-французькому, по-вашому, по-моєму, по-своєму, по-козацьки, по-материнськи, по-українськи*, а також *по-латині*;
- б) складні прислівники, утворені з двох основ (однакових, близьких чи протилежних за значенням): *тихо-тихо, ледве-ледве, врешті-решт, ось-ось, вряди-годи, з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю, зроду-віку, десь-колись, десь-інде, сяк-так*;
- в) складні прислівники, утворені повторенням основ із службовими словами між ними: *де-не-де, хоч-не-хоч, пліч-о-пліч, тет-а-тет, всього-на-всього, будь-що-будь, коли-не-коли, як не-як*;
- г) складні прислівники, утворені за допомогою префікса **по-** і числівникового (порядкового) компонента: *по-перше, по-друге, по-п'яте*;
- г) складні прислівники з частками **будь-, казна-, хтозна-, -небудь (-будь), -то:** *будь-коли, будь-де, казна-куди, хтозна-як, коли-небудь, як-небудь, десь-то, так-то.*

Написання прислівників окремо

Окремо пишемо:

- а) прислівникові сполуки, утворені з прийменника та іменника: *без відома, без жалю, без кінця, без упину; в міру, у ногу, в обріз, в цілості; до вподоби, до речі, до побачення, до лиця, до останку, до сих пір, до решти, до смаку; за рахунок, з переляку, з розгону; на бігу, на вибір, на видноті, на відчай, на диво, на сміх, на зло, на ходу, ні на гріш; під силу, по закону, по можливості, по правді, по суті, по черзі; уві сні, у стократ, через силу; як слід, як треба*;
- б) прислівникові сполуки, що складаються з двох іменників та прийменників: *з ранку до вечора, день у день, раз у раз, з боку на бік, з дня на день, час від часу, сам на сам*;
- в) прислівникові сполуки типу *одним одна, сама самотою, кінець кінцем.*

Вправа 165. Напишіть прислівники та прислівникові сполуки разом, окремо або через дефіс.

- I. В/голос, по/ночі, тим/часом, так/то, до/решти, до/лиха, до/вкола, у/купі, на/початку, в/одностай, на/ходу, у/чотирьох, честь/честю, по/трое, по/шосте, в/десяте, у/розсип, само/хить, за/рання, до/крихти, з/боку/на/бік, з/краю/в/край, як/не/як, до/останку, повсяк/час, під/час, до/речі, до/речно, без/смаку, попід/тинню, за/пані/брата, в/обмін, в/рівень, зі/споду, с/під/лоба, на/яву, ні/на/гріш, у/стократ, дарма/що, що/далі, з/переляку, що/найвище, мимо/їздом, при/вселюдно, тим/часом, на/гора, по/людськи, в/останнє, будь/куди.
- II. Один/в/один, на/добраніч, хтозна/де, до/останку, від/ранку/до/вечора, час/від/часу, пліч/о/пліч, все/таки, до/не/давня, з/рештою, в/решті/решт, сама/самотою, на/виліт, в/середині, за/світла, од/віку, з/роду/віку, в/переміш, до/дому, в/поперек, попід/віконю, на/провесні, на/весну, на/весні, у/купі, на/розхват, в/розкид, до/пізна, на/тще/серце, ані/телен, хіба/що, на/втікача.

Вправа 166. Перекладіть з російської українською мовою. Порівняйте правопис поданих прислівників в обох мовах.

В конце концов, поутру, излишне, издалека, без умолку, набекрень, наверняка, оземь, когда-либо, кое-где, к сожалению, наподобие, насильно, наспех, на смех, насмарку, до основания, даром, сначала, в обрез, налево, по-волчьи, на произвол судьбы, крепко-накрепко, мало-помалу, подолгу, попусту, впятером, впятых, впроголодь, впритык, вприсядку, вполголоса, впоследствии, всецело, вслух, наизусть, донизу, едва-едва, до сих пор, с глаза на глаз, ежечасно, ежегодно, час от часу, по меньшей мере.

Вправа 167. Перепишіть текст, правильно відтворюючи на письмі прислівники. Поясніть їх правопис.

ПОМИЛКА

Якось/то один пасажир, лягаючи у/вечері спати у вагоні, просить кондуктора:

— Будьте ласкаві, по/зможі розбудіть мене у Фастові. Я буду спочатку сперечатись, сваритись, але то такий у мене ще з/молоду характер. Ви з/переляку на те не зважайте, висаджуйте мене як/най/швидше, бо інакше уві/сні просплю свою станцію.

Кондуктор все зробив як/слід. Пасажир с/першу сварився, від/чайдушно не хотів сходити з поїзда, що/хвилини кричав, але врешті/решт затих і його все/таки висадили з поїзда.

Проїхали ще де/кілька станцій. Коли/не/коли схоплюється один пасажир і питає с/просоння:

— Яка станція?

— Козятин!

— О господи! Я ж просив будь/що/будь висадити мене у Фастові!..

(З народного гумору).

Від складних прислівників, що пишуться разом або через дефіс, слід відрізнити сполуки прийменника з іменником (прикметником, числівником, займенником), які зберігають своє конкретне значення, і тому пишуться окремо: *вивчити напам'ять* — подарувати на пам'ять про себе книгу; *побачити востаннє* — в останнє побачення він був дуже сумний; *по-перше, треба зосередитись* — його відпустка тривала по перше серпня; у цій країні він уперше — у перше знайомство вона була розгублена; *збоку щось промайнуло* — з боку колег це не досить тактовно; *десь згори лунав голос* — з гори витікав тоненький струмок.

Вправа 168. Складіть речення, вживаючи подані слова і сполуки.

Назустріч — на зустріч; донизу — до низу; по-друге — цю друге; уп'яте — у п'яте; нашвидку — на швидко; вгорі — в горі; набагато — на багато; доволі — до волі; помалу — по малу; внічию — в нічию.

Вправа 169. Прочитайте текст, на місці пропусків вставте потрібні прислівники. Яку смислову функцію виконують вони в тексті?

Першим етапом в історії письма слід уважати так зване предметне письмо, яке передбачало _ використання певних речей, предметів для передачі повідомлень. Наприклад, суха гілка використовувалася для передачі звістки про хворобу вождя, стріла _ означала оголошення війни та ін. Усі народи _ пройшли цей важливий етап становлення своєї писемності, зокрема й наші пращури скіфи. Коли перський цар Дарій _ напав на них, він надіслав їм вимогу _ скоритися. Скіфи, _ відреагувавши на це, як відповідь передали мишу, жабу, птаха і п'ять стріл, що означало: «Якщо перси _ зариються в землю, чи сховаються у воду, чи _ знесуться в небо, скіфські стріли їх _ знайдуть». Залишки предметного письма збереглися в Україні й до сьогодні. Досить згадати бодай весільну нашу звичаєвість: піднесення гарбуза в цьому обряді _ означає відмову у сватанні, обмін хліба й обв'язування рушником — згоду на шлюб (За В. Федоренком).

✓ Слова для довідки: *зазвичай, традиційно, глибоко, терміново, насамперед, історично, однаково, звичайно, неочікувано, миттєво, високо.*

§ 31. ПРАВОПИС ПРИЙМЕННИКІВ ТА СПОЛУЧНИКІВ

Прийменник — службова частина мови, яка існує для вираження різних відношень між словами у реченні. Прийменник допомагає виразити відношення між іменниками, числівниками, займенниками, між іменниками та дієсловами. Ці відношення можуть бути різноманітні: просторові (*жити в місті*), часові (*прийти до шостої вечора*); причинні (*перемогти завдяки силі*) тощо.

Прийменники не мають самостійного лексичного значення, тому окремо від інших слів не вживаються. Прийменники не виступають членами речення, а входять до складу членів речення, виражених іменниками.

Прийменники бувають **прості** (у, на, без, під, між та ін), **складні** (попід, понад, поміж, з-за, з-під, посеред, з-понад), **складені** (у зв'язку з, незважаючи на, порівняно з та ін).

За походженням прийменники бувають **непохідні** (первинні): в, на, через, під та **похідні** (вторинні, утворені від інших слів): навколо, наприкінці, шляхом.

Прийменники можуть писатися разом, через дефіс та окремо.

Разом пишуться:

- складні прийменники, утворені поєднанням прийменників з іншою частиною мови: *внаслідок, впродовж, навколо, замість, напередодні, щодо*;
- складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: *попід, поміж, понад, задля, заради, посеред* та ін.

Через дефіс пишуться:

складні прийменники з початковим **з-, із-**: *з-за, з-над, з-поза, з-понад, з-поміж; із-за, із-під* та ін.

Окремо пишуться:

складені прийменники: *у зв'язку з, при нагоді, на підставі, за умов, під час, залежно від, у випадку* та ін.

При перекладі з російської мови українською і навпаки слід враховувати невідповідність деяких прийменників у цих мовах: *в знак согласия* — на знак згоди; *во всеуслышание* — на повний голос; *в течение года* — протягом року; *в целях улучшения* — з метою покращання; *в соответствии с указаниями* — відповідно до вказівок; *горе от ума* — горе з розуму; *по происхождению* — за походженням; *работа по физике* — робота з фізики; *согласно приказу* — згідно з наказом; *по небрежности* — через недбалість; *по настоянию* — за вимогою; *принимать во внимание* — брати до уваги; *говорить по-французски* — розмовляти французькою.

Вправа 170. З поданими прийменниками складіть речення, у яких ці слова виступали б і як прийменники, і як прислівники чи іменники.

I. Проти, шляхом, поперек, близько, вздовж, поруч.

II. Відповідно, впродовж, довкола, обабіч, поверх, край.

Вправа 171. Перекладіть подані словосполучення українською мовою. Поясніть особливості вживання прийменників в обох мовах.

I. К десяти часам; обучать на родном языке; год от года; выходит из себя; согласно распоряжению; быть на хорошем счету, приступить к работе, к величайшему удивлению.

II. К слову сказать; к вашему сведению, ухаживать за ребенком; отдохнуть от работы; с вашего согласия; по долгу службы; выходит из терпения; от нечего делать.

✓ Використовуючи подані вислови, складіть зв'язний текст ділового стилю.

Вправа 172. Прочитайте текст, вставте пропущені прийменники. Випишіть прийменники разом із словами, до яких вони належать; у дужках позначте відмінок.

Вранці 20 червня 1803 року мешканці Санкт-Петербурга _ збудженні стали стікатись _ саду Кадетського корпусу. _ галявині солдати утримували _ канати величезну розмальовану повітряну кулю, _ якою було розведено вогнище. _ кулі розташувалася вся знать імператорського двору. Олександр I вів бесіду _ відомим повітреплавцем Жаком Гарнереном, який разом _ своєю дружиною прибув _ Франції _ того, щоб здійснити _ «найвищого» дозволу першу _ Росії повітряну мандрівку. _ молодості майбутній імператор, віддаючи данину моді, захоплювався запуском іграшкових аеростатів, однак його бабка, Катерина II, не була схильна _ аероманії і навіть видала наказ _ заборону виготовлення й запуску повітряних куль.

Опівдні повітряна куля _ безстрашним подружжям успішно поринула _ вишину й незабаром перетворилась _ ледве помітну цятку (З журн.).

✓ Прийменники для довідок:

для, навколо, в, до, на, за, про, у, під, з (із).

Вправа 173. Запишіть правильно прийменники.

По/між, з/по/під, по/серед, по/при, в/супереч, за/для, у/середині, з/над, з/перед, із/за, в/слід, за/ради, на/перекір, у/силу, за/вдяки, не/зважаючи/на, по/перед, по/між, з/нагоди.

✓ Визначте, які з поданих прийменників мають омонімічні форми прислівників та іменників з прийменниками. З одним із таких слів складіть речення, у яких би це слово виступало у всіх морфологічних формах.

Вправа 174. Виправте неправильно записані прийменники.

На зустріч батькам, по-перек дороги, з приводу хвороби, зпоміж дерев, посеред поля, всилу обставин, з-під вій, по під тином, поверх будинків, з поза лісу, на-проти школи, що до екзаменів, під час канікул, поруч мене, обабіч дороги, по-близу вокзалу, вслід учням, за-ради успіху, на шляху до перемоги.

Вправа 175. Перекладіть з російської українською мовою. Поясніть вживання прийменників.

Среди озер нашей планеты озеро Лох-Несс занимало более чем скромное место до тех пор, пока вокруг него не началась шумная кампания в прессе, не утихающая и по сей день. Ранним утром 14 апреля 1933 года шотландский фермер Джон Маккей ехал с женой вдоль озера на своей маленькой машине. Едва светало — и в предутренних сумерках супруги увидели, как темная масса появилась на их пути. Джон Маккей притормозил у края дороги. Темная масса с плеском обрушилась в озеро Лох-Несс и ушла под воду. Фермеры рассказали о происшествии своим соседям, а вслед за тем местная пресса поведала о нем (За О. Кондратьевим).

Сполучник — службова частина мови, яка служить для зв'язку слів у реченні та частин складного речення. Сполучник не виступає членом речення.

За значенням і синтаксичною роллю сполучники бувають *сурядні* і *підрядні*. Сурядні: **єднальні** (і, й, та (в значенні і)); **протиставні** (а, але, зате, проте, однак); **розділові** (чи, або). Підрядні: *що; як; якщо; коли; де; куди; через те що; незважаючи на те що; якби* та ін.

За складом сполучники розподіляються на **прості** (й, а, та, чи, як, що), **складні** (адже, мовби, начебто, проте, щоб) і **складені** (так що; з того часу як; дарма що; через те що).

Сполучники можуть писатися разом, окремо або через дефіс.

Разом пишуться такі сполучники:

адже, аніж, втім, зате, мовби, неначебно, немовбито, нібито, отже, отож, притому, причому, проти, тобто, цебто, щоб, якби, якщо.

Протиставні сполучники **зате, проте** (пишуться разом) слід відрізнати від сполучень прийменників **за, про** із займенником **те** (пишуться окремо):

День був складний, зате цікавий. — За те, що Сергій отримав відмінний атестат, батьки подарували йому новий мобільник.

Землю омив рясний дощ, проте не приніс прохолоди. — Він розповів про те, що бачив у музеї.

Сполучники підрядності **щоб, якби, якщо** (пишуться разом) слід відрізнати від сполучень часток **би, як** із самостійними словами **що, як**:

Щоб скласти іспити, треба перечитати багато додаткової літератури. — Що б ви відчули, коли б раптом виграла приз?

Якби були канікули, ми поїхали б до Києва. — Як би було добре поїхати до Києва на канікули.

Якщо тобі бракує часу, то не приїжджай. — Як що відбудеться, ми дамо знати.

Окремо пишуться такі сполучники:

- а) з частками **б, би, ж, же**: *адже ж; але ж; а як же; бо ж; де б; коли б то; хоча б; хоч би;*
- б) складені сполучники: *дарма що; для того щоб; з тим щоб; з того часу як; незважаючи на те що; при цьому; тому що; у міру того як і тощо.*

Через дефіс пишуться такі сполучники:

отож-то; тим-то; тільки-но; тому-то.

Вправа 176. Запишіть правильно слова, розкриваючи дужки:

1. Для того, (що, б) переконатись у ширості її натури, мені прийшлося перебути багато важких років. 2. Був самотнім, (бо, ж) люди відвернулись від нього. 3. Ці хлоп'ята завзято працюють, (про, те) й відпочивати вміють весело й цікаво. 4. Вона сьогодні гарно грала, (при, чому) збиралася й завтра на сцену, (не, зважаючи на те, що) зранку температурила. 5. Слідство буде недовгим, (як, що) підозрювані швидко визнають свою провину. 6. На екзамені вона трималася впевнено, (от, же) й питань до неї у комісії не було. 7. Ці проблеми не розглядаються на конференції, (в, тім) вони мають

перспективу досліджуватись у майбутньому. 8. (Як, би) швидко я міг досягти поставленої мети, (як, би) у мене було все для її досягнення. 9. (Що, б) ви подумали, (як, би) я сказав, (що, б) ваші друзі не турбували більше мене своїми проблемами. 10. Вона одягла (ото, ж) плаття, у якому він побачив її вперше і відразу ж закохався; (ото, ж) це вже була запорука її жіночого успіху.

Вправа 177. Перекладіть з російської українською мовою. Порівняйте написання сполучників в обох мовах.

Во время сильной бури вывернуло с корнем высокую старую сосну, отчего и образовалась эта яма (*Чех.*). Мальчики бежали сломя голову, так как испугались крика филина (*М. С.*). Работа кипела, несмотря на то, что уже наступила ночь (*Гонч.*). Мышление было бы не нужно, если бы были готовые истины (*Герц.*). Слепой знал, что если он протянет руку в окно, то с кустов посыплется роса (*Кор.*). Ввиду того, что отец много затратил на мое образование и был большой долг, я решил остаться здесь и работать, пока не выплачу этого долга (*Чех.*). Команда стала слабее, зато трескотня ружей сзади и справа слышалась чаще и чаще (*Л. Т.*).

Вправа 178. Із поданими сполучниками складіть зв'язані за змістом складні речення.

Адже, неначебно, причому, дарма що, якщо, однак, отже ж, проте, тому що.

- ✓ Визначте вид кожного складного речення (складносурядне (яке саме), складнопідрядне (яке саме), з різними видами підрядності тощо).

Вправа 179. Вставте пропущені за змістом сполучники. Поясніть їх написання.

Життя зриває дні мої, _ вітер листя (*Сос.*). Рівні поля нагадували б степ, _ не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села (*М. Коц.*). Соняшники високо попіднімали свої жовті голови, _ погрітися на сонці (*П. М.*). Туман налив балку по самі вінця, _ дерева потопали в ньому (*Коц.*). Обсадимо лісом лани золотії, _ не сплять їх злі суховії (*Н. тв.*). _ ворог не здається, його знищують (*М. Горьк.*). Дереву й кущі ніжно золотилися, де-не-де гаряче червоніли, _ осінь уже торкнулася лісу (*П. М.*).

- ✓ Слова для довідок: *адже ж, якщо, щоб, якби, так що, неначе, тож.*

Вправа 180

- I. Розкрийте дужки, запишіть правильно сполучники:
се/б/то, або/що, от/же/ж, дарма/що, як/би, бо/ж, хоч/би, не/на-
че/б/то, не/мов/би, ніби/то, то/що, тільки/но, через/те/що,
так/що, отож/то, тоб/то, ад/же/ж, тому/то, про/те, при/чому,
а/як/же, хоча/б, тим/то, з/тим/щоб.
- II. Складіть по три речення із записаними сполучниками, що пишуться разом, окремо, через дефіс (на тему вашого шкільного життя).

§ 32. ЧАСТКА

Частка — службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку смислу або служить для творення форм слів і нових слів.

За значенням частки розподіляються на такі групи: *формотворчі, словотворчі, модальні*.

Формотворчі частки — служать для творення дієслівних форм:

- умовного способу: *би, б*;
- наказового способу: *хай, нехай*.

Вистава відбулася б, якби не захворіла виконавиця головної ролі.

День був би успішним, якби я зробив намічені справи.

Хай щастить вам у коханні.

Нехай здійсняться ваші мрії.

Формотворчі частки пишуться завжди окремо.

Словотворчі частки — служать для творення нових слів (у складі утворених слів виконують функції префіксів та суфіксів): *ні* (ніякий); *ані* (аніхто); *не* (нерозумний); *аби* (абищо); *де* (деякий); *чи* (чимало); *будь* (будь-хто); *казна* (казна-де); *хтозна* (хтозна-скільки); *небудь* (що-небудь); *сь* (хтось); *ж* (отож), *що* (щотижня), *як* (якнайшвидше) та ін.

Разом пишуться частки *ні, ані, аби, чи, сь, що, як*: *ніде, анічицирк, абиякий, щось, щороку, якщо*.

Через дефіс пишуться частки *будь-, казна-, хтозна-, -небудь, -но; -то; -таки; -бо; -от*: *будь-де, казна-що, як-небудь, іди-бо, так-от, отакий-то, все-таки, так-таки; тільки-но*.

Окремо пишуться частки *що* (в сполуках *дарма що; що ж до; хіба що; тільки що*), *то* (*що то за; чи то; що то*); *ні* (при запереченнях: *ні туди ні сюди; ні живий ні мертвий; ні в сих, ні в тих; ні за що, ні до кого*).

Частка не може писатися разом і окремо.

Разом

1. Коли слово без «не» не вживається: *неук, нежить, немовля, незорий, ненавидіти, невдовзі, незабаром, несамовито*.
2. У складі префікса *недо-*, що означає вияв неповної міри процесу, ознаки, дії, предмета: *недобачити, недосипати, недозрілий, недочитаний, недолік, недотепа, недоторканість*.
3. Якщо слово з *не-* означає одне поняття або його можна замінити синонімом: *небагатий* — бідний, *нешвидко* — повільно, *нещастя* — лихо; *невже, негадано, недарма, неначе, немов, неабиякий* тощо.
4. З дієприкметниками, які не мають пояснювальних слів: *ненаписаний твір, нержавіюча сталь, непрочитана книга, несповнене бажання*.

Окремо

1. Коли є заперечення або протиставлення: *Не обсяг важливий при написанні твору — якість змісту і форми є головним критерієм оцінки. Не талант, а працездатність і наполегливість зробили його гарним музикантом*.
2. При дієсловах, прикметниках-присудках, дієприкметниках-присудках, дієприслівниках, дієслівних формах на *-но, -то*: *Не виконали доручення; цей фільм не цікавий; не маючи бажання; твір не написаний; віри не вивчено; посуд не вимито*.
3. З дієприкметниками, які мають пояснювальні слова: *Театр ще не збудований до кінця, а в ньому вже йдуть вистави. Нарешті видався тиждень, не завантажений ніякими справами*.
4. З числівниками, займенниками, прислівниками, прийменниками, сполучниками: *не п'ятий, не десять; не завжди, не можна, не по-французьки, не на півдні; не при ньому; не то... не то, не раз*.

Модальні частки — служать для надання слову чи реченню додаткового смислового відтінку (ствердження, питання, вказівка, заперечення, спонування тощо): *так, авжеж, аякже, хіба, невже, це, ось, ото, ну, давай, ледве чи, навряд чи, якраз, саме, не, ні*.

Модальні частки пишуться окремо.

Завдання 1. Прочитайте речення. Зверніть увагу на омонімічні форми сполучників та часток. Знайдіть серед них частки, вмотивуйте свій вибір.

- 1) Що за чудовий день сьогодні! Вчитель повідомив, що завтра відбудеться засідання гуртка юних істориків.
- 2) Не встигло розвиднітися, як сад наповнився щебетанням пташок. Як же гарно було в цьому затишному куточку старовинного парку!
- 3) Чи сьогодні буде заліковий диктант? Він так і не зрозумів: збори відбудуться о четвертій чи о п'ятій годині вечора.
- 4) Дощу так і не було, хоч як не прагнув вітер нагнати важкі дощові хмари. Хоч би пішов дощ, на який чекають уже місяць.

Завдання 2. Прочитайте речення, знайдіть частки. Визначте, які додаткові відтінки смислу надають цим реченням ужиті модальні частки.

1. На цьому факультеті вчать самі лише дівчата, бо хлопці неохоче йдуть у вихователі. 2. Давай швидше працюй, а то не встигнеш розв'язати задачу. 3. У нього вже не було сил ні думати, ні розмовляти. 4. Невже ми так і не побуваємо в горах через цю негоду? 5. Навряд чи сьогодні ми встигнемо на екскурсію по місту. 6. Ось що приваблює цих сміливців — ризик, романтика, захоплення водною стихією. 7. Якраз у серпні найкраща пора для морського відпочинку. 8. Ну поспішай, адже вистава розпочинається вже за п'ять хвилин.

Вправа 181. Запишіть правильно частки (разом, окремо, через дефіс), розкриваючи дужки.

Ані/скільки, мов/би/то, не/вже, де/небудь, ото/ж, бо/дай, кинь/бо, якось/то, давай/но, ні/так/ні/сяк, де/що, не/вже, хто/зна/як, чи/мало, ледве/чи, навряд/чи, як/раз, будь/як, що/небудь, авже/ж, ад/же, ні/би/то, аяк/же, еге/ж.

✓ Складіть 5 речень з поданими частками (на вибір).

Вправа 182. У ліву колонку запишіть слова з часткою «не», що пишуться окремо, у праву — що пишуться разом.

Не/зненацька; не/уцтво; не/відтіть; не/вщухати; не/знайомий погляд; не/до речі; не/знаний ніким; не/письменний; не/бетонний;

не/монополія; не/хтування; не/зберігши; не/ухвалений громадою; не/льотна погода; не/до вподоби; не/здивований нічим; не/освічений; не/в'януче кохання; не/тишком-нишком; не/стрінувши нікого; не/втомно; не/сьогодні; не/існуючи; не/парний; не/сказаний; не/дякував; не/снувати; не/бажати більшого; не/одмінно; не/смажений, а печений; не/года; не/приязнь; не/сталеварний; він не/має часу; не/як слід; не/догляд; не/огорожене поле; не/одужати вчасно; не/зкономлені підприємством ресурси; не/дорід; не/з'ясоване питання; не/окрадений; не/вшестером; не/вечерявши; не/ввічливий; не/увічнений; не/швидше; не/корегуючи текст; не/зі мною; не/рідко; не/очікувані події; не/злічений; не/інформований попередньо; не/минуче; не/явка; не/діля; не/осяжний; не/інкрустований сріблом; не/отруйний; не/дьюгтьове мастило; не/цегляний.

✓ Якщо ви правильно виконали завдання і дотрималися заданого порядку слів, то за другими буквами (не враховуючи частку «не») прочитаєте вислів Сервантеса. Поясніть написання в ньому часток «не» і «ні».

Вправа 183. Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви. Запишіть правильно частку «не» і «ні» зі словами.

1. Доля пророків-віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди не/шаслива. Але одвіку земля народжувала проз_рливців, що своїм словом, ба навіть смертю, утверджували істину, в якій би одеж_ вона не/з_являлась, якому Богу не/молилась би.
2. Чарівне зело не/пустило русалок в хату — дуже вже не/люблять ці водяні та пол_ові дівчата терпкого духу полину. Мавки і русалки повин_і бачити, що Житяна їм не/шкодує молока.
3. На Купала збирається вся ота не/чиста сила, що намагається пошкодити людині. Цвіт папороті не/тр_кий — лишень до світанку, але хто зірве його — сягне таїн мудрості й уміння,
4. Ні/би проковтнула ріка П_руна — Дніпро — ки_вс_ких воїв. Ні/яких вістей не/було вже кілька місяців.
5. Земля не/мовби пр_крита золотистим ранковим серпанком туман_ (За Р. Іванченком).

Вправа 184. Запишіть, зв'язний текст (7–10 речень) про ваші вподобання, хобі, використовуючи модальні частки *якраз, навіть, навряд чи, ось, так, хіба, не, ні, що, то*.

§ 33. ПРАВОПИС ІМЕН, ПО БАТЬКОВІ ТА ПРИЗВИЩ

В українській мові чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса **-ович**, що додається до основи імені:

Іван + ович	→	Іванович
Ігор + ович	→	Ігорович
Юрій + ович	→	Юрійович
Анатолій + ович	→	Анатолійович

Винятки становлять: Іллч, Хомич, Лукич, Якович.

Жіночі імена по батькові творяться за допомогою суфікса **-івна (а)**, що додається до основи імені:

Іван + івна (а)	→	Іванівна	
Ігор + івна (а)	→	Ігорівна	
Юрій + івна (а)	→	Юріївна	[йі] → ї (на письмі).
Сергій + івна (а)	→	Сергіївна	[йі] → ї (на письмі).

Відповідно: Іллівна, Хомівна, Луківна, Яківна.

Зразки відмінювання імен та по батькові

чоловічі	жіночі
Н. Андрій Сергійович	Лідія Олексіївна
Р. Андрія Сергійовича	Лідії Олексіївни
Д. Андрію (-єві) Сергійовичу	Лідії Олексіївні
З. Андрія Сергійовича	Лідію Олексіївну
О. Андрієм Сергійовичем	Лідією Олексіївною
М. на Андрії (-єві) Сергійовичу	на Лідії Олексіївні

Правопис і відмінювання власнеукраїнських прізвищ

До власнеукраїнських належать прізвища, що закінчуються на **-ко**, **-о** (*Шевченко, Іваненко; Махно, Іваньо*), на **-а (-я)** (*Майборода, Гмиря*); на приголосний (*Швець, Тютюнник, Таранник, Стельмах*), прикметникові на **-ий** (*Біловерхий, Котовський*), **-ів** (*Ведмедів, Прокопів*), на **-ин** (*Степанишин, Романишин*).

Також для українців характерні прізвища, утворені складанням дієслова в наказовій формі та іменника: *Непийвода, Убийвовк, Перекоти-поле, Підпригора* та ін.; утворені на основі словосполучень, до складу яких входять повнозначні і службові слова: *Добрийвечір, Скажибудьласка, Нетудихата* та ін.; утворені з прикметника та іменника за допомогою сполучного звука: *Кривоніс, Скороход, Довгопол*. Такі прізвища пишуть одним словом.

Українські чоловічі прізвища будь-якого типу змінюються за всіма відмінками як відповідні їм іменники І чи II відміни або прикметники.

Зразки відмінювання чоловічих прізвищ

- Н. Майборода, Тетеря, Підпригора, Нетудихата
 Р. Майбороди, Тетері, Підпригори, Нетудихати
 Д. Майбороді, Тетері, Підпригорі, Нетудихаті
 З. Майбороду, Тетерю, Підпригору, Нетудихату
 О. Майбородою, Тетерею, Підпригорою, Нетудихатою
 М. на Майбороді, на Тетері, на Підпригорі, на Нетудихаті

- Н. Шевчук, Грицай, Лебідь, Нечуйвітер, Кривоніс
 Р. Шевчука, Грицяя, Лебеда, Нечуйвітра, Кривоноса
 Д. Шевчукові (-у), Грицаєві (-ю), Лебедеві (-ю), Нечуйвітрові (-у), Кривоносові (-у).
 З. Шевчука, Грицяя, Лебеда, Нечуйвітра, Кривоноса
 О. Шевчуком, Грицаєм, Лебедем, Нечуйвітром, Кривоносом
 М. на Шевчукові (-у), на Грицаєві (-і), на Лебедеві (-і), на Нечуйвітрові (і), на Кривоносові (-і).

- Н. Тараненко, Махно, Котляревський, Петрич
 Р. Тараненка, Махна, Котляревського, Петрича
 Д. Тараненкові (-у), Махнові (-у), Котляревському, Петричеві (-у).
 З. Тараненка, Махна, Котляревського, Петрича
 О. Тараненком, Махном, Котляревським, Петричем
 М. на Тараненкові (-у), на Махнові (-і), на Котляревському, на Петричеві (-і).

- Н. Романишин, Прокопів, Миколаїв, Біловерхий
 Р. Романишина, Прокопова (-іва), Миколаєва (-іва), Біловерхого
 Д. Романишину, Прокопову (-іву), Миколаєву (-іву), Біловерхому
 З. Романишина, Прокопова (іва), Миколаєва (-іва), Біловерхого
 О. Романишиним, Прокоповим (-івим), Миколаєвим (-івим), Біловерхим
 М. на Романишині (-у), на Прокопові (-іві), на Миколаєві (-іві), на Біловерхому (-ім).

При відмінюванні у прізвищах відбуваються всі фонетичні зміни (чергування голосних і приголосних, спрощення), властиві українській мові: *Муха — Мусі; Ведмідь — Ведмеда; Панібудьласка — Панібудьласці, Тхір — Тхора*.

Жіночі прізвища, що закінчуються на приголосний звук та **-о**, **-ко**, не змінюються: *Таранник Тетяні, Петрич Ольги, Черкашенко Іриною, Іваньо Світлані, Романишин Марією*.

Жіночі прізвища на **-а (-я)** та прикметникові на **-а, -ова** змінюються як відповідні їм іменники та прикметники:

Н. Гавря Ольга	Шептала Ірина	Мала Олена	Ковальова Яна
Р. Гаврі Ольги	Шептали Ірини	Малої Олени	Ковальнової Яни
Д. Гаврі Ользі	Шепталі Ірині	Малій Олені	Ковальовій Яні
З. Гаврю Ольгу	Шепталу Ірину	Малу Олену	Ковальову Яну
О. Гаврею Ольгою	Шепталою Іриною	Малою Оленою	Ковальновою Яною
М. на Гаврі Ользі	на Шепталі Ірині	на Малій Олені	на Ковальовій Яні

Правопис російських прізвищ

При написанні російських прізвищ українською мовою найбільші труднощі припадають на відтворення російських букв **е, ё, ы, и, ъ**. У таких випадках діють правила:

- Російська буква **е** після приголосних передається українською літерою **е**: *Лермонтов, Тургенєв, Александров, Петров*.
- Російська буква **е** передається українською літерою **є** у таких випадках:
 - на початку слова: *Євдокимов, Єгоров, Єлізаров*;
 - після м'якого знака, апострофа, голосного звука: *Силантьєв, Терентьєв, Аляб'єв, Григор'єв, Вересаєв, Буєраков*;
 - після приголосних у суфіксах **-єв, -єєв** (крім **ж, ч, ш, щ, р, ц**): *Малєєв, Фадєєв, Медведєв, Лебедєв, Тимірязєв, Гордєєв*, але: *Тютчев, Плещєєв, Писарєв, Бестужєв, Мальцев, Нехорошев*;
 - на місці давнього **ѣ** (якщо в українському слові є відповідне **і**: *лес — ліс, песок — пісок*): *Песков, Белов, Рєпін, Твердохлєбов, Пешков*.
- Російська буква **ё** передається:
 - сполученням **ьо** в середині слова після приголосного: *Шєстьоркін, Алфьоров, Дьогтєв, Льовін*;
 - сполученням **йо** на початку слова, в середині після голосних та **б, п, в, м, ф**: *Йолкін, Тугайов, Соловійов, Воробйов, Окайомов*;
 - буквою **о** після **ч, щ**: *Горбачов, Лихачов, Хрущов*.
- Російська буква **и** передається:
 - українською літерою **і** на початку слова та після приголосних (крім **ш, ч, щ, ж, ц**): *Іванов, Ісаєв, Нікулін, Гагарін, Пушкін*, але: *Пушчин, Гаршин, Чичиков, Шишкін, Єльцин*;
 - українською літерою **и** у префіксі **при-** та суфіксах **-ик-, -ич-, -иц-, -иц-**: *Пришвін, Привалов; Шапошникова, Кутиков, Бєликов; Станюкович, Петрошевич; Петрищєв, Радищєв; Голицин, Птицин*;

в) українською літерою **и** у прізвищах, утворених від загальних назв чи імен, спільних для обох мов: *Борисов, Тихонов, Кирилов, Миронов, але Нікітін, Філіпов, Ніколаєв*.

- Російська буква **ы** передається українською літерою **и**: *Рібаков, Циганков, Сєдих*.

Вправа 185. Перекладіть українською мовою прізвища, імена та по батькові відомих російських діячів. У дужках позначте сферу їх діяльності.

Корней Іванович Чуковский, Александр Степанович Попов, Дмитрий Іванович Менделєєв, Виссарион Григор'євич Бєлінський, Николай Гаврилович Чернышевський, Василий Андреевич Жуковский, Виктор Михайлович Васнецов, Родион Константинович Щєдрин, Марина Івановна Цвєтаєва, Василий Васильєвич Докучаєв, Павел Степанович Нахимов, Алексей Гаврилович Венеціанов, Сергей Павлович Королєв.

- ✓ Провідмініайте за всіма відмінками прізвища, імена та по батькові двох (на вибір) осіб з перелічених вище.
- ✓ Серед поданих осіб є художники; запишіть назви найбільш відомих їхніх картин (інформацію подайте розгорнуто: ... написав картину ..., на якій ...).

Вправа 186. Запишіть прізвища, імена та по батькові десяти найбільш відомих вам українців. Про одного з них складіть (усно) невеличке інформативне повідомлення. Скористайтесь енциклопедичними виданнями, довідковою літературою.

Вправа 187. До поданих назв творів української літератури запишіть їхніх авторів (прізвище, ім'я, по батькові); поруч позначте літературний псевдонім (якщо є).

«Конотопська відьма» —...; Кайдашева сім'я —...; «Гайдамаки» —...; «Євшан-зілля» —...; «Федько-халамидник» —...; «Щука» —...; «Човен» —...; «Айстри» —...; «Мисливські усмішки» —...; «Захар Беркут» —...; «Давня казка» —...; «Наталка-Полтавка» —...; «Морозенко» —...; «Цвіт яблуні» —...; «Роксолана» —...; «Воля до життя» —...; «Два кольори» —...; «Лебеді материнства» —...; «Собор» —...

Вправа 188. Запишіть під диктовку речення, звертаючи увагу на правопис українських та іншомовних імен і прізвищ.

Найдавнішими українськими прізвищами історики нашої мови вважають такі найменування людей, зафіксовані в літописах: Коснячко (1068 р), Вишатич (1071 р), Чудинович (1113 р). Правда, вчені мають сумнів щодо того, чи були ці найменування прізвищами (тобто передавалися нащадкам), а чи тільки прізвиськами.

Дослідники українських прізвищ з'ясували, що найчисленнішою групою серед людських найменувань є ті, які утворилися від власних імен. Найпоширеніші прізвища українців походять від імені Іван (близько 130 форм) — Іваненко, Іванишин, Іванів, Іванців, Іваненко, Івас, Іваниця... Більше як півсотні прізвищ походять від таких імен, як Григир, Михайло, Семен, Степан, Федір, Яків.

Найпоширеніше прізвище в Україні, як стверджує статистика, — Шевченко. Лише у Києві налічується близько тисячі однопрізвищників великого Кобзаря.

Прізвище, похідне від національних відповідників слова «коваль», є в багатьох мовах, що робить його одним із найбільш популярних: у росіян це Кузнецов, у німців — Шмідт, у англійців — Сміт, у французів — Лефевр, в італійців — Ферере, у сирійців — Гаддао, у грузинів — Мчеведі та ін (За В. Федоренком).

Підсумкові завдання

Вправа 189. Перепишіть текст. Поставте подані в дужках слова в потрібному відмінку, у дужках зазначте цей відмінок.

Життя (Гай Юлій Цезар) — одного з (найвизначніший державний діяч) Стародавнього (Рим) — повне пригод, тріумфів, (війни), змов, походів, описане в (багато) наукових, науково-популярних і художніх творах. Дійшли до нас і твори, написані (сам) (Цезар), які відзначаються (лаконічність), впевненою і невимушеною мовою розповіді. Від (час) життя видатного воєначальника, політичного діяча нас віддаляє майже двадцять (століття). Але й досі крилаті слова, пов'язані з його (ім'я), живуть і передаються від покоління до покоління. «Жереб кинуто!», «перейти Рубікон», «Прийшов, побачив, переміг», «Дружина (Цезар) повинна бути вище всяких (підозра)», «І ти, Брут?» — у (ці) крилатих словах затримано окремі моменти життя великого римлянина, моменти (рішучі) змін, найвищого (тріумф), ускладнень і смертельної поразки (За А. П. Коваль).

✓ Знайдіть і позначте в тексті іменники II відміни.

✓ Провідмінійте за всіма відмінками іменник *ім'я*, визначивши його відміну.

Вправа 190. Прочитайте текст. Знайдіть орфографічні та граматичні помилки, виправте їх, поясніть правильне написання.

У містечку Іка розташованому в південно-західній частині Перу, знаходиться приватна колекція каменей з вигравіруваними на них малюнками, що дають змогу зазирнути у таємниці походження і розвитку людської цивілізації. Ці камені несуть інформацію про історію світа п'ятидесятимільйонолітньої давнини. Майже всі камені чорного чи сірого кольора, плоскі чи валуно-подібні вагою до двісті кілограм, з усіх боків покриті, тонко нанесеними малюнками, які розташовані так, що побачити зображену сцену цілком можна лише перегортаючи камінь (За Г. Бургунським, Р. Фурдуєм).

Вправа 191. Перекладіть українською мовою. Прокоментуйте особливості відтворення в українській мові дієприкметників.

1. Активно борющийся за жизнь человек имеет все шансы победить.
2. Ожидаемые с нетерпением гости явились с большим опозданием.
3. Бегущий по пустынной аллее парка юноша был сыном нашей хозяйки.
4. В ярко освещенном зале собралась довольно интересная компания людей.
5. Спешащие по своим делам ранние прохожие не обращали никакого внимания на маленького мальчика, одиноко бродившего по мокрой от дождя улице.
6. Увлеченный любовью к обитателям моря, он решил создать у себя в квартире музей морских сувениров.
7. Тем более у него уже имелось с десятков необычных раковин, переливающихся всеми оттенками перламутра, подаренных ему друзьями-моряками.

Вправа 192. Відкоректуйте речення, правильно вживаючи дієприкметникові звороти.

1. Пишучи листи, у нього завжди не вистачало терпіння дописати їх як слід до кінця.
2. Подивившись фільм, у глядачів виникло враження нереальності зображених подій.
3. Мило посміхаючись, у неї однак зовсім не було бажання знайомитись із цими людьми ближче.
4. Скористувавшись порадами викладачів, у студентів досить вдало пройшов літературний вечір.
5. Відпочиваючи влітку на морському узбережжі, нам надовго запам'яталися веселі пригоди й мандрівки.
6. Почувши третій дзвінок, глядачам треба поквпитись і вчасно зайняти свої місця в залі.

Вправа 193. Перекладіть речення українською мовою, правильно відтворюючи російські прізвища.

1. Владимир Клавдиевич Арсеньев был выдающимся путешественником, географом, этнографом, историком, но более всего известен он как автор замечательной книги «Дерсу Узала». 2. Александр Михайлович Бутлеров положил начало школы отечественных химиков, дал толчок необыкновенной цепной реакции, в которой из поколения в поколение множились таланты. 3. «За Николаем Ивановичем Кибальчишем должен быть установлен приоритет в идее применения ракетных двигателей к воздухоплаванию», — считают ученые. 4. Первый отечественный синтетический каучук был получен по способу академика Сергея Васильевича Лебедева. 5. В 24 года Лев Давидович Ландау возглавил теоретический отдел Харьковского физико-технического института. 6. «Только с применением реактивных приборов начнется новая великая эра в астрономии — эпоха более пристального изучения неба», — писал в 1911 году Константин Эдуардович Циолковский (3 журналів).

ГОТУЙМОСЯ ДО ТЕСТУВАННЯ

Теми з морфології, що перевіряються при зовнішньому оцінюванні:

Іменник як частина мови. Іменники власні та загальні, істоти й неістоти. Рід, число, відміни, відмінки іменників. Особливості вживання та написання відмінкових форм. Написання та відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові.

Прикметник як частина мови. Розряди прикметників за значенням. Ступені порівняння якісних прикметників. Особливості відмінювання прикметників (тверда та м'яка групи).

Числівник як частина мови. Розряди числівників за значенням. Групи числівників за будовою. Відмінювання кількісних числівників. Порядкові числівники, особливості їх відмінювання.

Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням. Особливості їх відмінювання. Творення та правопис займенників.

Дієслово як частина мови. Вид, час, спосіб дієслова. Особові та числові форми. Дієслова I та II дієвідміни. Родові та числові форми дієслів.

Дієприкметник як особлива форма дієслова. Активні та пасивні дієприкметники. Відмінювання дієприкметників. Дієприкметниковий зворот. Безособові форми на **-но**, **-то**.

Дієприслівник як особлива форма дієслова. Дієприслівники доконаного та недоконаного виду, їх творення. Дієприслівниковий зворот.

Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням. Ступені порівняння прислівників.

Прийменник як службова частина мови. Групи прийменників за походженням. Групи прийменників за будовою. Зв'язок прийменника з непрямыми відмінками іменника.

Сполучник як службова частина мови. Групи сполучників за значенням і синтаксичною роллю, уживанням і будовою.

Частка як службова частина мови. Групи часток за значенням і вживанням.

ЗАВДАННЯ

- Позначте рядок, у якому всі іменники мають закінчення **-у** (**-ю**) в родовому відмінку однини:
 - А** хліб, заклад, інститут, радіус, хор;
 - Б** спів, крик, жанр, ліцей, Кавказ;
 - В** овес, квадрат; вогонь, сон, ключ;
 - Г** Київ, цемент, цукор, гнів, телефон.
- Позначте рядок, у якому від усіх прикметників можна утворити ступені порівняння:
 - А** емалевий, теплий, талановитий, глиняний, білий;
 - Б** лагідний, гірський, східний, ситцевий, музичний;
 - В** високий, ялинковий, модний, технічний, нічний;
 - Г** цікавий, низький, гарний, радісний, червоний.
- Позначте рядок, у якому всі числівники змінюють обидві частини при відмінюванні:
 - А** двадцять, шістсот, вісімдесят, сорок;
 - Б** триста, сімсот, дев'ятсот, чотириста;
 - В** п'ятдесят, дев'яносто, двісті, шістсот;
 - Г** шістдесят, тридцять, п'ятсот, вісімсот.
- Позначте рядок, у якому всі прислівники пишуться разом:
 - А** до/тла, до/речі, тим/часово, на/світанку, уві/сні;
 - Б** без/упину, по/перше, в/горі, як/найшвише, с/краю;
 - В** чи/мало, с/під/лоба, на/завжди, в/ночі, що/року;
 - Г** як/слід, без/жалю, у/тричі, сяк/так, коли/небудь.
- Позначте рядок, у якому всі дієприкметники пишуться з часткою **не** окремо:
 - А** не/зроблений проект; не/виконана вчасно робота; не/усміхнений, а похмурий;
 - Б** не/записана в зошит вправа; не/зрозумілий багатьом текст; не/заспаний, а бадьорий;
 - В** не/почутий звук; не/виражене яскраво слово; не/відчинена, а закрита крамниця;
 - Г** не/з'ясовані директором питання; пісня, ще ніким не/співана; не/запряжені коні.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Просте речення

§ 34. ВИДИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Речення — це граматично оформлене слово або сполучення слів, які виражають закінчену думку. Наприклад:

Любов. Відданість. Честь. А який, власне, сенс цих понять? Можливо, для кожного вони мають різний смисл і різне тлумачення. А можливо, в умовах сучасного життя й зовсім втратили свою цінність (За Н Черченко).

В усному мовленні речення оформляється інтонацією завершеності в трьох її видах: розповідному, питальному або окличному. Розповідна інтонація характеризується піднесенням голосу до середини речення і спадом у кінці:

Сонце повільно схилялося до заходу, бузковою тінню наливалося долини. Наближався вечір, а по-святковому прибране місто не замовало (З. Тулуб).

Такою інтонацією оформляються речення, в яких про щось розповідається, повідомляється або щось заперечується, тому вони називаються **розповідними**.

Другий змістовий та інтонаційний тип становлять **питальні** речення. Вони виражають питання і характеризуються інтонацією запитання з піднесенням голосу в кінці речення

Чи доводилося вам після довгої розлуки повертатися в рідне місто, де живе мама, де залишилися друзі далекого і вже майже забутого дитинства? (В. Собко).

Третій тип становлять **окличні** речення, які, крім певного повідомлення, виражають ще й емоційне ставлення мовця до сказаного. Таким реченням властива піднесена інтонація, при якій вони вимовляються піднесено на тлі всього тексту:

Закружляє і зведе з ума

Весна кохання нашого — зима! (В. Романовський).

Ніхто вас не запрошував сюди! Відповідай, поки тебе питають по-доброму! (В. Малик).

До чого ж природа багата на вигадки! (Із журн).

На письмі інтонаційні особливості передаються розділовими знаками в кінці речення: після розповідного речення ставиться крапка, після питального — знак питання, після окличного — знак оклику:

Тихим шепотом вологим

Заколисуюсь, голубиш...

Цілоденно, до знемоги:

Любиш? Любиш! Чи не любиш? (В. Калашник).

Дивуєш ти, пташино мила:

Яка в тобі велика сила! (Ф. Смокович).

В емоційно напружених текстах для вираження особливого почуття в кінці речення може ставитися знак питання і знак оклику:

Срібні акорди ці з серця знялись,

Як я в поспів'я їх втілю?!

Райдужні мрії, що з ними злились,

Як їх зловити зумію?! (О. Олесь).

У деяких реченнях може відчуватися смислова незавершеність, ніби автор залишив щось недомовленим. Таким реченням в усному мовленні відповідає інтонація незавершеності, яка може пов'язуватися з питальною або окличною. Після таких речень ставляться крапки (...) або знак питання з крапками (?) чи знак оклику з крапками (!.). Наприклад:

Сліди імлісті крапель на вікні...

Крізь ніч і крізь молочно-сизуватий ранок...

(А. Мойсієнко).

Ми молоді такі... зелено-молодо!..

Ранок довкола тишу п'є...

Сміхом веселим склянки надколото,

Сонце променем чай помішує (А. Мойсієнко).

Вправа 194. Проаналізуйте усно текст. Визначте розповідні, питальні й окличні речення. Прочитайте текст виразно, дотримуючись відповідної інтонації.

Дмитро чує, як прибуває од таких слів до обличчя гаряча кров. Кохання! Скільки він чув про нього від людей і в піснях! А яке ж воно насправді? Придивляється до сяйва зірок і знову з якимсь бен-тежним очікуванням прислухається до веснянки, що наближається до нього і сяє в березневій темені нерозгаданими дівочими очима (М. Стельмах).

Вправа 195. Прочитайте виразно тексти. Відтворіть у вимові інтонацію відповідно до розділових знаків.

Годинник

Годинник бідкався: «Здоров'я препогане.

А що ж то скоїться, як цокать перестану?

Це ж час зупиниться!

І всесвіт пропаде!

Ой-ой, біда! Рятуйте мене, люди, —
Без мене ж і для вас життя не буде...»
Давно годинник той лік часу не веде,
А час іде!

(В. Симоненко).

Тихо, тихо сходить білий лебідь кров'ю,
То, здавивши рани, крила рознімав...
І в знесиллі бився... Зграє лебедина!
Чи хто-небудь в небі лебедя згадав?

(В. Сосюра).

О слово! Будь мечем моїм!
Ні! Сонцем стань! Вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дошами судними над ним.

(О. Олесь).

§ 35. ГОЛОВНІ Й ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Повнозначні слова в реченні є членами речення. Службові слова не є окремими членами, а виступають разом із повнозначним словом. Члени речення можуть виражатися не тільки окремими словами, а й сполученням слів. Розрізняють головні й другорядні члени речення.

Головні члени речення

Головними членами речення є підмет і присудок.

Підмет — головний член речення, який називає предмет або явище, що сприймається як предмет, і відповідає на питання *хто?* або *що?* Наприклад:

Краса — це яскраве світло, що осяває світ. *Краса* вчить розпізнавати зло і боротися з ним. *Я* б назвав красу гімнастикою душі — *вона* випрямляє наш дух, наші почуття і переконання (За В. Сухомлинським).

Підмет виражається переважно іменником, займенником чи іншими частинами мови (прикметником, числівником, дієприкметником), що виступають у ролі іменника), у називному відмінку. Наприклад:

Новий київський *володар* — князь Олег — нічого не благає у неба. Він чув себе обранцем долі і знав, що перед ним стелиться лише стега перемоги (Р. Іванченко).

Мудрий не все каже, що знає, а *дурний* не все знає, що каже. (Прислів'я).

Соломія Крушельницька — видатна українська співачка, яка покорила своїм неперевершеним голосом Європу (З журн.).

П'ятеро поетів — М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, Ю. Бургардт, П. Филипович — відновили традиції класичного мистецтва поезії, діставши назву «неокласики» (З підручн.).

Підмет може виражатися також неозначеною формою дієслова (інфінітив). Наприклад:

Без діла *жити* — тільки небо коптить. Життя *прожити* — не стежку перейти (Прислів'я).

Вправа 196. У поданих реченнях підкресліть підмет і визначте, чим він виражений.

Конвалія — багаторічна рослина, квітне вона рано навесні. Скільки поезії в цій чудовій квітці! Перерва в цвітінні квітки триває 2–3 роки. Багато листя і мало квітів конвалії виглядає з заростів. Декілька кущиків конвалії можна перенести в сад. Парфумерна промисловість використовує масло конвалії (Із журналу).

Літо — найкращий час для рибалок-аматорів. Кожен обирає на свій смак спосіб лову. У спекотні дні риба краще ловиться зранку й увечері. Ловиться вона й після дощу. Існує кілька способів риболовлі (Із журналу).

Присудок — головний член речення, який виражає, що говорить-ся в реченні про підмет, і відповідає на питання: *що робить підмет?* *що з ним робиться?* *який він?* *хто* або *що він є?* Наприклад:

Грається море, *грається* і сонце. Воно *напекло* скелі і вони аж *шиплять* від морських бризок, що *стрімко падають* на все довкола (В. Логвиненко).

Присудок буває *простий дієслівний, складений іменний або складений дієслівний*.

Простий дієслівний присудок виражається дієсловом в одній із його особових форм або в формах минулого часу. Наприклад:

З глибини сторіч *дивляться* на нас народи, що *називали* Північне Причорномор'я своєю землею. Багато століть тому вони *жили* тут, а потім *згинули* з історичної арени, *розпорошилися* серед інших племен і народів (В. Драчук).

Іменний складений присудок має дієслівну зв'язку й іменну частину. Дієслівна зв'язка виражає відношення між підметом і присудком, а також граматичні форми способу, часу, особи. Іменна частина містить основний зміст присудка і може виражатися іменником, прикметником, дієприкметником, рідше — займенником або числівником.

Наприклад:

На початку 18 століття Полтава *була тиха, затишна, квітуча*, як і колись за гетьмана Богдана Хмельницького (*М. Лазорський*).

Моя мрія — *не камінь, не скло* (*В. Сосюра*).

Евкаліпт — *рід вічнозелених крупних дерев* (*3 журн.*).

Неформальний лідер завжди є *першим* у своєму життєвому й комунікативному просторі (*3 підр.*).

Дієслівна зв'язка у формі теперішнього часу може пропускатися. Наприклад:

Навколо така *темінь*, мовби хто настояв воду на чорному камені (*М. Стельмах*).

Дієслівною зв'язкою в іменному складеному присудку виступають, як правило, дієслова *бути, ставати, робитися, залишатися, здаватися, вважатися* тощо. Наприклад:

Повінь на Дніпрі цього року *була грізна* (*П. Панч*).
Холодно-синя хмара *здавалася* надто *загрозливою* (*З. Тулуб*).
Веселка *вважається* хлопчикові *дівчинкою* у вінку (*Ю. Збанацький*).

Дієслівним складеним називається присудок, який має допоміжну дієслівну частину, виражену дієсловами із значенням бажання, наміру (*хотіти, воліти, бажати, прагнути, намагатися, любити* та ін), можливості/неможливості (*(не) могли, (не) вміти* тощо), необхідності (*мусити*), початку тривалості або кінця дії (*узятися, почати, продовжувати, закінчити, завершити, кинути* та ін).

Основна частина дієслівного складеного присудка виражається неозначеною формою дієслова (інфінітивом). Наприклад:

Гори нагадують вродливу жінку, до якої ти ніколи *не посмієш підійти* (*За П. Загребельним*).

Як ми *можемо не любити* казки, адже в них *здатна виповнитися* найзаповітніша мрія (*3 журн.*).

Освічена людина впродовж життя *прагне розширити* обрії своїх знань, *намагається знайти* істину, *хоче вдосконалювати* себе і світ (*3 журн.*).

Складеними є також присудки безособових речень, основою яких є присудкові слова *треба, можна, слід, неможливо, винен, охота, лінь* та ін. у сполученні з неозначеною формою (інфінітив) дієслова. Наприклад:

Тут *можна заховатись* від пронизливого вітру. Їм *треба було довідатись*, які сили в противника (*П. Панч*).

Вправа 197. У поданих реченнях підкресліть присудки, визначте, які з них є простими дієслівними, іменними складеними, дієслівними складеними.

Обліпіха — одна з рослин, що стала широко відомою культурою. Вона завжди була харчовим продуктом. У нашій країні ця рослина останнім часом активно культивується в садах. Віддавна цінується обліпіха як лікарська рослина. У 30-ті роки почали одомашнювати цю рослину, оскільки було встановлено, що вона полівітамінна. Олія обліпіхи не має собі рівних серед рослинних масел. Обліпіха поки залишається любительською культурою. Важливим є вдосконалення збирання і переробки врожаю (*3 журн.*).

Другорядні члени речення

Речення, яке складається із підмета й присудка (або тільки одного з цих членів речення), називається *простим непоширеним*. Так, речення *Весна. Сонце світить. Небо ясніє.* — прості непоширені.

Головні члени речення можуть мати при собі граматично і за змістом залежні слова:

Сонце (яке?) *ласкаве* світить (де?) *на небі* (як?) *ясно*.

У цьому реченні від слова *сонце* залежить прикметник *ласкаве*, від слова *світить* іменник з прийменником *на небі* й прислівник *ясно*.

Залежні від підмета і присудка слова називаються другорядними членами речення. До другорядних належать означення, додаток і обставини. Прості речення, у яких є головні і другорядні члени речення, називаються *простими поширеними*:

Український письменник Василь Єрошенко вільно володів дванадцятьма мовами. У чотирирічному віці він втратив зір. Вивчав мови митець виключно на слух (*За В. Федоренком*).

Означення — це другорядний член речення, який виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий?* Означення виражається прикметниками, дієприкметниками, займенниками, порядковими числівниками. Такі означення узгоджуються з підметом і називаються узгодженими: *осінні дні, осінніх днів, осіннім дням; одержана перемога, одержаної перемоги; моя батьківщина, моєї батьківщини*.

Крім того, означення може виражатися іменниками, прислівниками, дієприслівниками, неозначеною формою дієслова. Такі означення називаються *неузгодженими*: *книга батька, книга для навчання*.

Одним із видів означення є *прикладка*. Вона виражає ознаку предмета, даючи йому нову назву: *Хорол-річка, річка Дніпро, місто Харків, дівчина-красуня*.

Прикладка — означення, виражене іменником, який узгоджується з означуваним іменником у відмінку: *велетні-хвилі, велетнів-хвиль, велетням-хвилям; командир Щорс, командира Щорса; місто Київ, міста Києва; владарка-ніч, владарки-ночі* та ін. Прикладки бувають *непоширені* (виражені одним словом) і *поширені*, які мають при собі залежні слова: *Гвардії сержант Козаков* ішов з кількома бійцями.

1. Непоширені прикладки, виражені загальною назвою, поєднуються з означуваним словом дефісом (рискою):
Для тебе збираю я слова-зірки (*В. Сосюра*).
Село обрамлене веселкою-дугою (*П. Дорошко*).
2. Якщо загальна назва передує власній, то прикладка пишеться окремо:
Гори Карпати найвищі в Україні.
Якщо ж спочатку іде назва власна, то прикладка пишеться через дефіс:
Донець-ріка сприяла втечі князя Ігоря з полону.
3. Якщо при прикладці слово, що виражає родові поняття, передує видовому, прикладка пишеться окремо: *трава чебрець*. Якщо ж на першому місці назва видового поняття — прикладка пишеться через риску: *сон-трава*.
4. У лапках пишуться прикладки, які позначають індивідуальні умовні назви підприємств, пароплавів, установ, газет, журналів, творів та ін. Наприклад:
журнал «Слобожаничина», корабель «Гетьман Сагайдачний», роман Г. Тютюнника «Вир», завод «Турбоатом» тощо.

Вправа 198. Підкресліть прикладки і поставте, де треба, дефіс і пропущені розділові знаки.

Думи гадки, мов птахи нічні літали. Серед мороку, бурі непогоди цілу ніч буде човен блукати. У чорну хмару зібралася туча моя, огнем блискавицею жаль мій покій розточився (*Леся Українка*).

Три дівчини, студентки агрономи, йшли взимку по доріжці лісовій (*Рильський*).

Яке це слово славне хлібороб, — що жартома ще звать і гречкосієм (*Рильський*).

У тихій радості журбі вклонявся вечір днів (*Рильський*).

Додаток — другорядний член речення, що виражає предмет, на який, на користь якого, за допомогою якого та ін. спрямована дія, і відповідає на питання непрямих відмінків іменника: *кого? чого? кому? чому? ким? чим? на кому? в чому?* та ін.

Додаток виражається іменником, числівником, займенником (у непрямих відмінках), неозначеною формою дієслова та сполученням слів.

Хлоп'я підіймає голову. Він побоюється дивитись на місяць. Перед ним виникає стільки видів (*За М. Стельмахом*).

На перерві я з великим задоволенням випив чашку кави.

Обставина — це другорядний член речення, який виражає місце, час, причину, мету, спосіб дії та інші її обставини і відповідає на питання *де? коли? чому? як? з якою метою? якою мірою?* та ін. Обставини виражаються прислівником, дієприслівником, іменником у непрямих відмінках, неозначеною формою дієслова:

З-під хмарки (звідки?) *краєчком ока* (як?) глянуло сонце. *На полі* (де?) *одразу* (коли?) зчинився галас (*За М. Стельмахом*).

Вправа 199. Прочитайте, знайдіть головні та другорядні члени речення. Прокоментуйте, чим вони виражені граматично.

Чоловік зупиняється біля перелазу, над яким подзвонюють стручками невисокі акації. Зараз він хотів мчати до школи, до того віконця, звідки його дружина і син Петрик щодня бачать сонце і хмари. Він прислухається до школи, начеб вона і вночі тайла чийсь голоси (*За М. Стельмахом*).

Вправа 200. Запишіть текст під диктовку. Позначте графічно головні та другорядні члени речення. Прокоментуйте, чим вони виражені граматично.

Спосіб вести розмову в чоловіків та жінок сильно різниться. Такий висновок зробили вчені Нью-Йоркського університету. Саме вони ретельно досліджували проблему гендерного спілкування між представниками різної статі. Чоловіки здебільшого не люблять розмов про почуття. Якщо йдеться не про спорт, політику чи роботу, вони найчастіше відмовчуються. Жінки роблять значно вагомий внесок у бесіду. Вони задають більше питань і висувають ідей утричі більше чоловіків. Відповіддю останніх є зазвичай якісь непевні звуки або ж просто мовчання (*За В. Федоренком*).

Словничок: *гендер* — соціальна стаття; гендерність акцентує розбіжність між чоловіком і жінкою не в біологічному аспекті, а в соціальному (професійному, комунікативному, психологічному тощо).

Другорядні члени речення можуть мати при собі залежні слова. У такому випадку вони разом із залежними словами називаються *ускладненими* й відокремлюються в реченні.

Ускладненими можуть бути означення, додатки, обставини.

Ускладнене означення:

Вдні травневі, *мріями багаті*, коли щастя хлюпає з пісень, ми щороку зустрічаєм свято — *Перемоги радісної день* (В. Симоненко).

У двері, *раптово відчинені протягом*, залетіла остання згадка про літо — *яскравий метелик*.

Ускладнений додаток:

Деяким учням, *зокрема старшокласникам*, запропонували виробничу практику на підприємстві.

Ускладнена обставина:

Спілкуючись у побутових ситуаціях, ми часто дозволяємо собі просторіччя, жаргонізми, лайку. Натомість у суспільстві, наприклад, *у школі* — з учителями, *університеті* — з викладачами, *на роботі* — з колегами, намагаємося говорити більш цивілізовано, *слідкуючи за своїми словами*. Якби частіше люди думали над сказаним! (З журн.).

Вправа 201. У поданих реченнях графічно виділити ускладнені означення, додатки, обставини. Доведіть, що вони ускладнені.

Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів. Поле, залите молочно-синявим світлом, безшумно розливалось перед нами (В. Винниченко). Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Компаніївки. Комусь, не степовикові, незрозуміло, як люди живуть на голій рівнині (Ю. Яновський). Було тихо тишею поля (В. Винниченко). Вона дивиться на його побіліле од хвилювання обличчя (М. Стельмах).

§ 36. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

При складеному присудку в реченні між підметом і присудком **ставиться тире** при відсутності зв'язки в таких випадках:

1. Якщо іменна частина складеного присудка виражена іменником або кількісним числівником у називному відмінку і стоїть після підмета.

Коріандр — важлива ефіроолійна культура. Гречка — важлива круп'яна культура (З журн.). Наскельні малюнки — свідцтво найдавнішої культури (З журн.).

2. Якщо один із головних членів речення виражений іменником у називному відмінку однини, а другий — неозначеною формою дієслова.

Хто знає, коли прийшло древній людині бажання — зобразити побачене в малюнку? (З журн.).

3. Коли підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова.

В криницю воду лити — людей смішити (Прислів'я).

Вовків боятися — в ліс не ходити (Прислів'я).

Працювати — не в сопілку грати (Прислів'я).

4. Тире ставиться, якщо перед присудком стоять слова *це, то, значить, ось* та ін.

Вірний приятель — то найбільший скарб (Прислів'я) Войлочна вишня — це невеликий чагарник (Із журн.).

Не ставиться тире між підметом та іменним складеним присудком при відсутності зв'язки в таких випадках:

1. Якщо підмет або присудок виражені особовим або питальним займенником.

Ми дзвіночки, лісові дзвіночки (П. Тичина).

2. Якщо до складу присудка входять слова *як, наче, неначе, ніби, мов, немов* і под.

Поміч у свій час як дощ у посуху (Прислів'я).

Діти як квіти (Прислів'я).

Слова як мед — діла як полин (Прислів'я).

3. Якщо перед іменною частиною присудка стоїть частка **не**.

Дядько не батько, а тітка не мати (Прислів'я).

Слово не горобець: випустиш — не піймаєш (Прислів'я).

4. Якщо перед присудком є другорядний член, вставне слово.

Хвастун пустий чоловік (Прислів'я).

Здоров'я, як відомо, найбільше багатство (Прислів'я).

5. Якщо іменна частина складеного присудка виражена прикметником, присвійним займенником або дієприкметником.

Поле залите молочно-синявим світлом (Винниченко).

Парубок мовчазний, хмурий, набурмосений (Винниченко).

У разі, якщо хочуть підкреслити інтонаційно присудок, то перед ним може ставитися тире і в названих випадках.

Дівчина — як у лузі калина (Прислів'я).

Любов — не пожежа, займеться — не погасиш (Прислів'я).

Вправа 202. У поданих реченнях на місці рисок поставте, де треба, тире і поясніть свій вибір.

- I. Забобони завжди нагадують, що пугач _ вісник нещастя (*М. Стельмах*). Ти _ добрий господар. Земля _ вогка, чорна, вкрита безліччю гілочок (*В. Винниченко*). Листя _ воскувате, ніби метеликів рій (*М. Рильський*).
- II. Весь колектив для тебе _ захист. Отже, головне _ старанним бути. Утекти, вирватись _ ось його найжагучіша потайна мета. Неконтактність _ це навіть м'яко сказано (*О. Гончар*). Ти знаєш, що ти _ людина? Ти знаєш про це чи ні? (*В. Симоненко*). Поезія _ це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі (*Л. Костенко*).
- III. Ти _ наше диво калинове, кохана материнська мова! (*Д. Білоус*). Класична пластика, і контур строгий, і логіки залізна течія _ оце твоя, поезіє, дорога (*М. Зеров*). Найбільше і найдорожче добро в кожного народу _ це його мова, бо вона _ не що інше, як жива схованка людського духу (*П. Мирний*).

Вправа 203. У поданих реченнях поставте, де треба, тире. Поясніть свій вибір.

1. Комусь життя забави та віради. Турбота в нього цілий вік одна дістать дружині пудри та помади. Твої вірші думок великих злиток (*В. Симоненко*).
2. Твої пісні новітніх днів окраса (*В. Сосюра*).
3. Шпаки це імітатори веселі. Сади Болгарії не тільки цвіт, не тільки плід, а й слід безсмертних літ. Ці чорнобривці цвіт французьких брів (*М. Рильський*). Мріяти.. це значить пізнавати, а пізнавати це доходити початків любові (*В. Шевчук*).

Інші випадки тире в простому реченні

1. Тире ставиться для інтонаційного підкреслення окремих членів речення.
 - а) Для вираження несподіваності, зокрема між двома присудками перед єднальним сполучником.
А доля жартує: поманить, поманить — та й ген полине. (*Чужбинський*)
І шуку кинули — у річку (*Глібов*).
 - б) Для передачі інтонаційного виділення окремих слів або групи слів.
І молитви твої гарячі — всеує... (*М. Старицький*).
Очерети дають комишанцям взимку — тепло, а влітку — чарівні свої шелести (*О. Гончар*).
 - в) На місці пропущеного члена речення для вираження авторської інтонації.
І коріння наше — тільки ж у землі (*П. Тичина*).

2. Тире також ставиться:

- а) між власними іменами, якщо вони разом позначають науковий закон, теорію, вчення.
Закон Бойля — Маріотта.
Теорія Гінзбурга — Ландау.
- б) між двома словами, що виражають крайні межі — часові, просторові, кількісні — або приблизне число.
За два — три дні сади розквітнуть.
Поїзд Харків — Київ відбуває о 21 годині.

Вправа 204. У поданих реченнях поясніть уживання тире.

1. Дніпро розійшовся, як море — широким блакитним плесом. (*Я. Баш*).
2. Учитель навчив нас писати й читати перше слово — мати (*В. Кучер*).
3. Просто — степ, затуманена даль, розкидані хутори. І над всім — мряка й тоскне одноманітне гудіння по стовпах. І от: із чорної плодючої землі густо та зелено — сходи (*А. Головка*).
4. Село — садок! (*Остап Вишня*).
5. Велика потворна голова, трохи опущений незграбний тулуб — характерні зовнішні ознаки сайгака (*3 журн.*).
6. Полярні саява — це світіння газів земної атмосфери (*3 журн.*).
7. З'ясування будови землі — одне із найважливіших завдань геології (*3 журн.*).
8. Цюлковський часто повторював жарт: «Ви ще не знайомі з розкладом руху космічних кораблів? Москва — Місяць, Калуга — Марс?» (*3 журн.*).
9. Без гожих днів — не бути літу, а без дощів — немає цвіту (*А. Малишко*).
10. Зоря жила і житиме віки: у час світань погожих — світанкова і вечорова вечором. В жнива — вона зовється зерниця, житянка, у темну ніч — стожариця вона, над росами — то росянка, ясиня, провісниця, віщунка — у біді (*А. Малишко*).

§ 37. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Просте речення може ускладнюватись за рахунок однорідних та відокремлених членів речення, а також звертань та вставних і вставлених слів, словосполучень і речень.

Однорідні члени речення

Однорідними називаються члени речення, які виступають однаковим членом речення, відповідають на те саме питання, граматично зв'язані з тим же словом. Між собою однорідні члени речення пов'язуються сурядним зв'язком; вони можуть об'єднуватись узагальнюючим словом.

Наприклад, у реченні *У нашому лісі ростуть дуби, клени, берези* виділені слова є однорідними членами, бо вони: 1) усі є підметами; 2) відповідають на питання *що?*; 3) з'єднуються сурядним зв'язком;

4) при них може бути узагальнююче слово — *дерева*:

У нашому лісі ростуть різні дерева: дуби, клени, берези.

Із наведеного прикладу видно, що однорідні члени речення з логічного погляду є назвами видових понять (*дуб, клен, береза*), які підпорядковані спільному поняттю родовому (*дерева*).

Однорідними можуть бути:

підмети:

По той бік і *вітер*, і *воля*, і *курява*, а по цей бік... (*О. Гончар*);

присудки:

Не раз *з'явиться* вона хлопцеві в снах і *виникне* в його спраглий уяві, *проблисне* розкішню верб надбережних (*О. Гончар*);

додатки:

Душа належить *людству* і *епохам* (*Л. Костенко*);

означення:

На мене він теж справляє враження натури *своєрідної, непересічної, інтелектуально навіть обдарованої* (*О. Гончар*);

обставини:

Берези визирали з-за дубів і *безгучно, радісно* сміялися (*Винниченко*).

Розгадування наукових таємниць приходить *поступово, подекуди несподівано, інколи раптово* (*З журн.*).

Синтаксичний зв'язок між однорідними членами речення може виражатися інтонацією (без сполучників) або сполучниками сурядності та інтонацією перелічування:

Все одно благословляю завжди день, коли мене родила мати для *життя, для щастя, для біди* (*В. Симоненко*).

Візьми всього! *І мозок мій, і вроду, і мрій* дитинних плеса голубі (*В. Симоненко*).

Розділові знаки при однорідних членах речення

1. Між однорідними членами речення ставиться кома:

а) при безсполучниковому зв'язку:

Вітер віє, віє мліє,
Навіває срібні сні (*О. Олесь*).

В небі жайворонки в'ються,
Заливаються, сміються,
Грають, дзвонять цілий день... (*О. Олесь*).

б) при наявності сполучників:

протиставних (*а, але, проте, зате, так, хоч, однак*);
повторюваних (*і... і (й... й), та... та, ні... ні., (не) то... (не) то, або... або*). Кома ставиться, і тоді, коли перед першим сполучником вона відсутня:

То загляне в чорні прірви,
То злетить в блакить ясну,
То пелюстки білі зірве
І посипе на весну (*О. Олесь*).
І щебечуть, і співають,
І з весною світ вітають
Дзвоном радісним пісень (*О. Олесь*).

парних (*як... так; не так... як; хоч... але; не тільки... але; не стільки... скільки; якщо не... то; не то що... а*). У таких випадках кома ставиться тільки перед другою частиною:

Твори Тараса Шевченка з любов'ю читають як молоді, так і люди похилого віку.

Не тільки радощі, а й горе супроводжували його життя.

Якщо не мати, то дід приголубить хлопця.

приєднувальних (*і; а також; ще й; а то й; та й; та ще*).

Ці сполучники вказують, що до переліченого приєднується ще один (додатковий) член.

У саду росли сливи, яблука, а також груші.

Зазеленіли луги, ще й дібровонька (*Нар. пісня*).

2. Кома, не ставиться:

а) якщо сполучник ужитий один раз;

Я докопаюсь, у чому сутність, у чому правда і в чому корінь (*А. Малишко*).

Поле, лісом і водою
Травень завладав! (*Я. Щоголів*).

б) у фразеологізмах та інших сталих виразах.

Ні в сих ні в тих; і так і саяк; ні слуху ні духу; ні собі ні людям; ні вдень ні вночі; ні живий ні мертвий; ні в тин ні в ворота; ні за що ні про що.

3. Між поширеними однорідними членами речення може ставитися крапка з комою.

Розжеврене, червоне сонце низько спустилося; багряним світлом грало на деревах (*Леся Українка*).

Розповіла, нагодувала, попестила; і ніби сном, над сином сидя, задрімала (*Т. Шевченко*).

Вправа 205. Визначте однорідні члени речення, підкресліть їх умовними рисками.

Тоді здається, що сам летиш у небі; одірвавшись від землі, розриваєш руками хмари, ростеш під осіннім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу (*Ю. Яновський*). Весь мур уже він очима обнишпорив, чи нема де дірки, шпарини якої-небудь (*О. Гончар*). І, певне, ні досвід, ні знання, ніякі педагогіки не врятують, якщо не буде любові до дітей. Учителька зупиняла зелений свій погляд то на одному, то на іншому з хлопців. То передихне, то знов заскімлить, то раптом аж засміється (*О. Гончар*). Бачила вона, як попелястий Віл на панській винниці пив, як мошенник, брагу, їв сіно, і овес, і сіль (*Є. Гребінка*). На березі рибалка молоденький на поплавець глядить і примовля: «Ловіться рибочки, великі і маленькі». А наш Рябко ганя то в той, то в сей куток, до клуні, до стіжків, до стайні, до обори (*П. Гулак-Артемовський*).

Вправа 206. Поставте розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Є ще там пташата, що в ополонку під кригу пірнають і по дну річки ходять шукають собі здобич а потім назад вибираються. День повен сонця повен весни. Птахом чорним жайворонням яким-небудь стати б йому, щоб тільки випурхнути звідки. Влітку цілими днями хлопець на річці, ковбаситься у воді стрибає з гілляк пірнає на ямах без акваланга. Тільки-но був перед вами лагідний відкритий просто обворожливий, а за хвилину вижіє щось таке, що жахнешся. Привітністю теплом довір'ям маєш огорнути кожного з них. Мушиш здолати його замкненість і озлобленість. Ми озброєні знаннями досвідом терплячістю, а також своєю небайдужістю до його долі (*О. Гончар*). Неначе човен в синім морі то виринав то потопав. По діброві вітер віє гуляє по полю край дороги гне тополлю до самого долу (*Т. Шевченко*).
2. Відгрімлі грозою відблискало розлилося в гаряче проміння і над сивим обеліском молоде піднялось покоління гордовите у мужності, зрештою, у піснях у дерзаннях у місіях... Дай мені, земле, від своєї любові хліба і росту й зеленої крові... Веде нас мрія ніжна й строга, і біля отчого порога усе цвітуть кохані сни і пісні чар і милий сміх і смагла юність, мов горіх (*А. Малишко*). Можна окреслити такі межі поширення дукачів Чернігівщина Полтавщина Слобідська Україна а також частини Воронежчини та Курщини (*3 журналу*).

Однорідні означення

1. Однорідними називаються означення, які відносяться до одного означуваного слова і характеризують предмет з одного боку (намір, розмір, психічний стан, форма та ін). Наприклад:
Квітки уже горять *червоні, пальові і білі*, й майже *чорні* (*М. Рильський*).
2. Однорідними є також означення, що стоять після означуваного слова:
Скрізь чути дитячі голоси, *дзвінки, веселі* (*О. Донченко*).
Дух, рівний, гарячий, іде від землі, з неба, з моря (*М. Коцюбинський*).
Однорідні означення характеризуються інтонацією перелічування. Між ними ставиться кома.
3. Однорідними є означення, які об'єднуються позитивною або негативною оцінкою. Наприклад:
Молодий, легкий, смаглявий, гомінливий, ніби птах,
Він уважно взявся до справи... (*М. Рильський*).
4. Неоднорідні означення відносяться не безпосередньо до іменника, а до іменника з прикметником:
Темніе пучок свіжих, *кучерявих польових* волошок (*С. Васильченко*).
5. Неоднорідними є також означення, що характеризують предмет за різними ознаками:
Великі сині очі кидали цілі снопи м'якого проміння (*М. Коцюбинський*).
Була *темна осіння* ніч (*П. Мирний*).

Вправа 207. Визначте однорідні і неоднорідні означення.

1. Блискучі срібні лемеші зорювали незайману землю. Ступаючи у вологу оксамитову борозну, орачі радісно дихали степовим вітром. Сад шелестів під вітром, і в полохливому шарудінні листя було щось тривожне і насторожене. Швидкими точними рухами запалила вона кілька свічок. Це була безнадійна, безпорадна битва. А в сінях точилася остання розпачлива боротьба (*З Тулуб*).
2. Світе мій гучний, мільйонноокий,
Пристрасний, збурений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій!
(*В. Симоненко*).

3. Ти ще не хилила ні до кого
Лобик свій упертий і смішний.
Ти ще не торкалася губами
Вічних і прозорих таємниць.
(В. Симоненко).
4. Часто сняться твої килими,
Білосніжні і медвяністі,
Де тоненькі шершаві бджоли
Колихаються на вітрах.
(А. Малишко).
5. Тихо падав вогкуватий,
Синюватий пізній сніг.
(М. Рильський).
6. Всі птахи сірі, рухливі, розбишакуваті, мов одна. Вони ще не встигли
зажити власним розумним життям. Всюди бує життя: невтомне,
невгамовне, до всього цікаве і до всього байдуже. Скоро попереду
захитався ліс, зелений, густий. Нарешті знайшлася незаймана
місцина у високій, поцяткованій квітами траві. Качки десь у плав-
нях — чи то свійські, чи дикі — розкахкались грайливо. Зайдеш
в гарячий літній день до нашого дубового гаю і відразу ж про спеку
забудеш. У свій час і тут ріс густий і могутній дубовий гай. Трапляють-
ся мілководні, забагнені криниці. У глибокі чисті криниці люблять
дивитись діти (Ю. Збанацький).

Відокремлені члени речення

Відокремленими називаються члени речення, які виділяються ін-
тонаційно і мають значення додаткових до головного змісту ком-
понентів. На письмі відокремлені члени речення виділяються роз-
діловими знаками. Для відокремлення суттєвими є такі ознаки.

1. Порядок слів: частіше відокремлюються слова, що стоять після
означуваного слова.
І густа трава, *напоєна досхочу, до нестями*, веснянками бриніла
молодими (А. Малишко).
2. Наявність при другорядному членові речення залежних слів.
Поле, *залите молочно-синявим світлом*, безшумно розсувалось пе-
ред нами (В. Винниченко).
3. Особливе смислове навантаження.
Вражений чудодійною силою каміння, чабан приніс його в найближ-
че місто — Магнессу (З журн.).
«Тому, що був вражений» — означення з відтінком причини.

Відокремлені означення

Відокремлені означення в усному мовленні виділяються інтонацією.
На письмі це передається комою або (рідше) тире.

Уява, *дужча за саму реальність*, розломивши мури, підхоплювала
й несла хлопця від образ і суворостей (О. Гончар).

Виділене означення, по-перше, ускладнене залежними від прикмет-
ника *дужча* словами, по-друге, стоїть після означуваного слова.

Умови відокремлення означень

1. Означення відокремлюються, якщо пов'язані з особовим зай-
менником.
Аж через три дні його, *спійманого*, привезли сюди (О. Гончар).
Сповнений любові, я їду по вулиці вузькій (В. Сосюра).
2. Відокремлюються поширені узгоджені означення, якщо вони
стоять після означуваного слова. Такі означення можуть вира-
жатися прикметником із залежними словами (прикметниковий
або діеприкметниковий звороти).
Щире слово вів на вірні чати, *сповнене і смутком, і вогнем*.
(А. Малишко).
Жовта охра врожаю, *акварельна, як ніжність*, по схилах (А. Ма-
лишко).
3. Два непоширених означення відокремлюються після означува-
ного слова.
Додатковою умовою такого відокремлення є наявність перед озна-
чуваним словом узгодженого означення (як у першому прикладі).
Така краса, висока і нетлінна. Що хоч спинись і з Богом гово-
ри (Л. Костенко).
В саду шумкім, на вишні молодій
Звиса ягіддя, *кругле й соковите* (А. Малишко).
Не виношу сліз, *скупих і незрадливих в самотині* (А. Малишко).
4. Відокремлюються означення, відділені від означуваного слова
іншими словами.
*Проте хлопець уже, видно, не чув її, оглушений і засліплений бо-
лем образи* (О. Гончар).
5. Відокремлюються означення, які мають додаткове обставинне
означення.
Стомлені дорогою, бійці були мовчазні (За О. Гончаром).
6. Відокремлюються комами неузгоджені означення, виражені імен-
ником з прийменником.
Панна, з великими очима, з суворо застиглою поштаттю, здава-
лась фантастичною феєю (Винниченко).
7. Декілька відокремлених означень, особливо в кінці речення та
виражені інфінітивом, виділяються тире:
Талант Шевченка служив великій меті — *піднімати свій народ
до світла, до життя*.

8. Відокремлюються комами також уточнюючі означення, що доповнюють або розкривають зміст попередніх. Вони можуть приєднуватися словами *аж, а саме, хоч, навіть, якщо* та ін.

Біля грубого, *в два обхвати*, дерева сиділо кілька воїнів (*Стельмах*).

З жовтуватого, *аж золотого*, місячного сяйва впливає сивоголовий і сивобородий батько (*Стельмах*).

Але найпривабливіші були великі сіро-блакитні очі в затінку вій, *вологі й прозорі* (*П. Панч*).

Прикладка, як вид означення, відокремлюється в основному за тих же умов, що й означення.

1. Відокремлюються комами поширені прикладки, що

1) стоять після означуваного слова;

Трибузний догадався, що це була в них пауза, *весела передишка* (*О. Гончар*).

2) перед означуванним словом, якщо мають відтінок обставини;

3) при особових займенниках, незалежно від поширеності й місця щодо означуваного слова;

Іду я, *засмучений хлопчик*, до старого коваля (*О. Довженко*).

Скоріш ти мене, *вчительку*, образив (*О. Гончар*).

4) прикладки, що приєднуються словами *родом, на ім'я, так званий*, сполучником *як* із значенням причини;

Ми любимо цю рослину, *так званий чебрець*, за її аромат.

Був у класі хлопчик, *на ім'я Степан*.

5) прикладки — власні назви, якщо перед ними можна поставити слова *тобто, а саме*;

Марися Павлівна сама записала його в драмгурток, *тобто в артисти* (*О. Гончар*).

6) прикладки — загальні назви, що стоять після власних назв.

Мічурін, *відомий садівник*, вивів багато нових сортів плодкових рослин.

2. Прикладка може відокремлюватися тире, якщо:

1) поширена прикладка має значення уточнення і перед нею можна поставити *а саме*;

Серед степу над дрімотною ковилою громадиться купа великого каміння — *так звана Кам'яна Могила*.

2) треба підкреслити відносну самостійність прикладки, особливо в кінці речення.

Приблизно від Багдада до турецького кордону містилася Ассирія — *давня держава зі своєрідною східною культурою*.

І огортає ніжна тінь пово́лі, а не зразу славетне селище Ірпін — *письменницьку оазу* (*М. Рильський*).

Вправа 208. Визначте відокремлені означення, спосіб їх вираження й умови відокремлення.

1) Хроністи розповідають, що в Куско, в храмі Сонця, зберігалися дерев'яні дошки, вправлені в рами з чистого золота. На жаль, досі не знайдено жодної ієрогліфічної пам'ятки, написаної в доіспанські часи. Йшлося про дослідження, зроблені Вікторією де ла Хара, про які вона доповідала на конгресі, присвяченому вивченню культури Анд. Майже на околицях Каїра височать піраміди, колись, у сиву давнину, зведені руками людей. За високими колонами, вкритими стародавніми письменами, було чути приглушений спів (*П. Утевська*).

2) Леонардо, для якого головним у творчості була людина, здатна мислити, відчувати, творити, особливу увагу приділяв виготовленню пластичних моделей. Виконана густими фарбами, у дивовижній гамі срібно-сірих, сріблясто-голубих тонів, таємнича і сповнена кипіння пристрастей, вона (картина) справляла сильне враження. (*А. Варшавський*).

Вправа 209. Розставте розділові знаки при відокремлених означеннях. Поясніть, чому ви поставили або не поставили знак.

Природні магніти знайдені поблизу стародавньої Магнесси були, очевидно, уламками магнітного залізняку. У наші дні в будь-якій фізичній лабораторії можна продемонструвати таке чудо давно розсекречене наукою (*В. Мезенцев*). У грудях мені сколихнулася якась хвиля велика тепла. І зорі як дівочі очі променясті та мрійні ніжно посміхались до нього. У його мові все було опукле, обведене якимись лініями оригінальними і несподіваними. Пролетіла чайка над водою тонка гнучка немов із сірої бляхи зроблена. Кроки наші тихі шаркаючі ставали поспішні (*В. Винниченко*).

Вправа 210. Виділіть відокремлені дієприкметникові звороти. Змініть їх місце в реченні так, щоб зникли умови відокремлення.

Геть-геть аж знизу видно було шматок вершечків лісу, облитого місяцем. Часом, злякана нами, з дерева з шуркотом спурхувала птиця. Двері, поточені шашелем, замикались не замками, а засувами. На подвір'ї, зарослому шпоришем, було тихо, мирно та кротко (*В. Винниченко*).

Вправа 211. Виділіть дієприкметникові звороти. Змініть їх місце в тексті так, щоб вони стали відокремленими.

Кольдвей зірвав із Вавилону табу забобонів, уточнив залишені про це місто грецькими істориками дані. Без праці цих людей (учених) у кабінетах університетів та музеїв ми пізнали б хіба що добути з глибин минулого предмети. Історичні відомості містилися на розкопаних у Месопотамії глиняних таблицях. Знайомий з мовою хеттів дослідник розшифрував їх писемність. Захоплений роботою вчений забув про небезпеку. У текст клинопису Роуліск почав підставляти вичитані в грецьких істориків імена (*В. Замаровський*).

Вправа 212. Знайдіть відокремлені прикладки. Пояснить розділові знаки при них.

- 1) Кожен з цих дітей має ждати зустрічі а тобою, вчителькою, як радісної події. Оченята — дві іскорки хитруваті — жваво нишпорять по сусідах. На чолі комісії виступала поважна дама, пишнотіла хімічна блондинка. Ревно працює сам, не дає лінуватися і своєму підручному, в ролі якого сьогодні виступає Карнаух, цей невдалий навуходоносор. Якої ще йому кари, цьому нещасному Карнаухові, коли воно й так затовчене, занехаяне (*О. Гончар*).
- 2) Син Яця-ковалю, Іван рудоволосий, рибалка і мудрець, поет і каменярь, не надився на блиск і на позверхній чар, на Чайльд-Гарольдів плащ і Лорелеї коси. Як гордий соняшник, самого сонця син, лише до нього вид обертав квітучий, так ти обернений до майбуття годин. Уклін земний священним верховинам, де тінь Тараса на віки віків, душі народної любов і гнів, знялась в безсмертя помахом орлиним! (*Рильський*). Геть же думи, ви, хмари осінні! Тож тепер весна золота (*Леся Українка*). Пісне, моя ти сердечна дружино, серця відроді в дні горя і сліз, з хати вітця, як єдине віно, к тобі любов у життя я приніс. Земля, моя всеплодюча мати, сили, що в твоїй живе глибині, дай і мені (*Франко*). Ще довго, заплуючи очі, жадібно вдихати святе, неймовірне пахіння — цілющу духмяність життя і жита (*Муратов*).
- 3) Інки жили в Андах, одній з найвищих гірських систем нашої планети. Трапляється, сучасна машина, чудо XX сторіччя, мчить бруківкою, прокладеною тисячоліття тому. Зрошувальні канали — майстерно побудовані іригаційні системи — напували землю вологою. Зразки будівельного мистецтва інків — два їхніх міста — археологи знайшли тільки 1911 року. Син Манко — Тупак Амару, останній інка, який наважився повстати проти іспанців. Інками називали панівну верхівку держави та її головного володаря — Великого Інку (*Утевська*).

Відокремлені додатки

Відокремлені додатки мають значення виключення, виділення і починаються словами *крім, окрім, опріч, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від* тощо. Відокремлені додатки виділяються комами.

Його відеотека відрізнялася різноманітними фільмами, *зокрема мелодрами, детективами і трилерами*.

Вправа 213. Знайдіть відокремлені додатки. Поставте розділові знаки при них.

Процес вимирання цих ящерів, наприклад бронтозаврів, тривав не менше мільйона років. На суші і в морях було вдосталь їжі; ці найбільші представники тваринного світу майже не мали суперників крім сильніших за себе. Умови життя поступово змінювалися і ставали для них несприятливими особливо для потомства. Отож, зовнішні умови зокрема сухість клімату, холод, обмаль їжі підривали життєві сили велетенських владик мезозою. Ми не знаємо наприклад що саме спричинилось до вимирання ящерів.

На Близькому Сході важливу роль у житті людей відігравала глина. З глини споруджувались будівлі, виготовляли посуд наприклад миски й глеки (*За Мезенцевим*).

Відокремлені обставини

Умови відокремлення обставин

1. Обставини причини, умови, допустові, виражені сполученням іменників із прийменниками *внаслідок, всупереч, залежно від, завдяки, з причини, за браком, за наявності, згідно з, за згодою, на випадок, на відміну від тощо*, відокремлюються комами, якщо вони поширені і не мають тісного зв'язку з основною частиною речення.

Незважаючи на пізній час у місті ще ходив транспорт.

За браком вільного часу, ми не встигли оглянути місто.

На відміну від самодіяльних археологів, учені користуються науково обгрунтованими методами.

2. Відокремлюються комами:

а) дієприслівникові звороти

Трактор, *дмухаючи спекою*, спинився (*О. Гончар*).

б) два одиничні дієприслівники

Потупившись, поогинавшись, Кульбака ступнув нарешті до Карнауха (*О. Гончар*).

в) одиничний дієприслівник, який означає додаткову дію, час, причину, умову (але не спосіб дії).

Буває, зупиняться вчителі просто серед вулиці, *притихнувши*, проводжають той летючий гомін (*О. Гончар*).

3. Відокремлюються обставини (місця, часу, способу, дії), якщо вони є уточненням або обмеженням попередньої обставини. Перед такими обставинами можна поставити *а саме*.

Вгору, *навпроти течії*, йде розложиста баржа (*О. Гончар*). В останніх числах червня, *перед самими жнивими*, стало на годині. (*П. Панч*).

Вправа 214. Визначте відокремлені обставини. Поясніть розділові знаки.

Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів (*Винниченко*). Перше інстинктивне бажання було одним стрибком туди, за ворота. Забився, як вовчєня, в куток, на останню парту (*О. Гончар*). Попереду, в глибині ночі, махає веселими крилами вітряк. Збоку, очевидно в просі, обізвалася куріпка (*М. Стельмах*). Посувався подорожній помалу, ступаючи важко й розмірено, немов несучи на плечах відро з водою (*В. Винниченко*). І видно там, у березі, на тьмявім екрані води, силует (*О. Гончар*). Птиця, струшуючи краплини з крил, перелякано зірвалася з води (*М. Стельмах*). В очеретах житиме Порфир, у своїй очеретяній республіці (*О. Гончар*). А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий (*П. Мирний*).

Вправа 215. Перекладіть українською мовою. Підкресліть дієприслівникові звороти.

Кургани — ровесники єгипетських пірамід — стоять, по одиночке розмістившись в широких роздольях приазовських і таврійських степей. Здесь же пять — шесть тысяч лет назад «выросли» и древние каменные изваяния — хранители курганов, заповонив южную часть Украины. Позже их стали называть «каменные бабы». Не рассчитывая на почтение потомков, степные курганы тысячи лет сами охраняют свои тайны, скрывая от людей загадки древних цивилизаций. К сожалению, за время своего существования курганы не раз подвергались грабежам и разрушениям. Союзники курганов — время и сама природа. Сравнивая курганы с землей, они помогают спрятать от людского любопытства следы великой истории (*За А. Кокотюхою*).

Словник: *раздолье* — привілля; *изваяния* — боввани; *потомки* — нащадки; *любопытство* — питливість.

Узагальнюючі слова при однорідних членах речення і розділові знаки при них

При однорідних членах речення можуть бути узагальнюючі слова. Узагальнююче слово ніби заміняє усі однорідні члени речення, воно є тим же членом речення, що й однорідні. Особливо часто в ролі узагальнюючих слів виступають займенники та прислівники.

Узагальнюючі слова можуть стояти як перед, так і після однорідних членів. При цьому розділові знаки ставляться так:

1. Після узагальнюючого слова перед однорідними членами речення ставиться двокрапка.

Не було *нічого* по всій істоті: ні страху, ні суму, ні жалю (*В. Винниченко*).

2. Перед словами *а саме*, *як-от*, *наприклад* ставиться кома, а після них — двокрапка.

Багато квітів навесні, *як-от*: проліски, сон, ряст, конвалії та ін.

3. Якщо узагальнююче слово стоїть після однорідних членів речення, то перед ним ставиться тире.

До підступних, лукавих, безсердечних, до недобрих і добрих — до *всіх* вона має в душі запас материнського тепла (*О. Гончар*).

4. Якщо однорідні члени стоять після узагальнюючого слова в середині речення, то перед однорідними членами речення ставиться двокрапка, а після них — тире.

Ось пароплав одійде від пристані, і *все*: береги, лози, рідне село, батько, мати, друзі — попливе назад... (*П. Загребельний*).

5. Якщо узагальнююче слово не виділяється інтонаційно, то однорідні члени речення виділяються тире.

Усі прожили свій вік нещасливо кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю (*О. Довженко*).

На ці *теми* — про народ, його звичаї й традиції, про кращі й гірші риси національного характеру — він міг говорити безкінечно (*О. Гончар*).

Вправа 216. Визначити узагальнюючі слова. Поставити розділові знаки.

Квіття виноградної лози та листя, скіфські й сучасні мотиви в химернім поєднанні все це він збирався подати на виставку (*О. Гончар*). Дослідникам у пригоді стало все і фантазія, й інтуїція, і точні дані, здобуті в порівняльних студіях (*З журн.*). Вже чого з ним не робили роботи йому не давали, з лавки нічого не продавали, усовіщали, арештовували, забирали в нього папір, книжки, а він складав свої пісні (*В. Винниченко*). І я вже бачу, як вони ідуть раби й астрономи,

й поети чулі, важкі сталевари, і жвавi, як ртуть, діти негрів і кулі (А. Малишко). В житті своїм до всього маю діло до жита, що в полях не відшуміло, до трактора з заглушеним пальним до вченого в тривожному безсонні і яблуні, що сохне на осонні. І гроза під вітрилами і дуб чорнокорий на ниві все забуте з дитинства — цвітком виграє. Хвиль метелики сині і найперша краплина у зливi все лягає на серце моє (А. Малишко).

Звертання, вставні слова і речення

Крім членів речення, існують слова, які на певні питання в реченні не відповідають, але вносять у нього смислове доповнення. Вони не є членами речення. До цієї групи явищ належать звертання, вставні і вставлені слова і речення, слова-речення.

Ці явища називають іще одним словом — включення.

Звертання позначають особу або персоніфіковані явища, до яких звертаються. Звертання виражаються іменниками (або іншими частинами мови, що вживаються у значенні іменника) в кличній формі або в називному відмінку. Звертання можуть виражатися також словосполученнями. Наприклад:

Батьківщино, ти в кожного одна (В. Земляк).

Неси ж мене, коню, по чистому полю (І. Франко).

Чолом тобі, сине, широкее море! (М. Вороний).

Як видно з прикладів, звертання може стояти на початку, в середині й наприкінці речення.

Розділові знаки при звертанні

1. Звертання разом із залежними словами відокремлюються комами.

*Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня? (І. Франко).
Розвійтеся ж вітром, листочки зів'ялі (І. Франко).*

2. Після звертань, що вимовляються з окличною інтонацією, ставиться знак оклику.

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте! (І. Франко).

3. Вигуки *о, ой*, а також займенники *ти, ви* у звертаннях комами не виділяються.

*Ой зоре! Зоре! — і сльози кануть
Чи ти зійшла вже і на Україні? (Т. Шевченко).*

Вправа 217. Визначте звертання. Пояснить розділові знаки при них.

Бідна волошка, чому ти у житі, а не на клумбі волієш рости?.. Бідна! Для вчених людей і селян ти — непотрібний, шкідливий бур'ян. Чом же, ласкава така і красива, квітко нещасно, ти житу шкідлива? (М. Рильський). Як легко й просто це, мій дорогий Андрію, враз — розчерком пера — з історії змести Петrarки, Пушкіна, Міцкевича листи у вічність! (Рильський). Щасливо, друзі, вам у казку долетіти! (М. Рильський). Ні, не забув тебе я, люба зірко (М. Вороний).

Вправа 218. Поставте розділові знаки при звертаннях.

О Ікаре нещасливий о Дедалів славний сину я мов бачу в цю хвилину вид і погляд твій звабливий! (М. Вороний). Не сумуй моя зоре кохана нишком сліз не втирай рукавом. Вас діброви гаї у одежі рясній не побачу я в щасну годину (М. Старицький). Співці не марте вчені не шукайте, хто був той цар і як йому наймення. Пусті мене мій батеньку на гори, де ряст весняний золотом жаріє. Де поділися ви голоснії слова, що без вас моя туча німа? Де ви мої товариші колишні? Країно рідная ох, ти далека мріє. До тебе все летять мої думки (Леся Українка).

Вставні слова і словосполучення виражають ставлення мовця до сказаного:

- а) впевненість чи невпевненість, можливість чи неможливість (*безсумнівно, безперечно, без усякого сумніву, в усякому разі, видно, дійсно, здавалось би, зрозуміло, може, можливо, мабуть, правда, було, буває, як водиться* та ін);
- б) почуття мовця (вдоволення, невдоволення, радість тощо (*на жаль, на нещастя, чого доброго, дивна річ* та ін);
- в) послідовність (*по-перше, по-друге, передусім, нарешті, між іншим, наприклад, виходить, отже* тощо);
- г) джерело повідомлення (*говорять, кажуть, за словами, по-моєму, на нашу думку, пам'ятаю* та ін);
- д) звернення до співрозмовника або до читача з метою контакту (*бачиш, бач, розумієш, пам'ятайте, послухайте, погодьтеся, пробачте мені* та ін).

Вставні слова і словосполучення на письмі виділяються комами. Наприклад:

Хмари і хвилики щось, *мабуть*, цікаве говорили Грицуневі. *Правда*, коні були запряжені в гарбу. *Може*, взяти цих людей підвезти? Це, *без всякого сумніву*, був він (В. Винниченко).

Вставлені речення висловлюють додаткові зауваження, уточнення до змісту. Наприклад:

Пісні його — я знав — подобались дівчині (*В. Винниченко*).

Малий чабанець (*що може вивчитись на чабанчука, й вийти на чабаненка, і, нарешті, заступити батька чабана*) повертається смерком додому (*Ю. Яновський*).

Вставлені речення виділяються такими знаками:

1. Невеликі за обсягом вставлені речення виділяються комами.
2. Поширені вставлені речення виділяються тире, якщо вони не надто виділяються з основного змісту.
Приблизно через півстоліття картину перевезли до Лувру — *тоді це був королівський палац*. Під час франко-прусської війни картину з метою збереження — *німці наближались до Парижа* — вивезли у Брест (*А. Варшавський*).
3. Дужками, якщо вставлене речення випадає із структури основного речення або ж велике за обсягом.
А через сорок років (*цей випадок програв на весь світ*) з картиною скоїлась велика неприємність (*А. Варшавський*).

Вправа 219. Знайдіть вставні слова. Вставте розділові знаки при них.

- 1) Хлопець на губи вказує мовляв це не я. Товариству звичайно розвага. Проте хлопець уже видно не чув її. Тритузний кашкет і тут не скинув би бо по-перше служба йому це дозволяє а по-друге в кашкеті почувається якось певніше. Справді ж бо після тієї сутички не хоче визнавати вчительку дикий цей вихованець. Ясна річ мама теж над ним тільки уявна стоїть. Власне, ради цього й старався Порфир. Воно звичайно цікаво було б спробувати й мотогуртка. А як на Порфирів розсуд то краще б він у майстернях табуретки робив. При нагоді він звичайно не відмовиться щось утнути. Отже спатиме він тепер тут. Малий Кульбака цей за материною характеристикою «тиран і мучитель» опинився в спецшколі (*О. Гончар*).
- 2) Але можливо варто все ж таки замислитись над деякими обставинами. Наприклад над тим що Базарі судячи з його опису картини сам ніколи «Джоконди» не бачив і розповідав про неї найімовірніше з чужих слів (*А. Варшавський*).

Вправа 220. Визначте вставлені речення і поясніть розділові знаки при них.

- 1) Барвисті художні орнаменти виставив на огляд колегам учитель малювання та співів (або, як він каже, «навчитель красних мис-

тецтв»). Інструктор — Василь Якимович, сам із трудяг (руки весь час у землі). Наперед усе обметикував: де й першу ніч переночує (скоріш усього це буде в радгоспних теплицях). Нарешті настав той день — мусив же він колись настати! — коли Порфира переводять у вищий ранг (*О. Гончар*).

- 2) Моні Лізі на той час, коли (якщо довіряти традиційній оповіді) її писав Леонардо, виповнилось значно менше. Герцог Бекінгем (пам'ятаєте, той самий, котрий, як запевняв Олександр Дюма, виявився причетним до історії з підвісками королеви) буквально заховався в картину. Тоді де ж (пристанемо на якусь хвилину і ми до того, що доводять захисники цієї теорії) справжня «Джоконда»? Відповідь на це питання порівняно недавно (газетні статті з'явилися на початку 60-х років) спробував дати професор М. Гуковський (*А. Варшавський*).

Вправа 221. Запишіть текст, ускладнивши його вставними і вставленими конструкціями.

Демосфен залишився сиротою у сім років. Безчесні люди, що мали опікувати хлопця після смерті батька, привласнили його майно. Вирішивши присвятити себе політичній кар'єрі, юнак прагне опанувати мистецтво оратора. У нього була погана вимова, він губився, коли юрба починала кричати, але йому була властива відчайдушна впертість, яка вражала еллінів. Демосфен подолав усі свої вади. Він вважав, що для оратора найбільше значення має напрям його думок. Красномовство і сила голосу — не головне. Уся справа в тому, наскільки промовець поділяє погляди народу (*За Г. Підлісною*).

Словничок для довідок: як відомо; з дитинства він захоплювався красномовством; як свідчать сучасники; і це цілком справедливо.

- ✓ Чи поділяєте ви думки Демосфена про те, що є найважливішим в ораторській майстерності промовця? Кого б ви назвали із сучасних політиків справжнім оратором? Чому?

Складне речення

§ 38. ПОНЯТТЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Досі ми говорили про просте речення, яке висловлює одну відносно закінчену думку. Однак у процесі мовлення ми можемо поєднувати за змістом і граматично кілька простих речень в одному складному, яке виражає більш складну думку спеціальними мовними засобами.

Речення, яке складається з двох або кількох простих, об'єднаних за змістом і граматично, називається **складним**. Наприклад:

Прадід примічав¹, звідки в цей день вітер²: коли з Дніпра³ — риба ловитиметься⁴, коли із степу⁵ — добре на бджоли⁶, коли з низу⁷ — буде врожай⁸ (Ю. Яновський).

У цьому складному реченні об'єднані вісім простих, які разом висловлюють одну деталізовану думку — «Прадід примічав», а далі конкретизується, що саме він примічав.

У складному реченні прості вже не є самостійними одиницями спілкування, бо, маючи структуру речення, вони поза складним реченням не висловлюють закінченої думки, а є лише будівельним матеріалом для складного. Наприклад, сполучення слів «коли з Дніпра», «коли із степу», «коли з низу» поза складним реченням майже втрачають ознаки речення через свою неповноту. Однак і, здавалось би, більш повні речення «Прадід примічав», «звідки в цей день вітер», «добре на бджоли», «буде врожай» відзначаються смисловою неповнотою, бо їх зміст доповнюється суміжними реченнями, без яких названі речення виражають неповну думку.

Несамостійність простих речень у складному виражається незавершеністю їх інтонаційного малюнка: жодне з них не має інтонації розповідної, питальної або окличної, вони є лише ланками цілої інтонації складного речення:

Сполучення перших двох речень має ніби вихідно-спадну інтонацію простого розповідного, однак двокрапка передає так звану «попереджувальну» інтонацію із спадом, але без завершеності простого. Кожна наступна пара речень має таку ж інтонацію, але жодна не завершується, а закінчується інтонацією перелічення з передбаченням продовження. І тільки остання пара в кінці має завершену розповідну інтонацію.

Сполучникові і безсполучникові складні речення

Окремі речення в складному можуть об'єднуватися за допомогою сполучників чи сполучних слів або ж без сполучників, тільки інтонацією. Наприклад:

Сучасні мовознавці вважають, що єдиної прамови, спільної для всіх представників людства на зорі його становлення, ніколи не існувало. Вже сорок тисяч років тому, коли оформилася людська мова в сучасному розумінні цього поняття, мовної єдності не існувало і всі первісні люди користувалися різними прамовами (За В. Федоренком).

Учителювати пішла, найтрудніших обрала, щоб воювати з життєвою грубістю (О. Гончар).

Весняне сонце ще не було пекуче, і степ дихав вільготно (О. Гончар).

У цих реченнях складові частини поєднані сполучниками *що, чи, щоб, і*. У поданих далі реченнях зв'язок частин безсполучниковий:

Гнуться клени ніжними колінами, чорну хмару сріблять голуби (М. Рильський).

Історики вважають: останнім документом Івана Сірка є його спеціальне звернення донському козацтву із запрошенням до спільного походу на Кримське ханство (За О. Апанович).

Вправа 222. У поданих реченнях визначте прості, що їх складають, і поясніть, сполучниковим чи безсполучниковим зв'язком вони поєднані.

Сіро і сумно ставало на острові при заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили. А коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів. Здавалось, що тихий присмерк вишив линялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде. (М. Коцюбинський).

Сполучникові складні речення, поділяються на дві групи: складно-сурядні й складнопідрядні.

§ 39. СКЛАДНОСУРЯДНІ СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

Складносурядні речення мають такі ознаки:

1. сурядний синтаксичний зв'язок між реченнями, при якому прості речення в структурі складного рівноправні;
2. засобом вираження такого зв'язку є сполучники сурядності — *єднальні, розділові або протиставні*;
3. структура складносурядного речення відкрита, тобто теоретично може бути доповнена.

Складне речення, частини якого зв'язуються єднальними сполучниками, називається **єднальним**. Складові частини єднальних речень можуть виражати:

- а) одночасність подій:
Там Довженкові кінокадри проросли на віки дубами,
І Довженковими піснями зачарована спить Десна.
(Малишко).
 - б) часову послідовність подій:
Вискочить сонце на мить на блакитну поляну, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари (Коцюбинський).
- Складне речення, частини якого єднаються розділовими сполучниками (*то — то, чи — чи, або — або* та ін), називається **розділовим** і виражає:
- а) взаємовиключення;
 - б) чергування подій:
Часом бухне з тріском сніп іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками (Коцюбинський).

Чи у полі на долині диким маком ти цвітеш, чи у лузі на калині ти зозулею куєш? (С. Писаревський).

Саме ці два типи складносурядних речень характеризуються незамкненістю, відкритістю структури.

Складносурядні речення, частини яких поєднані протиставними сполучниками (*а, але, та* (у значенні *але*), *проте, однак, зате* та ін), називаються **протиставними**. Вони складаються з двох протиставлених одна одній частин:

Долина ставала все вужчою, а гори піднімалися все вище та вище (Нечуй-Левицький).

Ясно ще осіннє сонце сяє, але холодом осіннім вже в повітрі потягає (Франко).

Дорога до озера була трудною, зате скільки цікавого побачили молоді мандрівники.

Вправа 223. Виділіть складносурядні речення. Визначте сполучники і смислові зв'язки між простими реченнями.

Веде нас мрія ніжна й строга, і підросли малі сини. І земля налилась яблуневим соком, і вклонилась яблуня хлібу, і дарує небо дарунком високим яблуневого місяця скибу (Малишко). Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (Самійленко). Крізь темну ніч шумів весняний дощ, і в унісон із ним шуміли сосни. Блакитна осінь сяє в берегах, і помідори сяють, як пожари (Малишко). І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі (Шевченко).

Розділові знаки в складносурядному реченні

1. Частини складносурядного речення розділяються комами:

Я співаю пісню морю, і воно мені співа. В хмарах гори, обіймає землю сон, а мій дужий спів лунає і гуде над шумом хвиль (Олесь).

2. Між сурядними частинами, з'єднаними протиставними сполучниками *а, але, однак, проте, все ж таки* ставиться крапка з комою, якщо ці частини великі за обсягом або містять всередині розділові знаки.

3. Якщо сурядні частини виражають різке протиставлення або швидко зміну подій, між ними ставиться тире:

Метнулось гайвороння край дороги — і простяглась пустеля навкруги (Рильський).

4. Кома і тире вживаються, якщо в другій частині виражається наслідок сказаного в попередній:

Торкнулася мелодія води — і враз вода ставала синім поливом коштовним, торкнулася до заходу — і він заповнювався ніжним фіолетом (Малишко).

Складносурядні речення схематично розміщуються в одному рядку, що відбиває їх смислову й граматичну рівноправність:

Дівчина з розгону вдарила по воді рукою, гребнула, і човник віддалився від берега. (), і ().

Вправа 224. Поставте розділові знаки в поданих складносурядних реченнях. Визначте сполучники сурядності й смислові зв'язки між частинами.

- 1) Ніжною, хвилястою смугою замикали гори південний обрій і підніжжя їх тануло в бузковій імлі. Білі саклі з легкими хиткими галерейками ліпилися по схилах балок над пересохлим ложем струмочка і це ложе правило за вулицю але після дощів раптом перетворювалося на бурхливий гірський потік. Липнєве небо було без хмаринки але легко було дихати над водою. Лезо встромилося в землю і ще довго тремтів його держак. Вода м'яка, гнучка й текуча а камінь нерухомий і твердий але минає час — і вода пробиває каміння. На добрих півроку звільнилася вона від шохвилинної небезпеки але думка про втечу ані на мить не покидала її (Коцюбинський).
- 2) Сосні піском він очі засипа та бореться із ним сосна сліпа. На вирубі ріка померла і стали хвилі валунами і вигнувся стрибок форелі усохлим прутиком ліщини (Павличенко).
- 3) Прив'яла папороть ще зеленіє та вже горять як свічі дерева і памороззю криється трава. А вечір палить вікна незнайомі а синя хмара жаром пройнялася а синій ліс просвічує огнем (Рильський). На заході ще жевріло небо а в степу заходила ніч. Вуха поступово зивкали до шуму порогів, а більше жодних звуків степу не було. Стриножені коні ще не встигли відійти далеко і розвідка невдовзі була готова рушати але ротмістр послав уперед пластунів. Це могло стривожити татар і розвідники хутко поповзли назад (Панч).

§ 40. СКЛАДНОПІДРЯДНІ СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядним називається складне речення, в середині якого прості поєднуються підрядним зв'язком; при цьому одна частина речення за змістом і граматично залежить від другої, підпорядкована їй:

Опівдні, коли нестерпно пекло сонце, в селищі з'явився мандрівник (Утевська).

У цьому реченні виділяються дві частини: *опівдні в селищі з'явився мандрівник і коли нестерпно пекло сонце*. Друга частина конкретизує час, коли відбувається дія першої.

Тваринний світ був об'єктом пильної уваги первісної людини, яка спостерігала, вивчала окремі види тварин, намагалася зафіксувати в малюнку набуті знання (За В. Греченком).

У цьому реченні друга частина характеризує дії первісної людини щодо її спостереженнями над тваринами.

Ознаками складнопідрядного речення є:

1) речення складається з двох частин — головної (головне речення) і підпорядкованої (підрядне речення);

2) частини складнопідрядного речення зв'язуються сполучниками підрядності або сполучними словами:

Вчений розпитав жінку про письмо, *яким* вона користується. Стара охоче розповіла, *що* в їхніх селищах так переписують молитви (Утевська).

Заслуговує на увагу той факт, *що* жодного разу серед майстерно зроблених малюнків тварин археологам не зустрічалися відповідні зображення людей (За В. Греченком).

Кожне з поданих складнопідрядних речень, як бачимо, поділяється на дві частини; підрядні частини приєднуються до головних сполучним словом *який* і сполучником *що*.

За значенням підрядні речення поділяються на:

означальні, які відповідають на питання *який? котрий? чий?* і з'єднуються з головним сполучними словами *який, котрий, чий, що, де, куди, звідки, коли*;

Єгипет — країна стародавньої культури, *яка* протягом тисячоліть вражає людей своєю величиною й багатством (Утевська).

Кирило Транквіліон Савроуцький — давній український письменник, *що* вславив себе цінними працями. Захар Копистенський вславив себе «Книгою о вері», *що* її дуже шанували навіть у Москві. (І. Огієнко). Стрілка компаса намагається стати вздовж магнітних силових ліній Землі, *які* розходяться в'ялом з одного полюса і знову сходяться в другому (Мезенцев).

з'ясувальні, які розкривають зміст опорного слова у головному реченні, відповідають на питання *що? чого? про що?* тощо; з головним реченням з'єднуються сполучниками *що, щоб, як, мов, мовби, наче, неначе, начебто, ніби* тощо, а також сполучними словами, в ролі яких виступають усі відносні займенники та прислівники займенникового походження.

Хто з нас на власному досвіді не знає, *що* без будильника можна прокинутися, коли схочеш. Відомо, *що* при цьому багато хто прокидається за хвилину-дві до дзвінка. Цілком обґрунтована думка вчених про те, *щоб* урахувати ці природні особливості, обираючи професію. Виявляється, зовсім не байдуже, *коли*, в які години хворий приймає ліки (Мезенцев). Не надивлюся, не намілююся, *як* гай зимовий заміїв (Мурашов).

обставинні, які характеризують місце, час, спосіб дії, причину, наслідок, умову, мету дії та деякі інші. Вони відповідають на питання: *коли? як довго? з якого часу? (обставинні часу):*

Косять комишанці очерет здебільшого взимку, *коли* заплаву скують морози. Відколи сонце пригріло, відколи повіяло весною, Оксана день у день тут, серед цих сипучих пісків (О. Гончар). Вона все співала та співала, доки не сховалася на леваді в вербах (І. Нечуй-Левицький). *куди? де? звідки? (обставинні місця):*

Часто сняться твої килими, білосніжні і медвяністі, *де* тоненькі шершаві бджоли колихаються на вітрах (А. Малишко). Щось так владно кликало мене туди, *де* гори ввечері палали (В. Симоненко).

як? у який спосіб? якою мрію? наскільки? (обставинні способу дії, міри чи ступеня дії):

Така краса, висока і нетлінна, *що* хоч спинись і з Богом говори. (Л. Костенко). Калина так хизується красою, *що* байдуже їй до всього на світі (Леся Українка). Місяць зовсім спустився над гору, *наче* півхліба лежало над землею (Панас Мирний).

чому? з якої причини? через що? (обставинні речення причини):

Це було чудове відкриття, *оскільки* до Гільберта нікому і на думку не спадало пояснити поведінку стрілки компаса наявністю магнітних властивостей у Землі (Мезенцев). Острозька Біблія (1581 р.) — це була величезна праця, *бо* прийшлося всі книжки святого писання перевірити з першотворами грецькими, єврейськими та латинськими.

за якої умови? (обставинні речення умови):

Ні перед ким не станеш спину гнути, не віддасися ворогу в ясу, *якщо* ти зміг, товаришу, збагнути свого народу велич і красу (В. Симоненко).

з якою метою? для чого? навіщо? (обставинні речення мети):

Вони прибули, *щоб* познайомитись з матір'ю. Ми вмирили на землях Європи, *щоб* нащадкам уже не вмирати (А. Малишко).

Крім того, виділяють ще підрядні речення **допустові** (сполучник *хоч*), **наслідкові** та деякі інші:

І *хоч* уже висипалась роса, але ще випадають запізнілі краплини (М. Стельмах).

Вправа 225. У поданих реченнях виділіть підрядні, визначте їх значення і засіб зв'язку з головним.

- I. Разом із християнством зачалась у нас і література, що скоро набула собі великої ваги. Павло Алепський, що р. 1653 переїздив Україну, писав про нас, що ми «люди вчені, кохаємось в науках та законах», що ми гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. Коли ми читаємо українські книжки XVII віку, нас дивує величезна ерудиція їх авторів, дивує справжній науковий підхід, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок — от ці зазначення і показують, що читали у нас на Вкраїні (*І. Огієнко*).
- II. Мовчки йдуть вулицями, бо ж ніч така, що й говорити не треба, бо в серці такі думки, що досить глянути один одному у вічі, щоб усе зрозуміти. Він перебирає в пам'яті своїх ворогів і тільки зараз ясніше розуміє, наскільки їх збільшилось за цю єдину ніч. Він повів плечима, немовби струшуючи недобрый погляд. Він ступає на крихітну гребельку, що відділяє струмок від ставка (*Стельмах*).

Граматична залежність речень у складнопідрядному на схемі виражається розташуванням головної частини в одному рядку, а другорядної — на другому:

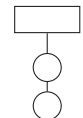
Він чує, як скриплять ворота.

Складнопідрядне речення може містити кілька підрядних частин:

*Все тобі сміється навкруги, особливо коли ти сидиш у кузові¹, де повно веселощів-жартів², де гаряче й тісно від твоїх друзів-однокурсників³, для яких ця експедиція в степ обернулася на найвеселішу прогулянку⁴ (*О. Гончар*).*

При цьому вони можуть бути супідрядними, тобто підпорядковуватись одному головному реченню:

А можуть мати послідовну підрядність, за якої кожне наступне речення залежить від попереднього:

У такому разі кожне попереднє речення є головним для наступного.

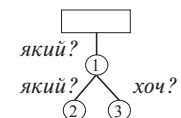
Супідрядні речення можуть бути з неоднорідною супідрядністю та однорідною.

При однорідній супідрядності два або більше підрядних речень підпорядковані тому ж самому слову головного речення або реченню в цілому й відповідають на те ж саме питання. Так, у наведеному вище

реченні чотири супідрядних. Із них друге і третє є однорідними, а перше й четверте — неоднорідними, бо речення, що починаються з *де*, відносяться до слова *в кузові* у головному і відповідають на питання *в якому?* Четверте речення теж відповідає на питання *які?*, але відноситься до слова *однокурсників*. Підрядне ж перше «особливо коли...» відноситься до головного речення в цілому.

У реченні *Це той степ, де елеватор¹, що видніє на обрії², здається зовсім близько, хоч до нього пішки два дні ходьби³* ми бачимо, що перше підрядне прив'язане безпосередньо до головного (*Це той степ*), а друге й третє — до першого підрядного, для якого вони є супідрядними, але не однорідними.

Отже, підрядні речення утворюють своєрідний ланцюжок послідовно розмішених підрядних речень.

Вправа 226. Проаналізуйте подані далі речення і накресліть їх схеми.

А коли хлопець підходить до неї, стара запитує, чи бачив він те судно, що в лимані стоїть. До пізньої ночі не заїде баба в хату, бо в хаті їй увесь час щось цокає, наче ходики відбивають час (хоч ходиків у хаті й нема). Чабан тільки радіє в душі, дивлячись, як люди смакують його водою, бо її ніскільки не меншає від того, що все літо беруть і беруть. Тільки з переказів глухий гомін доходить, що копали цей колодязь чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах! (*О. Гончар*).

Розділові знаки в складнопідрядному реченні

- Підрядна частина відокремлюється від головної комою.
 - Якщо підрядне речення стоїть у середині головного, то коми ставляться з двох сторін.
Відстань, що її проходили чумаки протягом цілого літа, він долає за один рейс (*О. Гончар*) Підрядне речення — в середині головного.
 - Підрядне речення — після головного.
Не забуває молодий Горпищенко весело згадати добрим словом того свого невідомого прашура, який цей колодязь викопав у степу (*О. Гончар*).
 - Підрядне речення — перед головним.
Відколи син приїхав, ще й не надивилась вона на нього (*О. Гончар*).
- Якщо підрядна частина з'єднується з головною складеними сполучниками типу *тому що, через те що, незважаючи на те що*,

подібно до того як та ін., кома ставиться один раз: або перед сполучником, або в середині його. Якщо підрядна частина стоїть на початку речення, складений сполучник не розділяється комою.

Мабуть тому, що село коло річки близьенько, таке все свіже, зелене, ярке (*М. Вовчок*).

Чекати довелося довго, через те що дороги були занесені снігом. Через те що близько не було нікого, хлопчиків стало страшно.

3. Однорідні супідрядні речення, з'єднані сполучниками *і, та* (в значенні *і*), комою не відокремлюються.
4. Якщо підрядна частина стоїть перед головною з метою смислового й інтонаційного виділення, після підрядного речення ставиться тире або тире і кома.
Тире ставиться також у періоді на початку його другої частини.
Хоч і не били мене, хоч не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я (*М. Вовчок*).
Ось там, де глухо гнулись труські покрови моху, де ржавів в чорних ямах суглобуватий хвощ, де просторінь пропахла сирим повітрям льоху, де сосни кривотілі і двостебловий дощ, — там город став на палях... (*М. Бажан*).
5. При збігові кількох сполучників кома між ними не ставиться.
В одній хаті жили два вороги, *і* хоч кожен з них поринав у власні думки, проте доволі було якоїсь дрібнички — *і* злість тіпала обома, немов пропасниця (*Коцюбинський*).
6. Кома не ставиться у сталих виразах типу *що б то не було, будь що буде, як хочеш, все одно хто* (що, який, скільки), *те що, мало що й под.*

Вправа 227. Поставте і поясните розділові знаки в поданих реченнях.

- 1) Де не йду я тепер бродить пам'ять моя босоніж по росі по траві по стерні незабутніх полів. Душа належить людству і епохам. Чому ж її так раптом потрясли осінні яблука що сумно пахнуть льохом і руки матері що яблука внесли (*Л. Костенко*). Як мені хочеться зрости аж у рівень з тією вербою що все літо шумить-шелестить над тобою (*Муратов*). Не поет хто забуває про страшні народні рани щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани (*Леся Українка*). І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові про сонячні дні і, в мріях ввижалась їм казка ясна де квіти не в'януть де вічна весна... (*Олесь*).
- 2) В Харкові де Кухаренко відбув науки в 1836 р. написав він драму «Чорноморський побут» в котрій зобразив життя та звичаї кубанських козаків між 1794–1796 роками коли прикубанські степи заселялись запорожцями після Січової руїни (*Коцюбинський*).

- 3) Як глянеш на гору то здається що ті хатки стояли колись на горі.
На Чернечій горі де похований Шевченко на самому вершечку зарябили штахетики. Межи Шевченковою горою та Лисою що зараз здійсмається з правого боку в'ється вуличка. Сум важким каменем налягає на серце сльози тихо котяться з очей коли згадаєш хто тут похований (*Коцюбинський*).

§ 41. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

У безсполучникових складних реченнях частини поєднуються без допомоги сполучників чи сполучних слів, а тільки інтонаційно, що на письмі передається розділовими знаками.

Частини безсполучникового речення можуть бути однорідні і неоднорідні.

Однорідні частини можуть виражати одночасність подій або їх послідовність:

Весняне сонце ще не було пекучим, воно лиш пригрівало живим теплом (*О. Гончар*).

Був теплий дощ, в траві стоїть вода, на гілці синя бабка обсихає, запах буркун гостріше (*Рильський*).

Неоднорідні — виражають складну систему смислових відношень між частинами:

Зіставні: Від жарту — сміх ключами б'є, від гарту — сталь міцнішає (*Малишко*).

Протиставні: Лиш трутень звик солодкі жерти соти, бджола ж для меду й серце віддала (*Малишко*) Помилялись не тільки люди, помилялись навіть святі (*В. Симоненко*).

Пояснювальні: Іноді він зовсім мінявся: ставав хмурим, мовчазним, набурмосеним (*Винниченко*). Глянь на луг — не вся травиця ще потоптана у прах (*Грабовський*).

Часові: Була метелиця — і тиша залягла (*Рильський*).

Причинові: Я не встиг відповісти: на подвір'ї хати з віконцями зчинився крик (*Винниченко*).

Наслідкові: Оглянуся назад — ледве видно в туманах стежину (*Рильський*).

Умовні: І треба багато ходити по землі — тоді багато побачиш.

Розділові знаки в безсполучникових складних реченнях

1. У безсполучниковому складному реченні з однотипними частинами ставиться кома.

Гримить! Благодатна пора наступає, природу розкішна дрож пронимає, где спрагла земля плодотворної зливи (*Франко*).

Крапельни дощу формувались в кристалі, сині крони дубів розбухали чимдалі (*Малишко*).

2. Двокрапка ставиться, якщо наступна частина розкриває зміст попередньої або виражає причину того, про що мовиться в попередній.

В усному мовленні такий зв'язок виражається інтонаційним спадом перед другою частиною.

Бо дивись: он гай зелений похилився... (*Шевченко*).

Я весь аж підвівся: то був Терень (*Винниченко*).

3. Тире ставиться при протиставленні, коли в першій частині виражається час або умова дії, друга частина виражає наслідок чи порівняння.

Геть із мулу якорі іржаві — нидіє на якорі душа! (*Винниченко*).

Оглянувся — черговий з пов'язкою на руці (*О. Гончар*)

Це вже не їхніх вихованців робота — їхні з-за муру сюди не дістануть (*О. Гончар*).

Вправа 228. У поданих реченнях пояснить розділові знаки.

У нього (Франка) нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить, як меч, своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце (*М. Коцюбинський*). Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила (*Леся Українка*). Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: чому я не сокіл, чому не літаю? (*М. Петренко*). Іноді аж дивуюсь: ті, що в парках клумби топтали, тут за літо нікого не зачеплять (*О. Гончар*). Він мав рацію бажати зустрічі лицем до лица: плечі широкі, важкі, шия жилава, сам кремезний, міцно збитий, весь як з чавуну (*Винниченко*). До друзів був добрий — сорочку з плеча (*А. Малишко*). Глянь на люди — чесні лица ще не всі обвіяв страх (*П. Грабовський*). Шуми, весняне дощове вітрило, ярійте, трави, і хиліться, сосни (*А. Малишко*).

Вправа 229. У поданих далі реченнях поставте розділові знаки.

І степом можна йти безвісти і лягти на землю прикласти вухо до землі то тільки вмій прислухатися шумить і голосить (*Яновський*). Сонце заходить гори чорніють пташечка тихне поле німіє... (*Шевченко*). Я не співець чудової природи з холодною байдужістю її з ума не йдуть знедолені народи їм я віддам усі чуття мої (*Грабовський*). І пливуть каравани низкою їм байдуже, чи шторм, чи штиль (*В. Симоненко*). Дні стоять погожі і привітні розтопилося б і серце кам'яне (*В. Симоненко*). На світі законів немало я нагадаю один щоб море не висихало потрібно багато краплин (*В. Симоненко*).

Вправа 230. Перекладіть українською мовою. Визначте типи складних речень.

Древнегреческий баснописец Эзоп, который был рабом при дворе царя Креза, сочинил свои бессмертные басни за шесть веков до нашей эры. Те истины относительно человеческой природы, которым он учил, остаются и в наши дни столь же справедливыми, какими они были две с половиной тысячи лет назад в Афинах. Солнце может быстрее вынудить вас снять плащ, чем ветер, а доброжелательность, дружеский подход и понимание способны скорее заставить людей изменить свое мнение, чем самое неистовое негодование. То есть, если вы хотите склонить людей к вашей точке зрения, не забывайте прибегнуть к правилу: «С самого начала придерживайтесь дружелюбного тона» (*За Д. Карнегі*).

- ✓ Чи розподіляєте ви точку зору автора? Можливо, у вас є свої думки щодо цього?

Складні синтаксичні конструкції

Такі конструкції можуть містити частини, пов'язані сполучниковими і безсполучниковими, сурядними й підрядними відношеннями.

Вправа 231. Проаналізуйте подані далі речення. Визначте в них складові частини і пояснить синтаксичні відношення.

Обсипаються дні як троянди, й нові наливаються знову, з ними серце навіки веде свою довгу розмову, все почате кінчає, незбагнено знов починає, бо воно, наче куля земна, що спочинку не знає (*Малишко*). Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала; весни такої не було й не буде, як та, що за вікном цвіла (*Леся Українка*). Кити залишаються великою загадкою для людини, і тут експедиція Кусто дала науці багато надзвичайно цінних, раніше не знаних відомостей про життя китоподібних: люди вперше зустрічалися з китами так близько (*Мезенцев*). Кашалоти, які плавали довкола «Каліпсо», зовсім не створювали враження тупих, безмозких тварюк: їх зв'язували між собою цілком осмислені взаємини (*Мезенцев*).

Вправа 232. Запишіть текст, розставляючи розділові знаки. Прокоментуйте склад ужитих синтаксичних конструкцій. Які відношення реалізовані в них?

Іграшки які вміють розмовляти все більше входять у життя людей що приносить їм не тільки радість але й велику користь.

Наприклад у Бельгії розроблено нову модель електронних ведмедиків які своєю балачкою допомагають тяжкохворим дітям одужати адже для одужання потрібні насамперед гарний настрій та оптимізм. Ведмедиків названо Анті вони не лише говорять але й розплющують очі ворухать вухами руками і носом пересуваючись підлогою і навіть виражають свої почуття. Такі винаходи техніки що вражають своєю унікальністю і складністю пов'язані із сучасним розвитком електроніки та новітніх комп'ютерних технологій саме їм ми завдячуємо тими дивами які вважалися казкою ще років двадцять тому (За В. Федоренком).

§ 42. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Пряма мова в тексті береться в лапки

Розділові знаки при прямій мові залежать, по-перше, від порядку розміщення слів автора і прямої мови, по-друге, від синтаксичної завершеності частин прямої мови: якщо пряма мова становить речення, то після неї перед словами автора відповідно ставляться крапка, знак питання або знак оклику.

1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка:
Брянський додав замислено: «Коли що трапиться зі мною, візьмеш оцей планшет у спадщину» (О. Гончар).
2. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться відповідний знак і тире:
«Розумна річ!» — всі почали гукати (Є. Гребінка).
«Добре підкували», — запевняв буковинець на прощання (О. Гончар).
3. Якщо слова автора стоять у середині прямої мови, то вони з обох боків виділяються комою й тире. Якщо перша частина (до слів автора) прямої мови становить закінчене речення, після слів автора ставиться крапка.
«Солдати, — сказав він спокійно, — від нас залежить доля батальйону, доля наших бійців-піхотинців» (О. Гончар).
4. Діалог без слів автора: пряма мова береться в лапки і між репліками ставиться тире.
«Кажуть, під Турцію». — «А я чув, що на Далекий Схід». — «Брехня... їдемо на північ форсувати Дунай». — «Що тут ворожити: куди накажуть, туди й поїдемо» (О. Гончар).

5. Якщо репліки учасників діалогу подаються з окремого рядка, то перед ними ставиться тире і пряма мова не береться в лапки.
— Ало! Це я, — сказала вона.
— Ви мене чуєте?
— Чую, — промовив Андрій чужим голосом.
— Що з вами? У вас усе гаразд? — перепитала вона схвилювано.
— Я просто... Ваш дзвінок...
— А я, власне, подзвонила спитати: ви в оперу ходите? (За П. Загребельним).

Вправа 233. Поставте розділові знаки при прямій мові (репліки Цуцика й Бровка розділені вертикальними рисками).

- 1) Здоров був, Цуцику! Знічев'я спочиваєш? Прийшовши під вікно Бровко озвався.| Се ти, Бровко?.. Чого-бо так гукаєш? Промовив той. Аж я злякався. Ну, як же ти там поживаєш?| Нащо питать! Либонь не знаєш собачого життя мого? Сказав Бровко. Далеко до твого... Живу собі, бо треба жити.| Жаль каже Цуцик що ж робити! Буває всяк (Глібов).
- 2) Зустрівсь Комар на лузі край села та й каже, сміючись Добривечір сестричко! А ти вже тут чого, моя перепеличко?| А та (Муха) йому Бов-бов! Раденький, що дурненький! Та роздивись: у полі ми орали... (Глібов).

Вправа 234. Запишіть у формі діалогу такі комунікативні ситуації: спілкування продавця книжкової крамниці із відвідувачами; розмова двох школярів про сучасну музику; розмова батьків і дитини про день у школі; розмова про переглянутий фільм.

Підсумкові завдання

Вправа 235. Замініть у поданих текстах відокремлені члени речення підрядними реченнями.

- 1) Тяжко було дивиться на спустошене, витолочене, покручене вітром і негодою привілля (Стельмах). Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного саява (Коцюбинський). Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі (Мирний). По вінця налитий радістю, надіями Леонід тихою ходою описував прощальний круг навколо села (Стельмах).

2) Коло хати росли яблуні й груші, посилявши густе гілля над вуликами (*Нечуй-Левицький*). Обходячи ліси, вибираючи найзручніше місце для кругової оборони, вони з подивом побачили, як несподівано осінь зустрілася з зимою (*Стельмах*). Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю. (*Мирний*). Столітні дуби, почувши вперше стук сокири, похилилися (*Мирний*). Переїхавши долину, ви знову починаєте підніматись на згірок (*Мирний*).

Восени, перед відлітом у вирій, тривожиться і табунами збирається птаство (*Стельмах*).

П'яний від втоми й радості, Дмитро щасливими очима оглядав своїх вояків. Не спускаючи погляду з сина, Дмитро сьогодні по-новому пережив батьківське почуття любові (*Стельмах*).

Завдання. Поміркуйте, що змінилося в тексті речення, коли ви його переробили: зміст, логічна розчленованість, концентрація думки, ритмомелодика тексту, його емоційне забарвлення. Спробуйте висловити ваше сприйняття пари речень — поданих і трансформованих.

Вправа 236. Перебудуйте речення з прямою мовою в речення з непрямою.

1. «Зазвичай правими бувають ті люди, які вірять у людей», — сказав одного разу відомий телеведучий В. Познер. 2. Григорій Сковорода якось пророче зазначив: «Перезнавши всі дороги, але не пізнавши своєї — нічого і не знаєш, і не маєш». 3. Італійському поетові Данте належить така думка: «Про свої справжні можливості людина дізнається із своїх звершень». 4. Пишучи все життя музику, яка надихала людей на високі почуття, збуджуючи в них енергію і життєвість, Л. Бетховен якось сказав: «Немає нічого кращого, ніж давати щастя людям». 5. Замислюючись над сенсом кохання, польський письменник Г. Сенкевич знайшов для себе істину: «Справжня любов — не в одному лише бажанні щастя, але й у турботі про кохану людину».

ГОТУЙМОСЯ ДО ТЕСТУВАННЯ

Теми із синтаксису, що виносяться на тестування

Словосполучення і речення. Підрядний і сурядний зв'язок між словами та частинами складного речення. Головне й залежне слово в словосполученні. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова. Словосполучення непоширені й поширені.

Речення. Граматична основа речення. Порядок слів у реченні. Види речень за метою висловлювання, емоційним забарвленням, будовою, складом граматичної основи, наявністю другорядних членів, необхідних членів речення, ускладнювальних засобів.

Просте двоскладне речення. Підмет і присудок. Способи вираження підмета. Типи присудків. Способи вираження простого дієслівного присудка. Основні функції та способи вираження компонентів складеного присудка.

Другорядні члени речення у двоскладному й односкладному реченні. Означення узгоджене та неузгоджене. Прикладка як різновид означення. Додаток. Типи обставин за значенням. Способи вираження означень, додатків, обставин. Порівняльний зворот.

Односкладні речення. Граматична основа односкладного речення. Типи односкладних речень за способом вираження та значенням головного члена.

Речення з однорідними членами. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами. Речення зі звертанням. Речення зі вставними словами, словосполученнями, реченнями, їх значення. Речення з відокремленими членами.

Складне речення. Ознаки складного речення. Засоби зв'язку простих речень у складному.

Типи складних речень за способом зв'язку їх частин. Сурядний і підрядний зв'язок між частинами складного речення.

Складносурядне речення. Єднальні, протиставні та розділові сполучники в складносурядному реченні. Сміслові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Складнопідрядне речення. Головне та підрядне речення. Підрядні сполучники та сполучні слова як засоби зв'язку у складнопідрядному реченні. Основні види підрядних речень. Складнопідрядні речення з кількома підрядними, їх типи за характером зв'язку між частинами.

Безсполучникове складне речення. Типи безсполучникових складних речень за характером смислових відношень між складовими частинами-реченнями.

Складні речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.

Способи відтворення чужого мовлення. Прямая й непряма мова. Речення з прямою мовою. Слова автора. Заміна прямої мови непрямою. Цитата як різновид прямої мови. Діалог.

ЗАВДАННЯ

1. Позначте рядок, у якому слова в словосполученнях поєднані підрядним зв'язком:
 - А почуття гумору, війна і мир, блакить неба, одним одна;
 - Б веселий сміх, бігти швидко, бути напоготові, хліб та сіль;
 - В сама самотою, сніг чи дощ, прийшов здалеку, відкрита книга;
 - Г співає голосно, пісня серця, рідна домівка, сучасна музика.
2. Позначте складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним:
 - А Ми з дитинства віримо в дива, що несуть добро;
 - Б Учні не сподівалися, що сьогодні буде контрольна;
 - В Ми йшли містом, що сяяло від святкових вогнів;
 - Г Туман стояв такий, що навкруги нічого не було видно.
3. Позначте речення, у якому є однорідні члени:
 - А Сонце пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли;
 - Б Співуча й ніжна мова у лугової казки-чарівниці;
 - В Заяву підписав ректор інституту академік Іванчук;
 - Г Від густого чорного диму раптом стало темно.
4. Позначте речення, у якому припущено пунктуаційну помилку:
 - А Розмірковуючи про побачене й почуте, я увійшов до зали;
 - Б Зошит, книги, документи — все вмістилося в новому потрфелі;
 - В Козаки, до речі, завжди жертвували кошти на церкви й монастирі;
 - Г Посмішка наче весняний вітер, зігнала з її обличчя тривогу.
5. Позначте речення, у якому між підметом і присудком треба поставити тире:
 - А Слово не стріла, а може глибоко поранити, а то й убити;
 - Б Бути щасливим значить не бажати того, чого не можна одержати;
 - В Життя безумовно гарний учитель, але дуже дорого бере за уроки;
 - Г Мій успіх не подарунок долі, а результат великої праці й натхнення.

ПРАКТИЧНА СТИЛІСТИКА

§ 43. ПОНЯТТЯ СТИЛЮ

Функціональні стилі української мови

Слово **стиль** походить від латинського *stilus* (давньогрецьке *stylos*), що означало паличку з загостреним кінцем для писання на навощенних дощечках. На другому кінці палички була лопаточка, якою розгладжували віск, коли треба було стерти написане або виправити помилку. У свій час Горацій радив учням «частіше перегортати стиль», тобто стирати написане, не задовольняючись першим вираженням думки, удосконалюючи форму й зміст висловлювання. Пізніше у латинській мові з'являється нове, образне значення слова стиль — «манера письма, спосіб викладу». Саме в цьому значенні слово і було запозичене всіма європейськими мовами.

Слово **стиль** не однозначне, воно вживається і як термін, і як звичайне слово: стиль мови, стиль живопису, стиль роботи, плавати стилем «брас», одягатися в класичному стилі. Однак, незважаючи на таку різноманітність значень і широкий аспект вживання у мовленні, слово це пояснює або конкретизує манеру, напрямок, особливість вираження, реалізації будь-якого життєвого явища.

У мовознавстві термін **стиль** функціонує в таких значеннях:

1) особливості індивідуальної манери письма; 2) різновид мови, що використовується у певній типовій ситуації спілкування — у науковій, діловій сфері, у побуті тощо — та характеризується власними лексичними, граматичними та фонетичними нормами. У першому значенні слово **стиль** вживається при вивченні мови будь-якого письменника або його творів: *мовний стиль Шевченка, стиль поезій Василя Стуса*. Друге значення застосовується, коли говорять про функціональні стилі мови — *науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній та розмовно-побутовий*. Ці стилі відповідають тим комунікативним ситуаціям, що створюються у процесі спілкування людини і суспільства.

Кожен стиль має свої властивості, або мовні норми, які й виділяють його серед інших стилів та найкраще відповідають меті спілкування: так, у науковій доповіді ми користуємося повними синтаксичними конструкціями, які чітко виражають логічні відношення між думками, а в повсякденних діалогах, де мова доповнюється ситуацією, ми схильні до неповних речень. У науковому тексті широко використовуються терміни; в офіційно-діловому — мовні штампи-канцеляризми; у промові, публіцистичній статті ми можемо вживати емоціональні слова, що недоречні в науковому чи діловому тексті. Мова художнього твору — це словесні образи, застосування всіх мовновиражальних засобів, тропів.

Вивчення засобів мови і мовлення із погляду особливостей їх вживання в конкретній ситуації спілкування є предметом **стилістики**. Стилїстика як наука має багато підрозділів, кожен з яких досліджує певну ділянку функціонування мови у суспільстві. Мета практичної стилістики — навчити мовців добре володіти всіма виражальними засобами літературної мови відповідно до призначення, умов і сфери спілкування.

Зразки стилів

Діловий

Генпідрядчик зобов'язується виконати передбачені договором будівельно-монтажні роботи відповідно до затвердженої в установленому порядку проектно-кошторисної документації і здати Замовникові в обумовлені договором терміни ці роботи, підготовлене до комплексного випробування устаткування і до введення в дію закінчені будівництвом об'єкти.

(З тексту Договору).

Художній

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки.

(Нечуй-Левицький, «Микола Джеря»).

Розмовний

— Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять!

— Але ж ти і вередливий! То сватай Хотину Корчаківну.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

(Нечуй-Левицький, «Кайдашева сім'я»).

Науковий

Есеїстичний ракурс бачення світу сполучений з виходом у сферу трансфізичного, спробою оцінити реальність із позицій макрокосму. Семантика молодіжної есеїстичної прози визначається умовами ментальності, яка змінилась, зламом аксіологічної парадигми, розриванням зв'язків між позначаючим й позначуваним.

(З літературнознавчої статті).

§ 44. ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

Офіційно-діловий стиль обслуговує сферу офіційних ділових стосунків, використовується в установах, закладах, в офіційних документах, на засіданнях, нарадах тощо. Цей стиль існує насамперед у письмовій формі і характеризується наявністю офіційно-ділової термінології (протокол, пред'явник, сторони, показання, ухвала, угода, резолюція, документ, декларація), певних синтаксичних зворотів, мовних штампів і кліше, які отримали

назву канцеляризмів; вони спрощують передачу і сприймання інформації: *прошу Вашого дозволу, згідно з наказом, за звітний період, беручи до уваги, з метою забезпечення тощо*. Штамп, як правило, усталилися в стійкі мовні звороти, тому бажано їх не перекладати, а відтворювати засобами власної мови: *принимали участие — брали участь; согласно приказу — згідно з наказом; нижеподписавшиеся — нижчепоіменовані*. У синтаксисі переважають безособові й наказові форми дієслів, безособові, інфінітивні, неозначено-особові, узагальнено-особові речення, складні синтаксичні конструкції, дієприкметникові й дієприслівникові конструкції.

До текстів ділового мовлення належать закони, постанови, заяви, доручення, службові записки, ділові листи, автобіографія, резюме тощо.

Діловий стиль позбавлений емоційних засобів мови.

У повсякденному житті старшокласника чи студента також можуть створитись ситуації ділового спілкування, при яких необхідне знання стилістичних норм та засобів оформлення того чи іншого документа. Подаємо зразки деяких з них.

Заява

Заява — адресується установі чи посадовій особі й містить прохання або пропозицію. Складається однією або кількома особами.

Зразок:

Директорові ліцею №25
м. Києва
Петренкові Н. П.
старости 10-Б класу
Шевчука Андрія

ЗАЯВА

Просимо Вашого дозволу на проведення 7 березня цього року святкового диско-шоу в актовій залі. Збереження майна та дотримання чистоти гарантуємо.

5.03.2008

/підпис/

Директорові приватної
фірми «Дельта»
пану Ващенко С. І.
Корсунської Ірини Петрівни,
що проживає за адресою:
вул. Чайковського, 12, кв. 5,
м. Херсон-34, 49034.

ЗАЯВА

Прошу прийняти мене на роботу секретарем-референтом з 1 вересня 2008 року.

30.08.2008

/підпис/

Зразок:

Ректорові Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
акад. Прокопенкові І. Ф.
гр. Федорченко Світлани Ігорівни,
 (прізвище, ім'я та по батькові)
 яка (який) проживає у м. Харкові, вул. Данилевського, 27, кв. 54,
 (вказати адресу за постійною пропискою)
 закінчив (ла) у 2007 р. загальноосвітню середню школу № 116 м. Харкова, є срібна медаль
 (є золота (срібна) медаль про закінчення школи або диплом з відзнакою про закінчення середнього спеціального навчального закладу)
 Яку іноземну мову вивчала в середньому навчальному закладі англійську

ЗАЯВА

Прошу допустити мене до вступних екзаменів для вступу на денне, вечірнє, заочне навчання (підкреслити)
 факультету іноземної філології

(найменування факультету)

за спеціальністю англійська мова

(найменування спеціальності)

Гуртожиток потрібен, не потрібен (підкреслити)

Про себе повідомляю такі відомості:

Стать жіночаРік і місце народження 1990 р, м. ХарківНаціональність українкаСоціальний стан із службовців

Виконувана робота і загальний трудовий стаж на момент вступу до даного вищого навчального закладу магазин № 4 «Книги» за адресою: м. Харків, вул. Ньютона, 31. Продавець відділу дитячої літератури.

(найменування і місце знаходження)

Загальний трудовий стаж — 1 рік.

підприємства (організації), посада)

Прізвище, ім'я та по батькові батьків, їх місцепроживання, ким і де вони працюють (найменування і місцезнаходження підприємства, організації, посада)

Батько — Федорченко Ігор Сергійович; м. Харків, вул. Данилевського, 27, кв. 54, працює вчителем фізики в ЗОШ № 77 м. Харкова, вул. Садовий проїзд, 2.

Мати — Федорченко Ганна Юріївна, домогосподарка, мешкає там же.

Про себе додатково повідомляю: була переможцем обласної олімпіади з іноземної мови у 2006 р., брала участь у Всеукраїнській олімпіаді з іноземної мови у 2007 р., посіла 5 місце.

«17» червня 2008 р.Федорченко

(дата заповнення заяви)

/підпис/

Доручення

Доручення бувають *офіційні й особисті*. Офіційні — видаються на одержання матеріальних цінностей (грошові, господарські, транспортні операції). Особисті — складаються особами для передачі власних прав іншим особам (одержання заробітної плати, поштового переказу тощо).

Зразок:

ДОРУЧЕННЯ

Я, Бистрицька Оксана Ігорівна, працівник компанії «Укртелеком», доручаю одержати належну мені заробітну плату за квітень 2008 року секретареві компанії Федорчук Ганні Сергіївні за її паспортом серії МН № 812016, виданий Київським РВ ХМУ УМВС України в Харківській області 19 червня 1995 року, у чому розписуюся. _____
 /підпис/

5.05.2008

Власний підпис Бистрицької О. І.

засвідчую.

Секретар директора компанії
 «Укртелеком»

Тимошенко С. Б.

Розписка

Розписка — документ, поширений як у службовій документації, так і в приватному житті.

Зразок:

РОЗПИСКА

Я, учень 11-Б класу загальноосвітньої школи № 5 м. Києва Кравець Олександр Ігорович, одержав від учителя фізкультури ЗОШ № 5 Григоренка В.Я. для проведення спортивних змагань у класі: 4 (чотири) волейбольних м'ячі, 2 (два) баскетбольних м'ячі, 2 (два) секундоміри, 2 (два) спортивних свистки. Увесь зазначений інвентар раніше був у вжитку.

19.02.2008

/підпис/

Зразок:

РОЗПИСКА

Я, Черкашин Ігор Семенович, що проживає за адресою: м. Одеса, вул. Гончара, 6, кв. 11, одержав від Пилипенка Миколи Петровича, що проживає за адресою: м. Одеса, вул. Культури, 9, кв. 24, гроші в сумі 1000 (одна тисяча) гривень. Зобов'язуюсь повернути борг до 1 жовтня 2008 року.

20.06.2008

/підпис/

Пояснювальна записка

Пояснювальна записка — офіційний документ, що розкриває причину негативної ситуації, яка склалася в установі, закладі, на виробництві. Складається однією чи кількома особами.

Зразок:

Директорові загальноосвітньої
школи № 12 м. Донецька
Іваненку Л. П.
старости 10-Б класу
Береста В. А.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

24 лютого 2008 року учні 10-Б класу в повному складі були відсутні на уроці хімії, оскільки це був останній урок, а вчитель хімії хворіє вже другий тиждень. Крім того, у розкладі не було зазначено заміни на цей урок.

25.02.2008 Староста 10-Б класу
/підпис/

Зразок:

Деканові економічного
факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка
проф. Радченку Л. М.
студента І курсу
Максимова Андрія Сергійовича

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

26 березня 2008 року я запізнився на заняття через сімейні обставини: зустрічав матір, яка приїхала поїздом із відрядження. Поїзд спізнився, тому я не міг дістатися на заняття вчасно.

26.03.2008 /підпис/

Автобіографія

Автобіографія — стислий виклад у хронологічному порядку основних фактів життя особи (народження, навчання, виробнича діяльність тощо), написаний нею самою. Автобіографія пишеться в довільній формі, але має певну послідовність і стандартизованість викладу фактів життя. Зверніть увагу на подані формулювання.

Зразок:

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Макаренко Володимир Олександрович, народився 31 вересня 1984 року в м. Дніпропетровську.

З 1991 по 2001 рік навчався в середній школі № 120 м. Дніпропетровська, де й отримав атестат про повну середню освіту.

З жовтня 2001 року до травня 2002 року працював на приватному підприємстві «Пакс» м. Кривий Ріг на посаді лаборанта хімічної лабораторії.

У 2002 році вступив на денне відділення хімічного факультету Харківського національного університету імені В. Каразіна, який закінчив 2007 року, отримавши диплом про вищу освіту за спеціальністю «Хімік. Викладач хімії». Того ж року із сім'єю переїхав на постійне проживання до м. Харкова.

Після закінчення університету (вересень 2007 року) працюю менеджером у приватній фірмі «Атом» у м. Харкові.

Проживаю з батьками.

Батько — Макаренко Олександр Петрович, 1959 року народження, працює начальником цеху на заводі «Харпластмас»; мати — Макаренко Інна Сергіївна, 1961 року народження, працює вчителем співів у загальноосвітній школі № 4 м. Харкова.

Разом із батьками мешкаю за адресою: вул. Садово-Паркова, 23, кв. 14, м. Харків (61096).

15. 02. 2008 р. /підпис/

Резюме

В умовах ринкової економіки та великої конкуренції у сфері влаштування вагомим значення набуває вміння людини презентувати себе і свої ділові якості. Документ, який містить стислі відомості про навчання, трудову діяльність та професійні компетенції особи, отримав назву **резюме**. Укладач резюме має найповніше представити свої компетентності, особистісні характеристики з метою отримати потрібну роботу або обійняти певну посаду.

Резюме укладається в довільній формі, однак має певну структурну і змістову послідовність викладу фактів навчання й трудової діяльності:

1. Прізвище, ім'я, по-батькові, вік особи, яка складає резюме
2. Мета складання резюме.
3. Освіта.
4. Досвід роботи.
5. Додаткова інформація (знання мов, досвід роботи з персональним комп'ютером, наявність водійських прав).
6. Контактні телефони, електронна адреса.

Зразок:

РЕЗЮМЕ

Тарасенко Андрій Валерійович, 1973 року народження, мешкаю в Харкові.

Мета: заміщення вакантної посади менеджера торгівельної фірми.

Освіта: Харківський національний університет ім. В. Каразіна, факультет економічний. Диплом спеціаліста із зовнішнь-економічної діяльності (1996).

Досвід роботи:

1996–2000 рр. — економіст на державному підприємстві «Харківський релейний завод»;

2000–2005 рр. — начальник відділу постачання на цьому підприємстві;

2005–2007 рр. — робота в приватній торговельній фірмі за кордоном (Польща).

Додаткова інформація: маю досвід роботи з персональним комп'ютером (нові обчислювальні програми); вільно володію англійською мовою; комунікабельний, організований, маю досвід керівної роботи.

Телефони: 8–095–787-54-32 (моб); 8 (0572)-66-78-01 (дом).

Оголошення

Оголошення — інформація щодо певного заходу, події, послуги, які мають чи матимуть місце в державній установі чи у приватному житті.

Зразок: **ОГОЛОШЕННЯ**

Зустріч студентів та викладачів факультету іноземної філології Львівського національного університету з делегацією німецьких учителів відбудеться 20 жовтня 2008 року о 14:00 у приміщенні зали засідань університету. Запрошуються також усі, кого цікавить німецька культура та освіта.

Деканат факультету іноземної філології університету.

Зразок: **ОГОЛОШЕННЯ**

Надаю допомогу в написанні вузівських контрольних робіт з вищої математики, розв'язанні складних задач, а також в опануванні теоретичним матеріалом.

Телефон: 8–098–968-74-31, Сергій Іванович

В умовах ринку поширеними стають оголошення з елементами рекламування (послуги, виробу, навчального закладу, культурного заходу тощо), укладання яких вимагають від авторів знань психології людини, вміння вдало добирати й використовувати фактичний матеріал, логічно мислити і, звичайно, досконалого володіння мовними засобами.

Зразок: **Учні 7-х і 9-х класів!**

✓ Чи хочете Ви отримати середню освіту обсягом більше державного мінімуму?

✓ Чи хочете поглиблено вивчати математику, економіку, програмування, вільно володіти англійською та вивчати німецьку мову, вчитися в групах не більше 20 учнів у кваліфікованих викладачів та відомих фахівців, з гідністю брати участь в олімпіадах, бути членом Малої академії наук?

Якщо ТАК, тоді на Вас чекають відділення: комп'ютерне, економічне, іноземних мов.

І все це у Донецькому ліцеї «Інтелектуал», який має прямі зв'язки з провідними ВНЗ міста.

Ліцей «Інтелектуал» — ерудиція, інтелект, інтелігентність.

Запрошення

Запрошення — коротке повідомлення про якусь подію і запрошення взяти в ній участь.

Зразок: Загальноосвітня приватна гімназія
«Вересень»

Шановні вчителі!

Випускники приватної гімназії «Вересень» м. Полтави мають нагоду запросити Вас 25 травня 2008 року на свято останнього дзвоника (початок о 10:00), що відбудеться на пришкольньому спортивному майданчику, і 19 червня на випускний вечір (початок о 20:00), який відбудеться в кафе «Троянда» за адресою: вул. Київська, 77, м. Полтава.

Приходьте, ми чекаємо на Вас!

Стійкі звороти, вживані в офіційно-діловому стилі

<i>Рос.</i>		<i>Укр.</i>
Работать по совместительству	—	працювати за сумісництвом
Обратиться по адресу	—	звернутися за адресою
По приказу	—	за наказом
Согласно приказу	—	згідно з наказом
Соответственно приказу	—	відповідно до наказу
Ввести в состав	—	увести до складу
По указанию	—	за вказівкою
По всем правилам	—	за всіма правилами
По инициативе	—	з ініціативи
Несмотря на	—	незважаючи на
Получить по счету	—	одержати за рахунком (згідно з рахунком)
По март включительно	—	до березня включно
Мероприятия по	—	заходи щодо, для, до
По собственному желанию	—	за власним бажанням
По служебным делам	—	у службових справах
Прошу Вашего разрешения	—	прошу Вашого дозволу
Окончание срока полномочий	—	закінчення строку повноважень

Переслать по почте	—	надіслати поштою
Нуждаться в помощи	—	потребувати допомоги
Оставить под вопросом	—	залишити нерозв'язаним
Ввиду того, что	—	через те, що; зважаючи на те, що; з огляду на те, що
Ввиду вышеизложенного	—	зважаючи на викладене вище
Заслуживать внимания	—	заслужувати на увагу
Принести вред	—	завдати шкоди, збитків
Это вызывается тем	—	це зумовлюється тим; це залежить від того
Надлежащим образом	—	належним чином, як слід
По болезни	—	через хворобу
Текущий момент	—	поточний момент
По обоюдному согласию	—	за взаємною згодою
Без всяких оснований	—	без жодних підстав
Благодарю за внимание	—	дякую за увагу
В большинстве случаев	—	здебільшого
Вносит предложение	—	подавати пропозицію
Доводит до сведения	—	сповіщати, повідомляти, доводити до відома
Чинить препятствия	—	робити перешкоди; ставати на перешкоді
Безналичный расчет	—	безготівковий розрахунок
Оказывать помощь	—	надавати допомогу

Завдання 1. Складіть і запишіть автобіографію від імені особи, яка здобула неповну середню освіту в школі, повну середню освіту — в коледжі, працювала на підприємстві, закінчила ВНЗ і працює за призначенням. У прізвищі повинна реалізуватись орфограма «написання м'якого знака». При написанні автобіографії використовуйте слова з подвоєними приголосними, ненаголошеними голосними, чергуванням приголосних. Вживайте складнопідрядні означальні речення.

Завдання 2. Складіть і запишіть заяву від імені особи, яка працює вчителем у школі й просить надати їй відпустку за свій рахунок у зв'язку із сімейними обставинами. У правописі прізвищ скористайтесь орфограмою «написання префіксів».

Завдання 3. Складіть і запишіть доручення або розписку на одержання від завгоспа школи інвентаря для туристичного походу. Числівники запишіть словами (крім дати).

Завдання 4. Складіть і запишіть оголошення-рекламу про виставку (живопису, художнього скла, екзотичних тварин, воскових фігур, сучасного обладнання, побутової техніки тощо), що відбудеться у вашому

місті. Використовуйте складносурядні речення, вставні конструкції, звертання.

Завдання 5. Складіть резюме особи, яка хоче отримати посаду офіс-менеджера у великій комп'ютерній фірмі.

Завдання 6. Перекладіть текст ділового папера українською мовою. Прокоментуйте відмінності в синтаксичному оформленні висловлювань різними мовами. Назвіть вид поданого документа.

В данном видеоплеере можно использовать только видеокассеты со специальной маркировкой. Для лучшего эффекта рекомендуется использовать только высококачественные видеокассеты, при обращении с которыми необходимо соблюдать следующие требования:

- 1) беречь от сырости;
- 2) избегать воздействия высокой температуры, влажности и магнитных полей;
- 3) не пытаться что-либо исправлять в устройстве кассеты;
- 4) не прикасаться пальцами к ленте.

✓ Порівняйте правопис слів з подвоєними приголосними в обох мовах; при перекладі зверніть увагу на спрощення в групах приголосних.

Контрольні запитання та завдання

1. Яку сферу суспільного та приватного життя обслуговує офіційно-діловий стиль?
2. Назвіть функції офіційно-ділового стилю.
3. Визначте основні ознаки офіційно-ділового стилю, зумовлені його призначенням.
4. Охарактеризуйте офіційно-діловий стиль з погляду його лексичного складу.
5. Якими видами ділових паперів користується людина в приватному житті?
6. Які види документації функціонують в офіційному діловодстві підприємств, установ, закладів для вирішення виробничих проблем?
7. Чому в діловому стилі доречні мовні штампи, кліше? Яке їх основне призначення?

§ 45. НАУКОВИЙ СТИЛЬ

Основні функції **наукового стилю** — передача логічної інформації та доводи її наукової новизни, значимості. Відповідно до цього наукове мовлення характеризується логічністю викладу, стрункістю побудови синтаксичних конструкцій, які повинні чітко виражати логічні зв'язки між думками. Науковому стилю властива значна кількість термінів (загальнонаукових

і належних до певної науки). **Терміни** — слова або словосполучення, що позначають логічно сформульовані поняття й несуть логічну інформацію значного обсягу. У складі термінології найбільше актуалізуються інтернаціоналізми (слова, які вживаються в ряді мов і мають певну фонетичну, граматичну й семантичну схожість: *конструкція, система, аналог, об'єкт, суб'єкт, феномен, елемент, функція* тощо). У науковому стилі слова вживаються в прямому значенні; як правило, відсутні метафоричні вживання слів. Цей стиль відзначається тим, що в ньому рідко використовуються мовні засоби емоційності. Усі мовні засоби наукового стилю спрямовані на доведення певної думки й переконання слухача або читача.

Науковий стиль розподіляється на різновиди: *власне науковий* (наукові дисертації, статті, монографії), *науково-навчальний* (підручники, довідники), *науково-популярний* (науково-популярні журнали, книги).

У шкільному житті ви зустрічаєтесь з науково-навчальним стилем при ознайомленні з теоретичним матеріалом підручника, слуханні лекції вчителя чи доповіді учня.

Користуючись науковим стилем, учні повинні вміти скласти тезисний план параграфа чи статті підручника, написати реферат чи доповідь з будь-якого наукового питання і виступити з цим повідомленням перед аудиторією.

Зразки текстів наукового стилю

Власне науковий лінгвістичний стиль:

Оскільки метафоричне перенесення відбувається на ієрархічних рівнях пізнання, у теорії метафори сформувався також когнітивний підхід при дослідженні цього явища. Так, Е. Кассіер, співвідносячи первісні форми уявлення людини про світ з особливостями природи метафори, розрізняє два різновиди ментальної діяльності, відображені в мові: міфо-поетичне й дискурсивно-логічне мислення (*Із статті*).

Науково-навчальний лінгвістичний стиль:

Серед частин мови виділяється клас, що позначає предмет, першоелемент усього наявного в світі, форму матерії. Таким класом слів є іменник. Називаючи предмет, іменник разом з тим підводить його під спільний тип з характерними для всіх подібних фактів ознаками. Слово при цьому позначає не окремий конкретний предмет, а виражає узагальнене значення цього конкретного предмета (*Навчальний посібник з української мови для студентів вузу*).

Завдання 1. Порівняйте ці два тексти. Чим вони відрізняються на рівні лексики (характер термінів), на рівні синтаксису (складність синтаксичних конструкцій)? Що характеризує науково-навчальний стиль? Яка інформація більш доступна при сприйманні звичайному читачеві й чому? Знайдіть терміни в цих текстах.

Науково-навчальний стиль суспільно-історичного характеру:

Тотемізм — віра в надприродну спорідненість людських колективів з певними видами тварин. За яких історичних умов виник тотемізм? У нього було дві специфічні соціальні передумови: виникнення родового ладу і полювання як основний вид трудової діяльності. Залежність від родового колективу і тварин — ось ті головні особливості раннього матріархату, які ніби відштампувалися в тотемізмі (*З підручника «Релігієзнавство»*).

Завдання 2

1. Прокоментуйте характер складних речень, використаних у цьому тексті. Який вид зв'язку між частинами цих речень застосовано і чому?
2. Знайдіть терміни; визначте, до якого типу вони належать (загальнонаукового чи конкретного наукового)?
3. Яку роль відіграють питальні речення в подібних текстах?

Науково-популярний стиль природничого характеру:

Багато комах, коли в них з'являються «діти», поводять себе як справжні дбайливі батьки. Так, мурахи-працівники з появою перших малюків стають гарними «няньками». Вранці вони перетягують дітлахів з нижніх поверхів мурашника на верхні, де тепліше й більше світла, а ввечері, перед заходом сонця, тягнуть їх назад. Крім того, діти завжди голодні, то ж приходится їх годувати з ранку до вечора (*З журн.*).

Завдання 3. Які мовні засоби знижують рівень «науковості» тексту? Зверніть увагу на слова, вжиті в переносному значенні. Яке їх призначення? Прокоментуйте синтаксичні особливості уривку.

Деякі відомості про письмові роботи наукового стилю

1. **Тези** — стисле викладення будь-якої думки, положення, концепції, статті, параграфа. Складаючи тезисний план статті чи параграфа підручника, учень повинен вміти стисло, чітко, не порушуючи логіки й хронології викладу, сформулювати основну думку абзаца чи смислової частини, зробити інформативний «витяг» із змісту контексту.
2. **Реферат** — вид наукової роботи, який або містить огляд теоретичної літератури з конкретної проблеми, або розкриває якусь тему на основі вивчення певної кількості наукових праць. У рефераті треба зазначати авторів наукових концепцій, робити точні посилання, не вдаючись до плагіату (привласнення чужого тексту без дозволу автора).

Як і будь-яка наукова робота, реферат має таку структуру: вступ (визначається тема, її актуальність, мета роботи), основна частина (виклад провідних положень теми, опрацьованих на підставі прочитаних джерел), висновки (стилий підсумок), список використаної літератури (бібліографія).

Написання реферату допомагає сформувати навички логічної побудови тексту, систематизації й узагальнення наукового матеріалу, володіння мовним арсеналом наукового стилю. Крім того, під час роботи над рефератом в учня формуються власні наукові позиції.

При оформленні бібліографії слід дотримуватись єдиного, стандартного зразку опису книг чи статей (хоча цей зразок змінюється з часом):

Книга: Шевелева Л.А., Дудка О.О. Український правопис. Практикум: Навч. посібник/за ред. проф. А.О. Сващенко. — Харків: Парус, 2007. — 464 с.

Стаття: Федорець С.А. Мова реклами як джерело поповнення іншомовної лексики//Лінгвістичні дослідження: Науковий вісник. — Донецьк: ДНУ, 2007. — Вип. 23. — С. 101–105.

Якимченко І. Ф. Підприємство в Україні: шляхи розвитку//Фінанси України. — 2008. — № 1 — С. 20–24.

Примітка. Знаком//розмежовуємо назву статті та назву видання книги чи журналу, у якому вміщено статтю.

Зверніть увагу на правила опису книги (журналу), на порядок і розташування реквізитів (місто, видавництво, рік, номер, кількість сторінок), на розділові знаки при оформленні першоджерела.

3. Наукова доповідь — усне повідомлення щодо певної наукової проблеми.

Вимагає логічності, послідовності викладу, не ускладненого синтаксично (прості чи невеликі складні речення), не завантаженого цифровими даними та переліками фактажу. Доповідь повинна зацікавити слухачів, викликати в них відповідну реакцію (активізацію мислення, бажання дізнатися більше про цю проблему тощо).

Структура доповіді аналогічна структурі будь-якої наукової роботи (статті, дисертації, монографії):

вступ — вступна частина, у якій ви акцентуєте тематику й проблематику роботи, зазначаєте її актуальність, мету, конкретизуєте поставлені завдання, окреслюєте дослідницьку площину проблеми в науковій літературі з поданого питання;

теоретична частина (теоретичний розділ) — у якій презентовано теорію питання, подаються наявні в науковій літературі погляди на подану проблему чи явище, класифікації, системи, визначення тощо;

дослідницька частина (практичне опрацювання проблеми) — у якій на підставі отриманих даних (експеримент, добір потрібного ілюстративного матеріалу) ви описуєте чи аналізуєте певне наукове явище або процес;

висновки (резюмуюча частина) — у яких ви підводите підсумки теоретично-практичної аналітики певного наукового явища;

література — список використаних теоретичних і практичних джерел.

Увага! Якщо ви пишете наукову роботу в одній із секцій МАН, то дотримуйтесь цієї схеми. Розділи, як правило, мають назву, вступ і висновки подаються без заголовків.

Завдання 4. Складіть тезисний план параграфа з підручника біології. Прокоментуйте вживання загальних та спеціальних термінів у тексті. Якими синтаксичними конструкціями ви користувались?

Завдання 5. Складіть невеличку доповідь на тему «Походження і розвиток східнослов'янської писемності», користуючись матеріалами підручників історії та української мови. Прочитайте її перед учнями. Які засоби ви застосували для активізації уваги слухачів? Зверніть увагу на причинно-наслідковий зв'язок у реченнях, якими ви користувались. Яка його функція при доведенні наукової думки?

Завдання 6. Напишіть реферат на одну з тем (за вибором учителя), прочитайте його у класі.

1. Києво-Могилянська академія і європейська освіта 17–18 ст.
2. Українські вчені в контексті світової науки.
3. Українці у великому спорті: імена й досягнення.
4. Слов'янські просвітителі — Кирило і Мефодій: створення писемності для слов'ян.
5. Ярослав Мудрий — політик.

Завдання 7. Перекладіть статтю з підручника геометрії, визначте особливості наукового стилю, назвіть терміни. Охарактеризуйте синтаксичні конструкції (складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові, з різними видами зв'язку). З'ясуйте відмінності при синтаксичному оформленні висловлювань в обох мовах.

Утверждения, содержащиеся в формулировках основных свойств простейших фигур, не доказываются и называются аксиомами. Слово «аксиома» происходит от греческого слова «аксиос» и означает утверждение, не вызывающее сомнений. При доказательстве теорем разрешается пользоваться основными свойствами простейших фигур, то есть аксиомами, а также свойствами, уже доказанными, то есть доказанными теоремами. Никакими другими свойствами фигур, даже если они нам кажутся очевидными, пользоваться нельзя. При доказательстве теорем разрешается пользоваться чертежом или геометрической записью того, что мы выражаем словами. Не разрешается использовать в рассуждении свойства фигуры, видные на чертеже, если мы не можем обосновать их, опираясь на аксиомы и теоремы, доказанные ранее.

- ✓ Словник: утверждения — *твердження*, свойства — *властивості*, доказывать — *доводити*, казаться — *здаватись*, чертеж — *креслення*, обосновать — *обґрунтувати*, опираясь — *спираючись*, рассуждение — *міркування*.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте сферу функціонування наукового стилю. Які підвиди цього стилю існують відповідно до їх призначення?
2. Які особливості наукового стилю реалізуються на рівні лексики?
3. Які види складнопідрядних речень найбільш уживані в науковому стилі?
4. Чому значна кількість наукових термінів має інтернаціональний характер?
5. Назвіть характерні ознаки наукового стилю.

§ 46. ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

Публіцистичний стиль — це стиль публічних виступів (промова, політичний виступ, доповідь), мова преси, радіо, телебачення та інших засобів масової інформації. Отже, цей стиль пов'язаний із спілкуванням у політичній сфері та сфері громадського життя. На відміну від стилю наукового, його тексти спрямовані не тільки на доведення й переконання, а й на емоційний вплив, тобто основне функціональне призначення публіцистичного стилю — інформувати й впливати.

Визначальною рисою стилю є поєднання логічності викладу з емоційно-експресивним забарвленням. Тому в публіцистичних текстах не тільки допускаються, а й виступають необхідним елементом емоційно-експресивні засоби мови: емоційна лексика й фразеологія, використовують-

ся метафоричні значення слів, експресивні синоніми. Із синтаксичних засобів емоційального впливу поширеними є зворотний порядок слів, риторичні питання, окличні речення тощо.

Позиція автора-публіциста, який тлумачить ту чи іншу подію, явище, виражається прямо й відверто, що зумовлює значну індивідуальність викладу, збереження власного стилю.

Серед письмових жанрів публіцистики найпоширенішими є *газетна чи журнальна стаття, репортаж* (може бути й усним), *нарис, рецензія, аналіз*. Публіцистичним стилем також пишуться біографії (не художні) видатних осіб, книги, що містять інформацію про певні події чи явища, описані не художньо, а реалістично, спираючись більше на фактаж, об'єктивну дійсність, а не емоційні відчуття чи враження. Також цей стиль функціонує в численних працях з дослідження та вивчення шляхів удосконалення людини як особистості та службовця, у працях-порадах з психології людських стосунків, менеджменту, соціології; правилах поведінки людини в суспільстві (етика, етикет).

Серед усних жанрів поширеними є *політичний виступ, доповідь, промова, репортаж* (теле-, радіо-, відео-).

Враховуючи таке розмаїття жанрів, публіцистика користується всім надбанням мовновиражальних засобів: синонімією, антонімією, паронімією, багатозначністю слів, художньою тропікою (порівняння, епітети, метафори тощо), фразеологією. Усі ці словесні засоби увиразнюють текст, роблять його емоційно забарвленим, що сприяє більшому впливові на свідомість читача.

Завдання 1

- ✓ Прочитайте текст репортажу з виставки.

Виставка японського художнього скла, яка проходила в нашому місті, захопила й причарувала всіх, хто прийшов подивитися на це незвичайне мистецтво. Цікаві сюжетні композиції, вишукані колекційні роботи, вигадливі мініатюри із кольорового скла, неповторні вази, дивні смарагдово-сонячні келихи — все іскриться, грає живими барвами літа, випромінює сяйво чарівного світла — світла таланту, майстерності, любові до краси (*З газети*).

- ✓ Прокоментуйте вживання синонімів у поданому фрагменті репортажу. Спробуйте «викинути» їх з тексту, що вийде? Чи зміниться рівень впливу цієї інформації на вашу свідомість та емоційні відчуття? З якою ж метою застосував автор синонімічні слова?

Репортаж (франц. *reportage*) — жанр публіцистики, розповідь кореспондента з місця події в пресі, по радіо, телебаченню. Ця розповідь може містити діалоги, авторські відступи, пейзажні замальовки, характеристики учасників описуваних подій.

Завдання 2. Напишіть невеликий репортаж про будь-яке свято, що відбулося у вашій школі або класі (свято першого дзвоника, День учителя, новорічні свята, 8 Березня тощо). Використовуйте всі види синонімів. Визначте, яку функцію вони відіграють у вашому тексті.

- ✓ При написанні репортажу використовуйте словосполучення: *місце подій, одностайне схвалення, яскраве видовище, отримали задоволення, старанно готуватись, неабиякий талант, великий успіх, незважаючи на труднощі, організаційні проблеми, невдалий виступ, не втрачати надій.*

Завдання 3. Перекладіть українською мовою репортаж «з місця подій». Дайте йому назву. Увіразніть текст синонімами. Який різновид синонімів найбільш доречний у цьому репортажі?

Городской книжный рынок может порадовать не только взрослых, на рынке много книг и для малышей. Мы убедились в этом, отправившись в выходные дни на популярное в городе место книжной торговли. Даже те из детей, для которых чтение — это мучение, не могут остаться равнодушными к красочным книжкам. Вот перед нами иллюстрированные «Букварь» и «Азбука». Ребята смогут разучивать алфавит с помощью ребусов и загадок, сказок и стишков. Глядите-ка — Дядя Федор из Простоквашино, прочно занявший место в сердцах детей. Он и сегодня продолжает забавлять своих маленьких друзей. На этот раз в новой книге Эдуарда Успенского «Дядя Федор идет в школу», которая вышла в издательстве «Мир ребенка».

А вот сказки — украинские, русские, английские, восточные! Малыш Катигорошек как живой глядит с глянцевой обложки прекрасно иллюстрированного издания «Українські народні казки»; еще мгновение — и взмахнет он своей булавой, побеждая врагов и освобождая верных друзей.

И кроме этого много-много нужных и интересных книг: произведения мировой классической литературы, детские словари и энциклопедии, книжки-раскраски для самых маленьких. Приходите и убедитесь сами. Удачной покупки! (З газети).

Нарис — оповідний художньо-публіцистичний твір, присвячений подіям та фактам сучасного (авторові) життя або людям, що виявили себе в певній сфері суспільного життя. Відповідно до цього існують такі різновиди нарисів: *портретний, проблемний, подорожній* тощо. У цьому публіцистичному жанрі доречно поєднання елементів художнього вимислу й реального фактажу, оскільки нарис не може бути простою копією якогось факту. Про потребу вимислу в нарисі влучно сказав К. Паустовський:

«Факт, поданий літературно, з опущенням непотрібних деталей, із згущенням кількох характерних рис, освітлений слабким світлом вимислу, виявляє сутність речей у сто крат яскравіше й доступніше, ніж правдивий і до подробиць точний протокол».

При написанні нарису необхідно вміти знайти та яскраво відобразити найхарактерніші риси в людині або найтиповіші події в житті.

Завдання 4. Прочитайте уривок з нарису М. Богданова «На згарищах Токіо», написаного у серпні 1945 року (перед капітуляцією Японії у II світовій війні).

На військовому джипі, що був люб'язно запропонований американським лейтенантом, ми поїхали подивитись столицю Японії. Мешканці міста вважали, що у них «Велике Токіо», оскільки в ньому проживало вісім мільйонів чоловік. Вони пишалися, що в їхній столиці поєднуються чудеса Заходу й Сходу, звичаї старовини уживаються поруч з найновішими досягненнями сучасної культури...

Ми проїхали декілька кілометрів, минули околиці, але не побачили жодного цілого будинку. Під колесами машини біг асфальт, виднілись руді іржаві рейки трамвая — інших ознак вулиць не було. Праворуч і ліворуч розстились брудні пустирі, обсіпані попелом, де стирчали обгорілі дерева. Та ось серед поля з'явилася широка асфальтована площа. На ній стояв поліцейський, що регулював рух. І площа була, і транспорт рухався, і люди пересувалися, а будинків не було. Ми неначе їхали по дну невидимого міста, змитого фантастичним руйнівним шквалом.

Раптом на пологих горбах ми побачили безліч чорних прямокутників. Виявляється, це залишки відомої вулиці Гінза. Магазины й магазинчики японських купців, де вони торгували всім, що тільки є на світі, згоріли дотла, а неспалимі шафи, куди ховали виторг, залишились. Вони стоять, як похмурі пам'ятники відшумілого тут бурхливого життя.

Ми довго дивились на чорні долини, усіяні битою черепицею, на обвуглілі дерева, що стирчали на місці колишніх садів, на якихось кам'яних божків, потрісканих від спеки, які валялися всюди, нікому більше не потрібні. Де ж барви життя, зелень садів, яскраві фарби кімоно?

- ✓ До якого різновиду належить цей нарис? Чи вдалося авторові створити «образ» спаленого міста, чи перед нами звичайний фактаж? У чому виявляється художність опису Токіо? Чи постають змальовані картини життя зруйнованого міста рельєфно, виразно, залишаючи певні емоційні враження? Якщо так, то за допомогою яких мовновиражальних засобів це досягається?

Читаючи текст нарису, ви, мабуть, помітили, що образні картини знищеного війною красивого міста побудовані на ефекті контрасту. Протиставляючи минуле й теперішнє Токіо, автор вживає протилежні за змістом образи: *зелень садів — обвуглілі дерева, барви життя — похмурі пам'ятники, яскраві фарби кімоно — чорні прямокутники*. В основі цих образів лежить протиставлення протилежних понять: життя — смерть. Такий стилістичний прийом в літературі називається *антитезою*, для створення якої використовують антоніми.

Антоніми широко застосовуються в публіцистиці для увиразнення змальованих подій, для вираження діалектики життя: зв'язку загального і часткового, абстрактного і конкретного, людини і довкілля. У природі і суспільстві безперервно відбувається зіткнення, боротьба і взаємодія протилежностей, тому відбиття їх у мистецтві, зокрема, літературі, потребує й відповідних мовних засобів, якими і є антоніми.

Крім антитези, явище антонімії лежить в основі *оксиморона* — стилістичної фігури, що ґрунтується на сполученні контрастних за значенням слів: *бідний багач, щасливий смуток, теплий сніг, важке щастя*. Зіткнення антонімів у такому тісному зв'язку створює нове явище, нове поняття.

✓ Прочитайте фрагмент нарису. Назвіть використані в ньому антоніми. Яка їх роль у тексті, для чого вживає автор ці слова? Які стилістичні фігури, побудовані на явищі антонімії, допомагають створити образну картину зображуваного?

Бібліотека в школі — місце заповідне. Не тому, мабуть, що в ній панує тиша (адже й вона тут дзвінка), не тому, що не буває галасливого натовпу (на перерві народу все-таки товчеться багато), і не тільки тому, що тут ніхто не кричить, не підвищує голосу, не обзиває дурником. Хоча, можливо, і через це також? Це ж диво, коли в такій багатолюдній імперії, як школа, де все злилося воедино, де учні і вчителі водночас — друзі і супротивники, переможці і переможені, коли на перерві у хаосі рухів, криків, злетів і падінь, радості й відчаю є дійсно заповідне місце із дзвінкою тишею, із уповільнено-упорядненим плином часу і, головне, із майже не властивим для сучасної школи якимось-то архаїчним порядком людських, а вірніше, дитячо-дорослих стосунків: «Петре, так яку книгу Ви хотіли б узяти?» А Петрові усього 10 років, як народився. Але ж «Ви»! Тому й таке відчуття себе: не відірване, не хаотично-безладне, а чинне, можна сказати, благородне.

Мабуть, усі бібліотекарі мають якусь магічну силу замовляти буйство й шаленість перервного стану душі, і хоча б на п'ять хвилин дати відчуті учневі, що він тут — шанований, бо причащається таїною Книги і Знань. У бібліотеці й дурні — розумні, бо Книга,

яку беремо до рук, здатна чаклувати: не тільки вчить, формує, інформує, розвиває, вдосконалює, вона ще й осяває світлом розуму й довершеності. Не випадково ж за книгою, що в тебе на столі, судять й про тебе самого.

Книга — світло, позитивна енергія, тож скільки таких живодаїних джерел зібрано в бібліотеці! Тому-то й тягне учня туди, у цей дивний храм, щоб очиститись, запастись силою розуму, щоб мати змогу й самому колись стати промінчиком — знань, добра і любові до людей (*3 журналу*).

Завдання 5. Напишіть портретний нарис про будь-кого з учнів вашого класу чи школи (можна з елементами комічного). Спробуйте помітити й описати найхарактерніші риси цієї людини, дати її влучний портрет, не називаючи імені. Зачитайте свій нарис у класі. Чи впізнають вашого героя друзі? Наскільки живим і цікавим вийшов образ? Використовуйте у своїй роботі синоніми й антоніми. Визначте їх стилістичну функцію.

Завдання 6. Напишіть нарис про якусь злободенну проблему, що має місце у вашій школі (класі) або у вашому мікрорайоні (вулиці) чи місті. Для активізації сучасності моменту в розповіді використовуйте дієслова теперішнього часу. Які мовновиражальні засоби ви вживали при описі та аналізі ситуації? Як досягли загостреності в зображуваному?

Завдання 7. Згадайте, де ви подорожували. Спробуйте написати подорожний нарис на підставі власних вражень від побаченого. Використовуйте антоніми для зображення можливих контрастів при описі довкілля.

Анотація — короткі пояснення, відомості, нотатки про зміст книжки, які додаються до її бібліографічного опису. Анотація подає характеристику книги, її критичну оцінку, іноді перелік основних розділів чи питань, що висвітлюються, також відомості про автора, вказівку, на якого читача книжка розрахована, тощо. Анотації подаються в проспектах видавництва, на звороті титульної сторінки надрукованої книги, в журнальних оглядах, на бібліографічних картках. Ця інформація полегшує читачеві пошук потрібної йому книги, допомагає зорієнтуватися в проблемах, що освітлюються у творі.

✓ Прочитайте зразки анотацій. На які за різновидом твори (художня, публіцистична, наукова, науково-популярна література тощо) вони написані? Що в них спільного і що відмінне на рівні форми і змісту? До яких прийомів вдаються автори анотацій, щоб зацікавити читача новою книгою?

Завдання 8. Нижче подані бібліографічні описи кожної книги. Допоможіть анотаціям знайти свого «хазяїна».

1. Де б не жила сучасна людина — у гучних лабіринтах мільйонного міста чи у непрохідних лісах Амазонки — вона повсякденно має справи зі світом комах. З давніх-давен комахи — супутники людини, її основні конкуренти в боротьбі за існування, надійні помічники землероба, виробника ліків, меду, воску, сировини для барвистих шовків, лаків, фарб...

Навряд чи знайдеться будь-яка важлива сфера діяльності людини, де б вона не стикалася зі світом комах. Тому необхідність розумного мінімуму знань про комах для кожного з нас зараз уже не викликає сумнівів.

У книзі, написаній вченими-біологами, подана спроба в популярній формі викласти всі основні аспекти проблем сучасної етнології.

Для вчителів, студентів біологічних і сільськогосподарських спеціальностей, старшокласників.

2. У романі розповідається про великі й трудні справи, які випали на долю великого київського князя Володимира, сина Святослава, коли брат пішов на брата, земля на землю та гроза стояла над Київською Руссю. Сторінки особистого життя великого князя і близьких йому людей належать до найбільш хвилюючих у романі, який цікаво та правдиво розповідає про давноминулі часи. Читач відкриє для себе давні звичаї і традиції, дізнається про побут як звичайних людей, так і князів.

3. Навчальний посібник має на меті допомогти розібратися в головних етапах розвитку риторики, основних жанрах ораторського мистецтва, в основних етапах, принципах і засобах підготовки промови. У посібнику розглянуто особливості вітчизняного красномовства. Наведено ряд фрагментів із праць грецьких, римських, українських та російських риторів і філософів.

Розраховано на широку аудиторію студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться історією та сучасним станом розвитку ораторського мистецтва.

4. У навчальному посібнику наведено цікаві й нетрадиційні дидактичні вправи та задачі, розв'язування яких допоможе студентам — майбутнім вчителям математики та вчителям-початківцям підвищити рівень знань з методики викладання математики.

Посібником можна користуватися при проведенні самостійної та позааудиторної роботи студентів, практичних і лабораторних занять зі шкільного курсу математики.

Для студентів вищих закладів освіти.

Бібліографічні описи анотованих книг:

1. Вандишев В. М. Риторика: еккурс в історію вчень і понять. — Київ: Кондор, 2006. — 264 с.
2. Скляренко С. Д. Володимир: Роман. — Харків: Фоліо, 2007. — 542 с.
3. Популярная энтомология: Пособие. — Київ: Освіта, 1994. — 268 с.
4. Жовнір Я. М., Євдокимов В. І. 500 задач з методики математики: Навчальний посібник. — Харків: Основа, 1997. — 392 с.

Завдання 9. Уявіть, що ви працівник видавництва і вам треба написати анотацію на новий підручник. Скориставшись найбільш вдалим, на вашу думку, шкільним підручником, за яким ви навчаєтесь, складіть і запишіть текст анотації на нього. На що ви будете звертати увагу при рекламуванні цього видання?

Завдання 10. Уявіть, що ви — відомий письменник і тільки-но закінчили роботу над солідним романом (тематику оберіть самі, яка найбільш вас цікавить: історія, проблеми сьогодення, детектив тощо). Незабаром ваш твір вийде друком, тож треба підготувати на нього анотацію. Спробуйте зробити це так, щоб у майбутнього читача відразу виникло бажання купити вашу книгу.

Завдання 11. Перекладіть текст анотації з російської на українську мову. Чи знайомі ви з працями Дейла Карнегі? Наскільки вони актуальні і чому? Чи здатна подана анотація викликати інтерес у читача, не обізнаного з питань менеджменту?

Кто из начинающих предпринимателей, молодых специалистов не мечтает сделать карьеру? А вот как добиться успеха, многие из них себе не представляют. Поэтому, прежде чем окунуться в стихию нового дела, надо преодолевать психологические барьеры, обрести уверенность в себе, овладеть приемами и навыками, которые позволят достичь результата с наименьшими потерями. Собранные в книге произведения или фрагменты работ классиков менеджмента, известные во всем мире как «советы Дейла Карнеги», «рецепты Питера», «законы Паркинсона», а также принадлежащие перу А. Блоха «законы Мэрфи» станут надежным путеводителем для тех, кто хочет и надеется преуспеть в жизни.

Адресуется широкому кругу читателей.

Карнеги Д., Питер Л., Паркинсон С., Блох А. Ваше преуспевание — в ваших руках: Перевод. — М.: Республика, 1993. — 447 с.

Рецензія (відгук) — один із основних жанрів критики: оцінка, визначення сильних сторін і хиб якогось літературного твору, наукового дослідження, театральної вистави, кінофільму, телепрограми, картини, скульптури тощо. Основні вимоги до рецензії — науковість, обґрунтованість висновків, ясність у висловленні думок, розкриття художньої досконалості (недосконалості) твору, доброзичливість.

Структура рецензії спрямована на логічну й системну характеристику певного твору з усіх поглядів (зміст, форма, тематика, проблемність, актуальність тощо), тому композиція відгуку має таку схему: 1) загальні відомості про тему, проблематику, визначення актуальності (неактуальності); 2) стислий виклад змісту (сюжету) твору (фільму, телепередачі); 3) аналітична частина, тобто розгляд позитивних аспектів роботи, досягнень автора, або навпаки, виявлення негативних моментів, критичні зауваження, можливі елементи полеміки з автором; 4) загальна оцінка роботи (твору), висновки, побажання.

Завдання 12. Прочитайте подану рецензію на книгу Тетяни Космеди «Комунікативна компетенція Івана Франка». Проаналізуйте структуру роботи, визначте основні композиційні частини.

Іван Франко — Ваш співрозмовник

В історії кожної країни є люди, чиї імена стали своєрідним національним символом. До таких титульних осіб в українському культурному й духовному просторі належить Іван Франко, а секрети його універсального таланту й досі досліджуються і розкриваються науковцями. Один із таких секретів прагнула розгадати відомий львівський професор-мовознавець Тетяна Космеда (яка останнім часом плідно працює в царині комунікативної лінгвістики), написавши книгу «Комунікативна компетенція Івана Франка» (Львів: Видавництво «ПАІС», 2006. — 328 с).

Герой цієї книги, а вірніше, співрозмовник у діалозі із читачем — письменник, ритор, декламатор, педагог, перекладач, білінгвіст, патріот, філолог. Його ім'я — Іван Франко. Така дослідницька концепція автора розширила читацькі межі розвідки, оскільки тема і проблема книги відкрита не тільки для філологів, адже кожен, хто вважає себе мовною особистістю, напевно, часто замислюється над тим, як він говорить, як зробити свою мову досконалою і як впливати на людей своїм словом. Можна сказати, що вчителем цієї нелегкої справи виступає перед читачем Іван Франко у текстах своїх числених промов, виступів, листів, статей, у спогадах рідних, друзів, колег, співрозмовників.

Вражає величезний фактичний матеріал, зібраний авторкою книги, яка поставила перед собою нелегке завдання — презентувати Фран-

ка не як усіма знаного культового письменника, а як співбесідника, красномовця, що своїм енергетичним словом творив потужну комунікативну ауру, котра впливала на оточуючих, які із щирим захопленням слухали Майстра. Все, виявляється, заслуговує на увагу в співрозмовникові — його зовнішність, манери, одяг, поведінка, етика, тактовність, емоційність, темперамент. Це те, що додається до головного — Слова людини, цього найбільшого мага і творця. Така посиленна увага Тетяни Космеди до найтонших нюансів комунікативної компетенції Івана Франка зумовлена проблемами, що постали сьогодні перед нашим суспільством — ми не вміємо гарно говорити, гідно триматися на людях, демонструвати свої ж знання і набутки. Ми забуваємо смак красивих слів, нехтуємо естетикою поетичних рядків, відмовляємося від щирого листування, підміняючи повноцінне спілкування бідною мовою, суржилом, сленгом, жестами. І головне, ми не хочемо вчитися у тих, хто може бути гідним прикладом у такому вченні. А українська культура багата на ці імена.

Можливо, книга Т. Космеди прикладом комунікативних компетенцій Івана Франка допоможе комусь подивитися іншими очима на свою мову і мовну культуру, можливо, хтось вкотре відкриє для себе феномен Каменяра, подивується його універсальному таланту, інтелектуальним можливостям, суто людським якостям. Хтось повчиться справжньому, не формально-газетному патріотизму, що був для Франка основою його національного буття, хтось усвідомить його погляди на вивчення різних мов як основу отримання широких знань, а хтось навчиться поважати свою, рідну. Вчитуючись у рядки текстів, породжених словом і духом письменника, краще розуміємо його світогляд, його відчуття дійсності, його співіснування із собою.

Гадаємо, для багатьох ця книга стане не лише корисною, а й потрібною у справі самовдосконалення, роботи над своєю мовою, вироблення комунікативних умінь і навичок, які так необхідні цивілізованому громадянину, що прагне зробити успішним своє життя. Своє і своєї країни. Читайте!

Бібліографічні дані

книга:

Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка. — Львів: Видавництво «ПАІС», 2006. — 328 с.

рецензія:

Маленко О. О. Іван Франко — Ваш співрозмовник // Вивчаємо українську мову та літературу. — 2007. — № 35. — С. 31.

Завдання 13. Прочитайте відгук про телепроект «Ключовий момент», написаний вашим однолітком. Чим відрізняється цей відгук від попередньої рецензії? Чи помітили ви відмінності в лексичному оформленні тексту?

Серед усіх передач нашого телебачення мені найбільше подобається проект «Ключовий момент». Ви запитаєте чому? Спробую пояснити.

Звичайно, зараз можна побачити багато цікавого по телевізору, кожний глядач обирає за смаком фільм, музичний канал, різні ток-шоу. Та все ж таки передач, які б залишали в душі ширі емоції, не так багато. І саме ця передача примушує нас і радіти, і співчувати, і гніватися, і плакати. І всі ці почуття — відверті, ширі, справжні. Але, мені здається, головним є інше. Те, що ця передача допомагає людям знаходити одне одного крізь роки і десятиліття.

Адже найдорожчим для всіх людей є близькі люди, з якими пов'язане життя, кохання, дружба, робота. І раптом ця близька людина губиться у часи війни і зникає з вашого життєвого шляху. І ви не знаєте, жива вона чи ні. Це справжня драма, розпач, туга. Або доля розлучає людей (батьків і дітей, коханих, родичів, друзів) і вони живуть у різних місцях, нічого не знаючи про тих, від кого відірвані. Як же складно буває людині переносити такі розлуки...

Та все ж таки в серці завжди живе надія, що близька людина знайдеться. І саме колектив телепроекту «Ключовий момент» дає людям змогу сподіватися на щасливу зустріч з тими, хто загубився в різних просторах. Співробітники програми починають пошук, пишуть листи, виїжджають до людей, спілкуються з ними і нарешті знаходять загублених. Коли я слухаю розповіді людей, що приїхали на передачу з надією знайти близьких, я хвилююся так, ніби це відбувається зі мною. І немає більшої радості для кожного, ніж побачити рідне обличчя навіть через десятки років, обійняти близьку людину і зрозуміти, що вона жива. Тут і сльози радості, і розгубленість, і вдячність. І разом з героями так само радіють і плачуть усі глядачі — і в залі, і вдома біля екранів.

Тож, хочеться сказати слова подяки всім, хто долучений до цієї потрібної людям програми. Я особисто чекаю улюблену передачу з нетерпінням і кожного разу радію за людей. Все-таки добро, милосердя і любов є в нашому світі!

Завдання 14. Напишіть відгук на будь-який художній фільм (на вибір). Користуйтеся порадами щодо структури відгуку, зверніть увагу на особливості критичного тексту про твір кіномистецтва (зміст фільму, образи, гра акторів, робота режисера, оператора).

Завдання 15. Напишіть рецензію на один із підручників, яким ви користуєтесь під час навчання в школі. Зверніть увагу на такі параметри книги: зміст, доступність, науковість, ілюстрованість, цікавість, поліграфічне оформлення, відповідність віковому рівню учнів.

Мистецтво красномовства. Усний виступ

За допомогою мови людина може впливати на хід подій, навіть історії, вершити чийсь долі. Згадайте давніх ораторів — Демосфена, Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона, Квінтіліана; своїм красномовством вони впливали на перебіг політичного життя Афін і Риму, переконуючи людей в істинності того, про що говорять.

Наука про ораторське мистецтво, або красномовство називається *риторикою*. Видатними українськими красномовцями були Іван Вишенський (II пол. 16 — I пол. 17 ст.), Феофан Прокопович (II пол. 17 ст. — I пол. 18 ст.), Григорій Сковорода (18 ст.), Іван Франко (II пол. 19 ст. — поч. 20 ст.), Михайло Грушевський (кінець 19 — поч. 20 ст.). Сьогодні це мистецтво відроджується, адже вміння красиво, яскраво і переконливо говорити завжди є великою перевагою людини та ознакою її розуму, таланту і великої роботи над собою.

Протягом усього існування та розвитку ораторського мистецтва найбільш відомими риториками виробилися вимоги і поради до підготовки публічного виступу. Прочитайте деякі з них.

«Готуватись до публічного виступу — це значить думати, виношувати думки, згадувати ті з них, які вас особисто захоплюють, відшліфувати їх, розташовувати у відповідному порядку, створювати свого роду мозаїку» (*Д. Карнегі*).

«Промова повинна розцвітати й розгортатися на основі повного знання предмета; коли ж за нею не стоїть зміст, засвоєний та пізнаний оратором, то словесне її вираження уявляється пустою і навіть дитячою балаканиною» (*Цицерон*).

«Для успіху промови важливим є хід думок лектора. Якщо думка стрибає з предмета на предмет, перекидається, якщо головне постійно переривається, то таку промову майже неможливо слухати. Треба будувати план так, щоб наступна думка витікала з попередньої, або щоб був природний перехід від одного до другого» (*А. Коні*).

✓ Як ви готуетесь до своїх виступів? Чи є у вас свої секрети?

✓ Що для вас головне у виступі перед аудиторією?

Завдання 16. Перекладіть українською мовою уривок із порад для промовців відомого юриста Анатолія Коні (1843–1927), який вважається першим серед судових ораторів.

Чтобы выступление имело успех, надо: 1) завоевать внимание слушателей и 2) удержать внимание до конца речи.

Завоевать внимание слушателей — первый ответственный момент в речи выступающего, самое трудное дело. Внимание всех вообще (ребенка, невежды, интеллигента и даже ученого) привлекается простым, интересным и близким к тому, что, наверное, переживал или испытывал каждый. Значит, первые слова оратора должны быть чрезвычайно просты, доступны, понятны и интересны (должны зацепить внимание).

Удержать и даже увеличить внимание можно: 1) краткостью; 2) быстрым движением речи; 3) небольшими освежающими отступлениями.

Необходимо одеваться просто и пристойно (со вкусом). В костюме не должно быть ничего странного и крикливого: грязная, неаккуратная одежда вызывает неприятные впечатления. Это важно помнить, потому как психическое влияние на аудиторию начинается с момента появления лектора перед аудиторией.

- ✓ Чи згодні ви як слухач із такими рекомендаціями?
- ✓ Що, на вашу думку, робить виступ цікавим і захоплюючим?
- ✓ Чи пробували ви виступати перед аудиторією (класом, друзями)? Які проблеми виникали у вас при цьому?
- ✓ Підготуйте стислий виступ на тему, запропоновану вчителем або подану в посібнику. Продемонструйте свої ораторські вміння перед класом.

Пропоновані теми для виступів перед аудиторією:

1. Піар-технології в сучасному світі.
2. Чи є пророки у своїй вітчизні?
3. Стрес: причини і наслідки.
4. Книга, що дала мені уроки життя.
5. Чим загрожує людству потепління?
6. Закон і моральні норми в сучасному суспільстві.
7. Довершена людина: що це таке?
8. Чи треба бути патріотами?
9. Небезпека наркотиків для суспільства.
10. Сучасне мистецтво: теми, проблеми, естетика.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте характерні риси публіцистичного стилю.
2. Чим зумовлюється індивідуалізація викладу публіцистичного тексту.
3. Назвіть основні жанри публіцистики.

4. Які мовновиражальні засоби використовуються в текстах публіцистичного стилю? Визначте їх стилістичні функції.
5. Охарактеризуйте стилістичні функції синонімів та антонімів у публіцистичних творах.

§ 47. ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ

Мова художніх творів являє собою найбільш повний та яскравий прояв не тільки літературної, а й усієї загальнонародної мови. У жодному стилі не представлені так широко і всеохоплююче всі структурні рівні мови — словниковий склад у всій різноманітності його семантики, з усіма прямими й переносними значеннями слів; граматичний лад, особливо синтаксис; стилістична структура. Художній стиль відзначається широким уживанням мовних засобів образності — синонімів, антонімів, паронімів, епітетів, порівнянь, метафор тощо.

Особливості мови художньої літератури пов'язані з властивою їй естетичною функцією, яка й зумовлює різноманітність, широту й багатство мовних засобів. Естетична функція художньої мови звернена до читача; художнє слово викликає безліч думок, уявлень, асоціацій, пояснень. Емоційно впливаючи на читача, воно робить його співучасником описаних подій.

Завдання 1. Прочитайте текст. За якими ознаками він належить до художнього стилю? Чи реалізується в ньому естетична функція?

Ніч темна і сторожка тиша тримають повітряне місце в чорних лапах. Місто спить, і не шелесне на дереві жодний листок, не гримне хвіртка. Тільки над головами вгорі, на темно-зеленому небесному безкраї, точиться своє невідоме, холодне життя. Там, на безкінечному Чумацькому Шляху, зриваються зоряні метелиці, мчать шалено небесними просторами, потім гаснуть, розсипаються на дрібні золоті сніжинки і тоді вже спокійно виблискують на поламаному Волосожарі або на Возі, що повис серед неба закинутою каструлею. І дивно бачити на холодному небі ті завірюхи, коли навколо ще серпнева ніч (Б. Антоненко-Давидович).

- ✓ За допомогою яких асоціацій (зорових, чуттєвих, кольорових, предметних тощо) створено образ нічного неба? Чи «пробудили» ці асоціації ваше власне образне мислення? Наскільки зримо ви уявили зображене? Чи міг би викликати подібну роботу фантазії та уяви науковий опис зоряного неба?

Художній стиль має два різновиди: поетичне мовлення і прозаїчне. У поезії широко використовується традиційна народно-поетична лексика та символіка, активно створюється індивідуально-авторська образність.

Порівняйте художні образи сонця, створені трьома поетами. Який з них (образів) традиційний, який позначений індивідуальними рисами, а який існує на рівні авторських неологізмів (новоутворень)?

Ясне сонце серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
(Т. Шевченко).

Сонце, сонце утікає
зизооке і зловісне,
в безпуть ринула залізна
колія — тебе ковтає.
(В. Стус).

До дівчиська, дівчиниська так і тулиться,
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко.
(І. Драч).

Віршоване мовлення має власні закони — певну ритмічну організацію, інтонаційний малюнок, закони римування, звукопис. Українська мова має потужні текстотворчі можливості, які найкраще реалізуються саме в поетичному мовленні.

У прозових художніх творах складних форм уживаються елементи різних мовних стилів залежно від змісту тієї чи іншої частини твору.

Залежно від характеру викладу думок художній текст має такі різновиди: *роздум, розповідь, опис*.

Роздум — такий тип мовлення, який передає хід міркувань мовця, його ставлення до світу, людей, певних явищ, дій, враження від них. У роздумах відтворюються не лише вербальні здібності мовця, але і його інтелект, обізнаність, психологічні характеристики (тип психіки, темперамент, характер). Як правило, роздум має внутрішню і зовнішню мотивацію, яка стає приводом до міркування (наприклад, якийсь життєвий факт чи подія, прочитана книга чи зустріч із непересічною людиною та ін).

У роздумах людина висловлює свої погляди на життя, його сенс, презентує власну філософію щодо буттєвих цінностей. Тому міркування почасти відбиває суб'єктивну точку зору автора, яка може не поділятися читачами. Однак у цьому й оригінальність тексту-роздуму, бо за формою і змістом він максимально індивідуальний, отже побудований за законами авторського мислення і мовлення. Міркування може мати різну емоційну тональність — мінорну (смуток, легка печаль), ліричну (ніжність, задумливість), мажорну (життєствердний пафос), романтичну (мрійливість), урочисту (піднесеність), навіть іронічну. Така емоційно-сміслова заданість тексту й внутрішній намір мовця формують синтаксичну будову повідомлення, визначають характер речень.

Як правило, у роздумі застосовуються всі наявні конструкції — прості двоскладні й односкладні, складні сурядні, підрядні й безсполучникові,

багатокомпонентні складні речення з різними видами зв'язку. Також уживаними є всі види відокремлень — звертання, дієприкметникові і дієприслівникові звороти, вставні слова. Можуть бути використані пряма й непряма мови, цитати. У роздумах часто зустрічаємо питальні речення, які виконують стилістичну функцію риторичних запитань. Такий різноформатний синтаксичний корпус працює на розв'язання важливого авторського наміру, який полягає в прагненні мовця дошукатись істини або поміряти, і, висловлюючи свої відчуття й думки, залучити читача до співпереживання, викликати його власні почуття й міркування, а, можливо, й переконати в істинності сказаного.

Майже всі письменники звертаються до роздумів у своїх творах, розкриваючи в них власні мрії, прагнення, сподівання, переживання. Пропонуємо вам декілька роздумів із творів українських та зарубіжних письменників. Можливо, вони викличуть у вас власні міркування — розуміння, заперечення, альтернативу, і ви захочете їх записати. За типом мовлення це також буде твір-роздум.

Можна завжди зупинитись, якщо захочеш побачити світло в кінці дороги. Якщо в людини немає мети в житті і всі від неї відвернулися і їй стає байдуже — жити чи вмерти, коли єдине, що ще змушує її триматися, це ненависть, пиха, наркотики, то навіть тут, на краю прірви, ще не пізно.

Я зрозумів, що важко це не тому, що людині хтось заважає, або вона не має підтримки, а тому, що вона не хоче робити зусилля, а собі в цьому не зізнається.

Із замкнутого кола, із кільцевої, окружної дороги, також можна вийти до життєвої перемоги. Насамперед над самим собою. Кожен наш хибний крок, наш неправильний вибір може знову завести в темряву невдачі, і до нового падіння. Якщо знайдеш у небі свою зорю, вона тебе поведе.

Я йшов до себе довгою непрямою, окружною дорогою.

Але я прийшов.

Я бачу світло (Юрко Покальчук).

...Не вірте своїм друзям, коли вони просять вас бути щирим із ними. Вони лише сподіваються на вашу підтримку тих прекрасних уявлень, які вони мають про себе, сподіваються, що ви дасте їм додаткову впевненість, яку вони черпатимуть з вашої обіцянки бути щирим. Як щирість може бути умовою дружби? Любов до правди за всяку ціну — це нещадна до всього пристрасть, якій не можна протиставити ніщо. Це нечестя, а інколи зручність або егоїзм. Тож, опинившись у такій ситуації, не вагайтесь: обіцяйте бути відвертим і... вигадуйте якомога творчо. Ви задовольните їхню палке бажання і двічі доведете свою приязнь... (Альбер Камю).

Той, хто пережив справжній розпач, зрозуміє мене напевно. Одного ранку ти прокидаєшся і раптово розумієш, що все погано, все дуже погано. Ще зовсім недавно, скажімо, вчора, ти мав можливість щось змінити, поправити, пустити вагони іншими коліями, але тепер усе — ти лишаєшся осторонь і більше не впливаєш на події, що розгортаються навколо тебе, мов простирадла... Так, одного разу ти прокидаєшся і розумієш, що для продовження життя тобі необхідна стороння підтримка і бажано, аби це була підтримка безпосередньо Господа Бога або кого-небудь із його найближчого оточення. Але яка підтримка, забудь це слово, все в цьому житті замішано на тобі... (Сергій Жадан).

Зверніть увагу: ці повідомлення ведуться від першої особи, що є характерною ознакою роздуму як типу мовлення. Автор або висловлює ключову думку, яку він далі розгортає, а потім резюмує, або озвучує свої мрії, які також представлені як певний сюжет — з початком і закінченням, або поринає у згадки про минуле, розмірковуючи над його сенсом. Головне, що кожен із трьох фрагментів структурований за законами логіки та принципами смислової організації тексту. Кожне попереднє речення вступає у смислові зв'язки з наступним, розвиваючи послідовність викладу думок і хід міркування. Це реалізується за допомогою відповідної мовної організації тексту й використання потрібних мовних компонентів. Інколи міркування можуть мати характер обірваних думок, що на письмі відтворюється трикрапкою.

Завдання для закріплення. Напишіть твір-роздум про ваше розуміння сенсу життя людини. Використовуйте мовні засоби створення образності — метафори, епітети, порівняння. Що для вас є головним у житті? Які цінності ви вважаєте пріоритетними?

Розповідь — тип мовлення із послідовним викладом подій, фактів, явищ в інтерпретації оповідача. Ці події розвиваються в певному часі й просторі, тому побудова розповідної конструкції неможлива без дієслів, а особливу вагу мають дієслова минулого часу. Узагалі дієслівні компоненти є важливим граматичним і смисловим матеріалом творення розповіді, оскільки в них закладені значення дій, рухів, станів, процесів, що мають місце у житті людини та довкілля. Адже розповідаємо ми найчастіше саме про події, вчинки людей, перебіг життя. Звісно, що такий тип мовлення теж створюється за законами логіки, і важливим чинником дотримання цієї логіки є послідовність викладу подій, що презентуються в тексті. Для смислової організації послідовності в розповіді часто використовують такі вислови: *спочатку, відразу, спершу; потім, після*

того; зараз, сьогодні, вчора тощо. Оскільки будь-яка подія відбувається не лише у часі, а й у просторі, то в розповіді зазвичай використовують власні й загальні назви з просторовим значенням; прислівники місця, відповідні словосполучення: *Україна, Київ, Рим, Дніпро, Закарпаття; місто, село, гори, ріка, поле, луки; школа, магазин, квартира; тут, там, вдома, всередині* тощо.

✓ Прочитайте кілька розповідей із творів художньої літератури.

Я крадькома позираю крізь шпарину між половинами штор униз, де на хідниках метушаться-біжать перехожі, і мене охоплює тужлива заздрість. Махнути б зараз на пляж, кинути в розм'яклу воду і відчутти, як тіло сповнюється заспокійливою свіжістю, а на душі стає легко та чисто... А по тому вибрати на берег і притьма впасти на розпечений пісок, загорнутися в нього, немов у спальний мішок, і, склепивши повіки, підставити сонцю обличчя... Ти лежиш, сповитий піском і ласкою, і вимірюєш чарівну принцесу з золотим волоссям і довгими віями. Тобі нестерпно хочеться глянути на те диво хоча б краєм ока, але стримуєшся: не раз бо вже схилилася над тобою чарівна незнайомка, і ти знаєш, що варто лишень зворухнути повіками, як вона зникне. Тільки легкий вітерець від полохливого змаху плаття з тисяч прозорих тканин ще якусь мить триматиметься на твоїх губах, немов відсвіт поспішного поцілунку на прощання... (Василь Врублевський).

За подіями літа я відрізняю роки. Щоліта роблю якісь нотатки, часто у найдивніших формах. Можливо, це якось пов'язано з гербарієм — влітку відбуваються рослини, збираються гербарії, котрі відлежуються цілу осінь і прочитуються протягом зими. Гербарій — вже пошлітня повість. Зібрані рослини обмотуються пригодами, людьми, місцями, розмовами, настроями. Літні щоденники — окрема культура: мандрівки, експедиції, польові сезони, нові місця і способи життя, фотографування, ріки і перепади естетики буття, а далі — вакації, хлопчача доблесть, війни уяви... І літо — істина, бо відкритість (Тарас Прохасько).

Опівночі ми все ще не лягали спати, а над Перевалом залютувала буря. Вітер був просто скажений, гуркотів грім, і чи то порив вихору, чи блискавка розчачнули дерево на розі будинку; величезна гілка, впавши на дах, відламала край димаря на східному боці, і у продух на кухні загуркотіло каміння та попіл. Нам здалося, ніби поруч з нами вдарила блискавка; і Джозеф упав на коліна, благаючи Господа врятувати праведних, скаравши грішників. Але буря за двадцять хвилин вщухла, лишивши всіх нас цілими і неущкодженими (Емілі Бронте).

У поданих фрагментах викладено події в їх перебігу, що полягає у послідовності певних життєвих ситуацій, які відбуваються з героями твору. Ви змогли помітити, що в усіх текстах збережено послідовний зв'язок між попередніми та наступними реченнями, який реалізується за допомогою мовних компонентів — самостійних і службових частин мови, вставних слів.

Розповідь за своєю композиційною та смисловою побудовою простіша від міркування, оскільки лише фіксує хід подій, який не потребує висунування провідної думки, її аргументації, висновків, що є основними структурними рівнями міркування.

Завдання для закріплення. Напишіть (у художньому стилі) невелику розповідь про приємний випадок у вашому житті. Спробуйте не лише подати перебіг ситуації, а й відтворити свій емоційний стан, використовуючи відповідні мовні засоби. Намагайтесь не порушити послідовність викладу своєї розповіді, не забудьте логічно закінчити текст.

Звичайно, можна по-різному відтворити перебіг життєвих ситуацій: стисло, констатуючи лише факти, або розгорнуто, з деталями, елементами роздуму, описів, які роблять розповідь більш цікавою, захоплюючою, інформативною. Тож, у розповіді важко обійтися без елементів ще одного типу мовлення — опису.

Опис — тип мовлення, у якому відтворено враження автора від людей, природи, предметів, довкілля, явищ, процесів, з презентацією їх зовнішніх і внутрішніх характеристик, властивостей, визначальних рис, якостей. Залежно від об'єкта опису розрізняють *портрет* (опис людини), *пейзаж* (опис природи), *інтер'єр* (опис приміщення), *екстер'єр* (опис зовнішніх характеристик об'єкта; при цьому об'єктом можуть бути живі істоти (тварини, птахи) та реалії певного простору (наприклад, міста: будинки, вулиці площі)). Звичайно, у своєму житті ми можемо описувати не лише людей чи природу, але й все, що спостерігаємо, — процеси, явищі, дії, і всі ці описи, незалежно від сфери їх функціонування (наука, ділова сфера, література) мають спільні мовні риси: наявність значної кількості прикметників, дієприкметників, прислівників. Інколи для опису певного явища, яке виражає себе у динаміці, використовують дієслова із означальною семантикою, що робить образ рухливим, енергетично насиченим. У художніх описах для підсилення враження чи підкреслення якоїсь ознаки використовують епітети, порівняння, метафори, що увиразнює текст, індивідуалізує його, забарвлює. Пропонуємо описи різних видів із текстів літератури.

• *Портрет*

Дівчина була крихітна, «самі коси та завзяття», як хтось сказав про неї, очі сині, безстрашні, тверде підборіддя, яскравий рум'янець

і копиця розкішного червоно-золотавого волосся, яке вінчало аж надто тендітну жіночу голівку й тіло.

Осторонь стояла висока ставна жінка, що її один Форсайт порівняв був колись із поганською богинею... Склавши руки в сірих лайкових рукавичках, жінка схилила набік голову, і всі чоловіки навколо не зводили очей з її спокійного чарівного обличчя... Щоби її, хоч і бліді, здавалося, випромінювали тепло, а у великих темних очах світилася лагідна задума (*Джон Голсуорсі*).

• *Пейзаж*

Оголені стовбури дерев, бурі і сірі взимку, здавалося, й не мерзли... Древа скидали листя і завмирили у зимовій сплячці в очікуванні весни, нового життя. Вони починали прокидатися у березні, це ставало особливо помітно наприкінці місяця, і ось уже зараз, на початку квітня, дерева схожі були на людей, що вийшли на сонечко погрітися після холодної купелі і мрійливо й розніжено підставляли сонцю свої тіла, усіма порами вбираючи життєдайну силу, сонце, життя і хлорофіл (*Юрко Покальчук*).

• *Інтер'єр*

На порозі він спинився на мить, оглядаючи помешкання. Воно належало, певно, лікареві, скільки міг він дорозумітись із ілюстрованих журналів, розкиданих на круглих столиках, та решток медичного духу в повітрі серед тютюнового диму. Тепер стільці й крісла були присунуті до стін, щоб звільнити посередині простір до танців. Просто, в дальшій кімнаті горіло матове червоне світло... (*Валер'ян Підмогильний*).

• *Міський пейзаж*

Майдан Незалежності вирував. Гуготів, клекотів, палахкотів жовтогарячим полум'ям прапорів, як величезне багаття. Від маєва усіх відтінків сонячно-жовтих барв, від радісного піднесення багатотисячного натовпу, здавалося, вищало над Києвом густо заткане сніговими хмарами небо і яснішав сірий зимовий день (*Галина Тарасюк*).

Як бачимо, опис може відтворюватися у різний спосіб: переліком зовнішніх характеристик, вживанням великої кількості прикметників, дієприкметників, означальних прислівників, порівнянням предмета зображення з іншим об'єктом, уживанням метафор, дієслівних характеристик. Такий широкий спектр мовних засобів залежить від творчої уяви автора, його асоціативного мислення, фантазії і вміння оригінально побачити та влучно зобразити певну реалію.

У всіх трьох типах художнього мовлення активно використовуються тропи — слова чи вирази, вжиті в переносному, образному значенні і служать для увиразнення мови.

Порівняння — фігура, у якій мовне зображення особи, предмета, явища чи дії передається через найхарактерніші ознаки, властиві для інших: *очі, як небо; спідниця пламеніла, немов мак*.

Метафора — вид тропів, побудованих на основі вживання слів та виразів у переносному значенні: *люстра сонця, лампади небес; ліс мовчав у смутку; молитву ранок прочитав*.

Метонімія — троп, основу якого складає заміна одних назв іншими на підставі суміжності їх значень: *золото у вухах; кришталь на столі*.

Синекдоха — різновид метонімії, стилістичний зворот, у якому ціле подається через назву його частини, загальне — через часткове: *жіноча рука не торкнулася цієї господині; хлопець накинув око на цю дівчину*.

Гіпербола — образне перебільшення, яке виявляється в наданні об'єкту нереальної ознаки чи дії: *збожеволію від роботи; померти зі сміху*.

Літота — протилежна гіперболі фігура, зумисне применшення якоїсь ознаки шляхом повного чи часткового її заперечення: *У цій же річці чаплі по коліна*.

Епітет — художнє, образне означення, що підкреслює характерну рису предмета: *золоті хмарки небесні; малиновий спів, збуджена хвиля*.

Оксюморон — фігура, що сполучає два непомістувальних поняття, які виключають одне одне: *сміх крізь сльози; холодне полум'я; гарячий лід*.

Персоніфікація — різновид метафори, у якому ознаки істоти переносяться на неістоту: одухотворення, уособлення (*плачуть верби; сміється сонце*); антропоморфізація (*сміються, плачуть солов'ї*); зооморфізація (*роїлися поети і піітки*).

Перифраз — описовий зворот, що номінує предмет не прямо, а образно: *чорне золото* (вугілля); *біле золото* (бавовна).

Завдання 2

1. Прочитайте текст. Визначте, за якими ознаками його можна віднести до художнього стилю. Якими мовними засобами скористувався автор, щоб створити образ православного храму — Софії Київської? Прокоментуйте значення дієслів, ужитих у переносному значенні. Який

художній прийом сподобався вам більше за все і чому? Відповіді запишіть у вигляді зв'язного тексту.

Собор стояв посеред снігів у холодній білій самотині.

Возносився рожево під саме небо, і низькі хмари черкали об найвищу баню, заплутувалися безпорадно поміж бань нижчих, умить зупинялися у своєму бігові, і тоді видавалося, ніби починає летіти понад землею самий собор, і суцільна його дивна рожевість заступалася жовтістю від кованого золота, яким покрито було бані, й увесь собор зненацька засвічувався, мов щільник, повний меду, і в найпохмуріших душах ставало ясніше від того видовища (За П. Загребельним).

2. Напишіть власний художній опис знакової споруди вашого міста, села. Які тропи ви вживали частіше? Чи реалізували ви естетичну функцію у своєму художньому тексті? Чи властива вашому твору індивідуально-авторська образність?

Завдання 3. Прочитайте речення, взяті з художніх текстів. Проаналізуйте, з якими значеннями в одному й тому ж реченні вживаються виділені слова. З якою метою вдається до такого прийому автор?

Прямо над нашими ворітьми стоїть зірниця, а повз ворота проходить люди і час. Як він іде — це найбільше видно по наших ясенах, по тому, що вони тримають на собі — чи весняну росу, чи зелені шуми, чи осінній смуток, чи зимові хустки (М. Стельмах).

Спіє ранок, як налите просо, встала мати, дівчина й зоря (А. Малишко).

Осипаються осоки, осипаються дні. З-за тинів виглядають золоточубі діти і соняшники. Метелиця і надвечір'я майже водночас спустилися на ліс. Густішали метелиця й вечір (М. Стельмах).

Одним з найскладніших художніх тропів є **метафора** — вираз, що розкриває сутність одного явища через перенесення на нього схожих ознак і властивостей іншого явища. При цьому прямі ознаки поєднуються з переносними. Наприклад:

Там море дере свою синю одіж об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег (М. Коцюбинський).

Метафори поряд з іншими тропами дають змогу письменникові краще відтінити потрібну йому рису предмета або явища, досягти більшої точності й образності.

Завдання 4. Прочитайте текст. Знайдіть метафори.

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Дерев хиталися і, від страху наїживши голі віти, ніби силкувалися

втекти, а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушились маленькі, безсилі люди, ламали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до Бога, до чорта, до людей. Полум'я росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар, і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей (*В. Винниченко*).

- ✓ Яку роль посідають метафори в поданому тексті при змалюванні картини пожежі? Спробуйте, не вживаючи метафоричних та інших образних зворотів, передати зміст прочитаного фрагменту. Запишіть цей текст. Наскільки він вдався цікавим? Що втрачено у змісті й формі уривку? Зробіть відповідні висновки.

Завдання 5. Прочитайте речення, узяті з художніх творів. Випишіть з них метафори. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. У кратері клена літо згоріло. Просто забігло туди погратись (*Ол. Ковальова*).
2. Гойдається вечора зламана віть і синню тяжкою в осінній пожежі мій дух басаманить (*В. Стус*).
3. Тут брати розлучилися на березі бистрої Каяли; тут кривавого вина не вистачило, тут бенкет закінчили хоробрі русичі, сватів напоїли і самі полягли за землю Руську («Слово о полку Ігоревім»).
4. Сніг цілу ніч ломився в двері... Тер білу гриву з нетерпінням (*І. Драч*).
5. Ступає ніч ногами бурими на почорнілий сніготал (*В. Симоненко*).
6. Я йду, й мовчу, і тепло марю снами, я на долонях тиші розтаю (*М. Бажан*).

Завдання 6. Перекладіть текст українською мовою. Визначте тип висловлювання. За допомогою чого досягається художня образність тексту? Знайдіть у тексті епітети, метафори, контекстуальні синоніми.

Смотрю в окно. Смотрю и думаю: жизнь многолика и неповторима. Вон плывут в вышине облака — так же плывут и наши дни... То медленно, словно раскачиваясь, словно растягивая в длинную нить время, чтобы оно утратило свой смысл и предназначение; то быстро, стремительно, так скоро, что все соединяется в один сплошной прыжок неуловимого теперь времени. Кто же я в нем, и что мне больше по душе — вязать этой нитью тихую, теплую шаль жизни или лететь в головокружительном прыжке, даже не успевая осознать увиденное, услышанное, почувствованное...

При перекладі художнього твору необхідно не тільки правильно відтворити ідеї автора роману, драми чи поеми, але й передати образність оригіналу з не меншою силою, ніж це зробив автор. Тільки за таких умов переклад художнього твору може вважатися досконалим.

Порівняйте три переклади українською мовою відомого вірша М. Ю. Лермонтова «Парус». Який із них, на вашу думку, найбільш вдало відтворює стиль оригіналу, передає особливості поетичної манери автора? Чим це зумовлене?

Белеет парус одинокий
В тумане моря голубом. —
Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?
Играют волны, ветер свищет,
И мачта гнется и скрипит;
Увы! — он счастья не ищет
И не от счастья бежит!
Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой —
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой!

М. Ю. Лермонтов

Біліє парус самотинний
В морській блакитно-синій млі...
Чого шука він на чужині?
Що кинув він в своїй землі?
Бурхає вітер, хвиля грає,
І рипа щоглиця гнучка...
Дарма! Він долі не шукає
І од неволі не тікає.
Ясніше неба хвиля сяє,
А зверху промінь золотий,
А він, бунтливий, бур багає,
Ненає в бурях супокій!

Переклала Дніпрова Чайка

Біліє парус в самотині
На морі синьому у млі...
Чого шука він на чужбині?
Що в рідній кинув він землі?
Хлюпошуть хвилі, вітер грає,
І щогла гнеться і скрипить...
Але не щастя він шукає
І не від щастя він біжить!
Під ним вода ясніш блакиті,
Над ним світ сонця золотий;
А він, звияжець, бурю стріти
Жада, мов спокій є у їй!

Переклав Микола Чернявський

Біліє парус одинокий
В морськiм туманi голубiм...
По що пливе він в світ широкий?
Що кинув він в краю своїм?
Вирують хвилі, вітер грає,
І щогла хилиться струнка...
Дарма! — він щастя не шукає
І не від щастя утікає!
Під ним ясні струмки лазурі,
Над ним проміння виграє, —
А він, бентежний, просить бурі,
Немов у бурях спокій є!

Переклав Микола Терещенко

Завдання 7. Перекладіть українською мовою уривок із повісті М. Гоголя «Мертві душі».

Один Бог разве мог сказать, какой был характер Манилова. Есть род людей, известных под именем: люди так себе, ни то, ни се, ни в городе Богдан, ни в селе Селифан, по словам пословицы. Может быть, к ним следует примкнуть и Манилова. На взгляд он был человек видный, черты лица его не лишены приятности, но в эту приятность, казалось, чересчур было передано сахару; в приемах и оборотах его было что-то заискивающее расположения и знакомства. Он улыбался

заманчиво, был белокур, с голубыми глазами. В первую минуту разговора с ним не можешь не сказать: «Какой приятный и добрый человек!» В следующую за тем минуту ничего не скажешь, а в третью скажешь: «Черт знает что такое!» — и отойдешь подальше, если ж не отойдешь, почувствуешь скуку смертельную.

- ✓ Які труднощі виникали у вас у процесі перекладу? Чи зберегли ви форму використаного автором фразеологізму, чи замінили українським відповідником (яким саме)? Що є більш доречним і чому? Прокоментуйте структурні особливості вжитих синтаксичних конструкцій (речень).

Контрольні запитання та завдання

1. У чому виявляється естетична функція художньої літератури як виду мистецтва?
2. Які мовні засоби беруть участь у творенні образності художнього твору? Наведіть приклади.
3. Які види речень (прості, їх різновиди; складні, їх типи) найчастіше використовують письменники у контексті художнього твору? Проілюструйте прикладами.
4. За яких умов переклад художнього тексту може вважатися досконалим?
5. У чому виявляються індивідуальні мовні особливості автора та його твору?

§ 48. РОЗМОВНО-ПОБУТОВИЙ СТИЛЬ

Основна функція розмовно-побутового стилю — повсякденне спілкування. Цей стиль обслуговує особисті стосунки людей майже у всіх сферах життя — у побуті, сім'ї, виробництві, науці, навчанні тощо. Розмовне мовлення здебільшого виникає без попереднього обдумування, підготовки і, відповідно, без особливого відбору й сполучуваності мовних компонентів. При цьому таке мовлення розраховане на безпосереднє, миттєве слухове сприймання учасника спілкування. В умовах такого безпосереднього спілкування людина більшою мірою може виявити свої особистісні якості — темперамент, емоційність, симпатії тощо, що веде до насиченості мовлення емоційними та стилістично забарвленими (особливо стилістично зниженими) словами, виразами, морфологічними формами, синтаксичними конструкціями.

У лексичному складі цей стиль допускає вживання просторічної лексики, жаргонізмів, сленгу, зменшено-пестливих слів, дієслів раптової дії.

Просторічні слова часто перебувають за межами літературно-нормативного усного мовлення, вони характеризуються виразним експресивно-оцінним позитивним і негативним значенням: *манюсінський, розумнесенький, питоньки, задавака, хануга, вискочка, недоучка, діляга, шарахнути, бацнути, хряснути*.

Як уже було зазначено, **жаргонізм** — слова, вживані у мовленні групи людей, об'єднаних спільністю занять, професійною діяльністю, соціальним станом. Існують студентський жаргон (*хвіст* — академічна заборгованість; *хвостівка* — відомість для складання заборгованості; *плавати* — відповідати на запитання, не маючи належних знань; *шпора* — шпаргалка; *заліковка* — залікова книжка, *пара* — двійка; *стипа* або *стипуха* — стипендія; *общага* — гуртожиток тощо); злочинський жаргон із специфічною лексикою, не зрозумілою стороннім, і експресивними зворотами.

Елементи жаргону існують у мові школярів, спортсменів, артистів, представників певних професій (лікарів, військових) тощо.

Одним із різновидів жаргону є **сленг**. На сучасному етапі функціонування української мови сленг здебільшого активізується у молодіжному середовищі як форма мовлення, що виникла внаслідок бажання людської особи відхилитися від звичної, унормованої мови. Найбільш численними користувачами сленгу є підлітки, які спроможні за допомогою цього мовного явища обслуговувати майже всі ситуації побутового спілкування. Тому серед сленгізмів наявні іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові новотвори: *кайф* — насолода, *кайфовий* — гарний, *кайфувати* — насолоджуватись, *кайфово* — гарно; *тащитись* — отримувати задоволення; *прикид* — одяг; *чувак* — чоловік тощо.

Сленг є достатньо динамічним шаром лексики, а тому не дуже стабільним. Жаргонна лексика використовується в художній літературі для створення реального колориту зображуваної дійсності.

Завдання 1. Прочитайте фрагмент із раннього оповідання І. Франка «Хлопська комісія», записаного з уст одного старого злодія. Чи доречне тут використання жаргонізмів? Спробуйте замінити їх звичайними словами, поданими нижче. Що змінилося в тексті? Зробіть висновки.

Е, що то ви, молоді яндриси, говорите! По місті тротуарами ходять та ходаки з долин висмикують — велика штука! А зловлять хатраки, то також що? Заведуть на дідівню, кобзнуть там чи не кобзнуть, та й по всій історії.

✓ Жаргонізм тут: *яндриси* — кишенькові злодії; *ходаки з долин висмикують* — крадуть гаманці з кишень; *хатраки* — поліцаї; *дідівня* — арештантське приміщення; *кобзнути* — вдарити.

Завдання 2. Прочитайте текст. Чи є в ньому стилістичні «непорозуміння»? Відкоректуйте текст відповідно до одного з книжних стилів (якого саме?). Запишіть цей варіант.

Протягом століть найбільшу й найвизначнішу піраміду Хеопса не раз прагнули грабанути й обчистити які-небудь розбійники й хапуги. Воно й не дивно, якщо прикинути, скільки багатства було знайдено в піраміді Тутанхамона. Самого золота — прірва, різних там цяцьок кіло на двісті! Ще б пак! То ж був найкрутіший фараон, тож і гробниця його повинна бути багатющою! Давні арабські легенди базарять про потаємні нічки в піраміді, де сховано золото, дорогоцінні камінчики, класна зброя й дошки з кременю, на яких записані різні там побрехеньки про дивні діяння мудреців, волхвів, чаклунів.

- ✓ Які слова виявились «чужими» у цьому контексті? До яких шарів лексики (просторіччя, жаргонізми, сленг тощо) вони належать? Зробіть висновок, чи мають жаргонізми (сленгізми) синонімічні відповідники в літературній мові?

Завдання 3. Напишіть гумореску-мініатюру, використовуючи стилістично знижену лексику (як засіб мовної характеристики героїв або в авторському тексті).

- ✓ Слова для довідок: *бацнути, огріти, кумекати, з глузду з'їхати, ляснути, двигоннути, витріщитись, базікало, патlach, дурник, задавака, невмивака, балачки, балакучий, сказитись, стипуха.*

Яку образотворчу функцію виконують у вашому тексті вживані просторіччя?

Однією із особливостей розмовно-побутового стилю є активне вживання діалектної лексики (діалект — місцева говірка). У живій розмовній мові виділяються окремі територіальні діалекти, що об'єднуються спільними рисами в групи говорів (наріччя).

Як уже зазначалося, в українській мові визначаються три групи говорів або наріч: північна, південно-східна і південно-західна. Основу української літературної мови становить південно-східне наріччя.

Завдання 4. Прочитайте записи українських говорів, вкажіть відмінності від літературної мови.

Північні говори

Йа з д'єдом жили добре. У нас було вуис'ім бикувив. Адного разу д'єд каже: «Давай, Павлуша, пайїдим арат'».

Південно-західні говори

Наше сило Хл'івч'іни цимале, йе в нас щчос' штириста нумер'ів. Називайіс'і так вуно туму, шчо дамно, як нападали татари, л'уди, як'і мешкали на Зафорост'і, вт'ікали в л'іси. В л'іс'і будували суб'і, якби хати, так'і буди і називалис'і вуни хл'івц'і. І туму сило називайіс'і Хл'івч'іни.

Південно-східні говори

Колис' не було жил'ізниц'і, і багат'і мужики йїздили в Крим по сіл', рибу купл'али там. Як йїхали назад, то по дороз'і були кур'ін'і, з йїх виходили чоловіки з п'ікою і брали данину, яку хто даст'.

Діалектизми використовуються іноді і в художній літературі як засіб мовної характеристики героя, індивідуалізації персонажів. Однак велика кількість діалектизмів у творі утруднює розуміння його читачами.

Завдання 5. Прочитайте уривок з новели В. Стефаника «Мамин синок». Знайдіть діалектизми, визначте їх стилістичну роль у творі.

Мати взяла Андрійка за руку, та й повела до хати.

— Я тебе файно вімію, вічешу, а завтра підеш зо мнов до церкви. Мама таку файну сорочечку і поясок дасть. Всі будуть дивитися та й муть казати: аді, який Андрійко красний!

— А яблуко дасте, ма?

— Дам, дам, багато.

— А до церкви озмете?

— Озму, озму...

- ✓ Крім лексичних, діалектизми бувають фонетичні, морфологічні, синтаксичні, фразеологічні тощо. Які з діалектизмів використано в цьому уривку? Наведіть приклади.

- ✓ Чи доречна в цьому діалозі така кількість діалектизмів? Як би ви сприйняли поданий уривок, написаний літературною мовою? Що б втратилося?

На рівні синтаксису в розмовно-побутовому стилі переважають неповні речення, які доповнюються контекстом або ситуацією; значно менше складнопідрядних речень.

Стиль розмовно-побутовий, як свідчить сама назва, — переважно усний (розмовний). Тому окремі елементи цього стилю, особливо синтаксичні, проникають і в усні форми інших, так званих книжних, стилів.

Завдання 6. Прочитайте діалог з повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Проаналізуйте особливості синтаксичного оформлення реплік героїнь. Охарактеризуйте ці речення.

Кайдашиха зішла з печі, глянула в піч і вгляділа двоє маленьких горнят.

- Що це ти, Мотре, вариш в тих горнятках? — спитала вона.
- Борщ та кашу, — одказала Мотря.
- Нащо ж ти приставила страву в таких маленьких горнятках? Сьогодні ж не п'ятниця: і батько буде обідати.
- Буде обідати, як наварите, бо я на вас усіх не буду більше варити.
- Ой Господи милосердний! Мабуть, ти наважилася звести мене з світу! — крикнула Кайдашиха. — Що це ти витворяєш?
- Що бачите.
- Приставляй у більшому горшку борщ!
- Не приставлю. Мій борщ уже докипає, — сказала Мотря спокійно, але насмішкливо.

Завдання 7. Перекладіть діалог українською мовою. З огляду на мову героїв що ви можете сказати про них? Чи рівні вони за соціальним статусом? Проілюструйте відповідь прикладами з тексту.

- Вам известны обстоятельства его смерти?
- Нет, сэр.
- Тогда что же?
- Я знаю, почему он стоял у калитки в такой поздний час. У него было свидание с женщиной.
- Свидание с женщиной? У сэра Чарльза?!
- Да, сэр.
- Кто она такая?
- Имени ее я вам не скажу, сэр. Я знаю только первые буквы: «Л. Л.»
- Откуда вам это известно?
- В то утро ваш дядюшка получил письмо. Почерк на конверте был женский, и на штампе стояло: «Кумб-Треси».
- А до этого сэр Чарльз получал письма, написанные тем же почерком?
- Не знаю, сэр, не обращал внимания (За А. Конан Дойлем).

✓ Прокоментуйте синтаксичне оформлення діалогу.

У ситуаціях усного спілкування найбільш повно виявляється рівень культури мовлення людини, реалізується чи, навпаки, не дотримується мовний етикет.

Мовний етикет — це правила мовленнєвої поведінки, вироблені суспільством і застосовувані мовцями у відповідних життєвих ситуаціях: в офіційному спілкуванні, в повсякденних стосунках.

Відомо, що, зайшовши в гості до знайомих, на прийом, в установу, зустрівши кого-небудь, прийнято вітатись, а залишаючи приміщення, — прощатись. Для цього годиться користуватись загальноновизнаними словами і словосполученнями.

Формули вітання:

- «Добрый день (ранок, вечір)»;
- «Доброго дня (ранку, вечора)»;
- «Добривдень»; «Здрастуйте» (але не «драстуйте» і не «драсьте»);
- «Доброго здоров'я»;
- «Моє шанування».

Формули прощання:

- «Прощай (те)», «прощайте»;
- «До завтра»;
- «На все добре»;
- «Усього найкращого»;
- «До зустрічі».

Варіанти поздоровлень:

- «Поздоровляємо тебе (Вас)»;
- «Вітаю тебе (Вас)»;
- «Прийміть мої поздоровлення (вітання)»

Подяка висловлюється так:

- «Дякую вам (за увагу);
- «Спасибі»;
- «Вдячний тобі (Вам)»;
- «Прийміть мою подяку».

Вибачення:

- «Вибачте (те) мені»;
- «Пробач (те) мені»;
- «Даруй (те) мені»;
- «Перепрошую»;
- «Прошу пробачення».

Ввічливість виражається також у тому, що вітання на зразок «Доброго дня» супроводжується називанням імені або імені й по батькові особи, до якої воно звернене. Вітатися треба так: «Добрый день, Ірино» або «Доброго дня, Ганно Іванівно» (зверніть увагу на форму кличного відмінка при називанні осіб). Першими вітають молодші старших, чоловіки — жінок. Вітаючись чи прощаючись з жінкою, чоловік не простягає руки доти, доки співбесідниця першою не подасть руки. Існують правила ритуалу знайомства: представляють молодшого старшому, чоловіка — жінці; наприклад: «Тату, знайомся: мій однокласник Вадим» чи «Оксано Петрівно, дозвольте познайомити Вас з моєю молодшою сестрою».

Культура спілкування, дотримання мовного етикету має не лише мовознавчий і загальнолюдський, а й виробничий аспект. Підтверджують це вимоги до виробничих відносин керівника і підлеглих у багатьох країнах (згадаймо праці Дейла Карнегі та його поради). Який начальник буде зацікавлений у підлеглому, що не вміє грамотно розмовляти, користується жаргоном, сленгом чи навіть лайливими словами при вирішенні ділової проблеми або ситуації?

До речі, слово **етикет** походить від французького слова *etiquette*, що означає «квиток», «ярлик». Колись учасники різних церемоній чи урочистостей одержували квитки, в яких зазначалось, що саме вони мають робити і як поводитись. Пізніше це слово, що означає «квиток», почало означати

ще й правила поведінки на офіційних прийомах, зустрічах, церемоніях. В українській мові слово *етикет* вживається у значенні «установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві».

Завдання 8. Ознайомтесь із поданими ситуаціями усного мовлення «На вокзалі» та «У місті». Визначте приналежність цих текстів до розмовного стилю (лексичний рівень, синтаксис, інтонація тощо). Обіграйте ці ситуації у класі (фантазуйте, інтерпретуйте).

НА ВОКЗАЛІ

- Добрий день, панове.
- Добридень.
- Перепрошую, чи не підкажете ви, як проїхати до історичного музею?
- Авжеж, це дуже просто! Сідаєте в метро, до речі, воно ліворуч від вас, і виходьте на станції «Історичний музей». Правда, прийдеться скористуватись переходом, ну то вже запитайте у людей. Забув сказати: їхати треба в бік центру.
- Дякую. Але ви знаєте, я приїжджий, тому хотілося б побачити хоч трохи місто. Чи не можна туди дібратись якимось наземно?
- То звичайно! Трамваєм чи тролейбусом. Зручніше трамваєм, зупинка тут недалеко, за цією сірою будівлею. Сідайте на шестірку чи одинадцятий номер, доїдете до центру, а там спитаєте. Квиток у нас коштує 40 копійок.
- Дуже вдячний за роз'яснення, вибачте, що забрав у вас час. Та хочеться ж побачити щось цікаве та історичне у вашому місті.
- О! Так саме в центрі і є наша історія! Ну, бажаю вам гарних вражень від нашого міста. До побачення. Перепрошую, а ви звідки?
- З Херсона. Дякую за гостинність. Приїжджайте і ви до нас.
- Ну, то як буде нагода! Але ж вдячний за запрошення! На все добре!

У МІСТІ

- Перепрошую, пані, ви не підкажете, де тут знаходиться Успенський собор?
- Та ось же він, праворуч від вас! Ви що, не місцевий?
- Ні, приїхав з Херсона. Їду до Москви, проїздом у Харкові. Говорили, що у вас красиво, особливо в центрі, хочу переконатися.
- То ви вперше у нас?
- Авжеж. На жаль, не можна дістати гіда для однієї людини, то приходить перепитувати у людей.
- О, то, звичайно, шкода! Але ж, зачекайте! Я тут працюю недалеко, й у мене зараз обідня перерва. Ось, бачите, несу колегам тістечка до чаю. Я за 5 хвилин повернусь з подругою, і ми вам спробуємо допомогти!.. — А ось і ми! Почнемо міні-екскурсію центром нашого міста.

(Далі учасники діалогу по черзі розповідають про споруди та пам'ятники архітектури, що знаходяться в центрі міста).

— Як бачите, наше місто справді привабливе своїми спорудами!

— Ні, мабуть, найбільше воно привабливе своїми гостинними мешканцями! Я навіть не чекав такого сервісу! Дуже вдячний вам за цікаву розповідь. До речі, ми так і не познайомились!

Завдання 9. Підготуйте текст ситуації знайомства, у ході якої учасники знайомляться один з одним, розповідають про себе (навчання, хобі, вподобання тощо). Обіграйте цю ситуацію в класі. Вживайте мовні засоби, властиві розмовному стилю.

Завдання 10. Влаштуйте круглий стіл на проблемну тему: «Молодіжний сленг — дитяча хвороба чи стан здоров'я?» Прокоментуйте ситуацію щодо вживання жаргонної лексики вашими однолітками, дорослими, рідними. Поміркуйте, чому жаргонна лексика набула такого широкого розповсюдження в сучасному мовному просторі. Чи є, на вашу думку, перспективні шляхи подолання цієї кризової ситуації.

Контрольні запитання та завдання

1. Чим зумовлені особливості лексичного та синтаксичного оформлення розмовно-побутового стилю?
2. Охарактеризуйте різновиди лексики, що використовується у ситуаціях усного (побутового) спілкування. Наведіть приклади.
3. Визначте роль діалектизмів як елементів розмовно-побутового стилю в контексті художнього твору.
4. Чому в ситуаціях побутового спілкування необхідно дотримуватись мовної культури?
5. Які мовні явища порушують нормативність мовлення на лексичному рівні? З чим це пов'язано і чи треба боротися з такими вадами?
6. Чому для розмовно-побутового стилю властиві слова з виразним емоційно-оцінним забарвленням?

Як бачимо, функціональні стилі мови — це сукупність мовних засобів, властивих певній сфері суспільної діяльності людини (побут, офіційні установи, наука, політична інформація, художня творчість). Основою всіх стилів є загальнонародна літературна мова. Однак кожній ділянці нашого спілкування відповідають певні вимоги до мови. Між функціональними стилями не існує неперехідної межі, вони можуть взаємодіяти, особливо в усному спілкуванні.

Щоб зрозуміти відмінності між функціональними стилями, порівняємо, як визначається слово «словник» у науковому й художньому стилях:

Науковий стиль

Словник — книга, у якій в алфавітному чи тематичному порядку розміщені слова.

(«Словник української мови»)

Художній стиль

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля.

(М. Рильський)

Підсумкові завдання

Завдання 1. Визначте, до яких функціональних стилів української мови належать подані фрагменти. Охарактеризуйте стилістичні особливості кожного з текстів.

- I. Кинули мене з грузом на міжгородню перевозку. Пиляю я собі на сорок кілометрів, обганяють мене різні шикуні, мерседеси там, опелі, посигналюють, помахують руками на мій керогаз. Дощик невеличкий, та тільки грязюку розмазало по шосе, слизько. Ну, обганяють легкові, нічого не зробиш. Вони й на сухій дорозі обганяють. Коли це наш брат, грузовик, напхався капустою вище кабіни, пре на шістдесят, а то й сімдесят кілометрів, реве сигналякою, розступись! Проліта він мене, мелькає хвостом у мене перед очима, хвойдає мені на скло пудів зо три багнюки, а тут — закрут шосе. Він на тормоз, кузов набік, задні колеса друнь-друнь по глиняці, беркиць — і вже капуста внизу, а вгорі тільки скати. Підторохку я туди, зупиняюся... Автоінспекція, акти-факти, розписуюся як свідок, їду далі. Переганяє мене зелена «Вольва», витутукує сигналом, моргає своїми сигнальниками, з вікон до мене дві фізіономії теж підморгують: мовляв, молочко скисне, поки доведеш свої палички-стукалочки. Занесло її, вдарилася вона боком об дуба. Знов автоінспектор, наша братва шоферня, актики-пактики, свідчу все своїм законним підписом, їду далі (П. Загребельний).
- II. Проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що англіцизми, які потрапили в українську мову в 70–80-ті роки, не є однорідною масою, їх можна диференціювати за змістом на декілька семантичних груп. У процесі семантичного освоєння англіцизмів українською мовою спостерігаються різні зміни їх семантики та синтагматичних зв'язків із словами мови-рецептора. Простежується тенденція до звуження значення в сприймаючій мові порівняно з значенням англійського етимона. Потрапляючи в українську мову, нові для неї англіцизми вступають у певні відношення з питомими словами, внаслідок чого виявляються диференційні якості англіцизмів, що виправдовують їх присутність в українській мові. Англі-

цизми доповнюють існуючі синонімічні ряди, що сприяє розвитку синонімії української мови (З наукової статті).

- III. Могутній праліс з ялинами-велетами, з вічною напівсутінню під важкими гілками-лапами, з суцільною ковдрою моху, що і на землі, і на пнях, і на струхлявілім колодді.
Мілка річка з темно-зеленою гушавиною на берегах.
Молодий ліс, що обступив товстенну спіляну ялицю з уже обсохлими гілками.
Ліс красенів-дубів у сонячній купелі, великих і сильних, як сама земля...
Ліс Шишкіна. Осипаний інеем і в пишній зелені літа, огорнутий вечірніми сутінками і залитий полудневим сонцем — таким він постає з широких полотен для кожного, хто відвідає Київський музей російського мистецтва. Тут зберігається одне з найбільших у країні зібрань творів видатного живописця XIX століття, знаменитого майстра епічного пейзажу. Вісімнадцять живописних полотен, п'ятдесят п'ять рисунків, три альбоми офортів, загалом у яких налічується сто сім робіт, ще п'ятнадцять окремих офортів — така ця колекція... І невмируща, хай невибаглива, але хвилююча й мудра краса рідної землі, побачена допитливим оком художника і зігріта глибокою любов'ю його великої душі — такий високий зміст цих полотен (З журналу).
- IV. Сумовитою сурмою заграло небо — над хутором нижче хмарки рівним і навскісним шнуром летіли журавлі; коли крила опускалися вниз, косяк темнішав і меншав, і перлово просвітлювався, коли ширшав його хвилястий трепет, прощаючись з осінньою задуманою землею. Щось невимовно вразливе було в тому печальному переліві, в прощальному маянні крил і зміні світла і тіней над все дрібнішим і дрібнішим ключем (М. Стельмах).
- V. — Давно мрію, щоб у нашому селі з'явилась хоч одна тополя.
— Це не тополя, — сказав я. — Це осика.
— Он як! — сказав батько. — Тобі, мабуть, так хочеться?
— Це осика, — знову сказав я.
— Ну-ну, — сказав батько задумливо. — Ти думаєш, тополя гірша за осику?
— Гірша. Вона не вміє тріпотіти листями.
— Еге, то ти не бачив тополі, — сказав він по паузі. — То ти не знаєш, як сріблиться під вітром листя на тополі і яка вона буває прекрасна.
— Це осика, — знову сказав я...
— Вважай, що ти правий на всі сто процентів. Будемо берегти це дерево (О. Сизоненко).

Завдання 2. Прочитайте уважно перший текст завдання № 1, знайдіть просторічні слова і жаргонізми. З якою метою використовує їх письменник? Що втратиться, якщо замінити просторічні слова літературними?

Завдання 3. Перекладіть текст українською мовою. Визначте тип мовлення, стиль уривку. Обґрунтуйте свої міркування.

Осень, глубокая осень. Серое небо, низкие, тяжелые, влажные облака; голы и прозрачны становятся сады, рощи и леса. Все видно насквозь в самой глухой древесной чаще, куда летом не проникал глаз человеческий. Старые деревья давно облетели, и только молодые отдельные березки сохраняют еще свои увядшие желтоватые листья, блистающие золотом, когда тронут их косые лучи невысокого осеннего солнца. Яркие выступают сквозь красноватую сеть березовых ветвей вечнозеленые, как будто помолодевшие ели и сосны, освеженные холодным воздухом, мелкими, как пар, дождями и влажными ночными туманами. Устлана земля сухими, разнообразными и разноцветными листьями (С. Аксаков).

✓ Які художні тропи використовував автор при змалюванні осені?

Завдання 4. Зіставте художні описи. Чим вони відрізняються? Який з текстів, на вашу думку, більш «художній»? Чим досягається ця «художність»?

I. Сонце почало підніматися десь за лісом. Його світ слався в лісі по снігу.

На опушених інеем гілках стрибало його проміння, висвічуючи іскорками.

II. Ясне сонце почало підніматися десь далеко за лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опушених інеем високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками (Панас Мирний).

✓ Із скількох частин складається використане складносурядне речення? Визначте типи сполучників.

Завдання 5. Випишіть окремо загальноживані слова, терміни, діалектизми, жаргонізми і просторічні слова.

Тиша, атом, полонина, вибори, трембіта, розтяпа, плай, бараболя, легінь, множення, крапка, синій, лежати, дорога, поверх, закон, школа, хліб, відміна, п'ять, сума, куб, таратайка, грипувати, сачкувати, пацан, пика, зирити, зідрати (списати), шкет, молекула.

✓ Складіть і запишіть 5 речень, використовуючи слова з кожного шару лексики.

Готуймося до тестування

НАПИСАННЯ ВЛАСНОГО ВИСЛОВЛЕННЯ. ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ

Тести зовнішнього оцінювання знань з української мови передбачають перевірку умінь та навичок, якими володіє учень при створенні власного висловлення. Виконання цього творчого завдання дає можливість з'ясувати, наскільки випускник вміє сформулювати і грамотно написати зв'язне повідомлення у вигляді тексту, чи може він проаналізувати поставлену проблему, дати свій варіант її бачення та розуміння.

Крім того, важливим є вміння логічно структурувати повідомлення, дотримуючись правил композиційної побудови тексту і відтворюючи всі її рівні. А ще таке завдання допомагає виявити знання учнем літературного матеріалу, тобто, тих творів, які пропонуються шкільною програмою для опрацювання на уроці. І це ще не всі компетентності, які перевіряються в поданому тесті, оскільки важливими є й знання історії, мистецтва, поінформованості щодо суспільного життя країни й світу. Однак не просто знання та володіння інформацією, а вміння застосувати все це для написання грамотного, логічного, цікавого, оригінального за ходом думок власного тексту.

Всі ми прагнемо бути цікавими, розумними, обізнаними, грамотними співрозмовниками; хочемо, щоб нас шанували друзі, щоб слухали те, що ми говоримо, щоб захоплювалися нами. І, виявляється, наші мовно-інформативні компетентності — вагомий фактор успіху й лідерства. Як же досягти цих результатів? Як можна успішно впоратись із таким непростим завданням? Що треба знати і що треба вміти?

Структура тексту

Почнемо з найголовнішого — з тексту.

Текст як комунікативна й лінгвістична категорія має своє визначення. Заглянемо в словник: «Текст (лат. *textum* — зв'язок, побудова, тканина) — зв'язне письмове чи усне повідомлення, що характеризується змістовою і структурною цілісністю й завершеністю, орієнтацією автора на певного адресата. Складниками тексту виступають речення, а також лексико-граматичні засоби зв'язку речень у цілісну комунікативну одиницю» (Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/За ред. С. Єрмоленко. — К., 2001. — С. 182).

Як бачимо, **текст** — це змістова єдність вищого порядку, ніж речення, в ній можливе панорамне розгортання думок, більший обсяг інформації.

А для того, щоб думки отримали вигляд зв'язного повідомлення, вони повинні бути об'єднані однією темою, яка й формує зміст тексту, визначає його структуру, тобто композицію. Структура завжди передбачає чітку логіку розгортання змісту, з дотриманням тих позицій, які вважаються необхідними для кращого сприймання, розуміння й усвідомлення поданої у тексті інформації. Ці позиції вам знайомі: **вступ, основна частина, висновки** (саме така структура властива всім різновидам текстових повідомлень, будь то шкільний твір чи докторська дисертація). До речі, кожна із цих позицій також може мати аналогічну структуру, якщо вони значні за обсягом і наявністю думок. Головне, щоб усі думки (й у вступі, і в основній частині, й у висновках) мали між собою логічний зв'язок, який у тексті реалізується граматично.

Всім відоме слово **абзац** — відступ, який у тексті починається з нового рядка. Це формальна ознака абзацу. А в змістовому розумінні — це відносно закінчена і пов'язана єдністю змісту частина тексту від одного відступу до другого. Отже, абзац об'єднує одним змістовим наміром декілька речень, які конкретизують думку, розширюють її, розкривають. Як правило, ця думка узагальнено представлена в першому реченні абзацу, а інші речення її розгортають. Прокоментуємо це положення на прикладі тексту:

Володимир Мономах увійшов в історію не тільки мудрим і далекоглядним правителем, однією з найавторитетніших політичних постатей Київської Русі, а й відомим, по-справжньому талановитим письменником, чие слово ось уже кілька століть не змизерніло і не змаліло у своїй мудрості.

Як відомо, цей князь дбав про просвіту рідної землі, кохався у книгах, вільно володів п'ятьма мовами. Після нього лишилася ціла рукописна збірка творів — знамените «Повчання» дітям, лист до князя Олега і молитви. Його звертання до дітей неодноразово вносилося до літописів, що незмірно посилювало їх моральний пафос і підкреслювало літературну майстерність.

«Повчання» — це слова вже немолодої, зрілої людини про те, як належить жити у світі, яких непорушних законів слід дотримуватися. Усі ті закони продиктовані вимогами християнської моралі, спрямованої на очищення помислів людських і виховання в душі доброзичливого ставлення до всіх на світі, а надто — всіх знедолених і нещасних.

Своє пристрасне слово до слухачів («Повчання» розраховане передовсім на читання вголос) Мономах закінчує проханням виконувати якщо не всі його поради, то хоч половину з них і завжди пам'ятати Бога, що дасть людині насагу на духовні подвиги.

Із творів Володимира Мономаха постає справді яскравий образ енциклопедично освіченої людини часів Київської Русі, людини з глибокою християнською побожністю в душі, що була неодмінною складовою політичної ідеології тієї доби (М. Слабошпицький).

Очевидним є те, що основна позиція автора щодо постаті Володимира Мономаха представлена в першому абзаці, який оформлений одним реченням. А далі розгортається аргументоване доведення значущості цієї особи в контексті формування нашої духовності. Смисловий наголос поставлений саме на літературно-просвітницькій діяльності князя (I абзац), яка найбільше актуалізована в написанні знаменитого «Повчання» (зміст другого абзаца). У третьому — четвертому абзацах детальніше говориться саме про цей твір, який став певною програмою виховання дітей для тогочасних батьків, зосереджуючи їх увагу на формуванні християнських чеснот у молоді. І закінчується текст акцентуванням образу Володимира Мономаха як гідного представника своєї епохи, віри і країни. Між кожним абзацем наявні логічно-сміслові зв'язки, що реалізуються вживанням опорних слів і словосполучень, які відтворюють послідовність і зв'язність міркування автора: Володимир Мономах, правитель, письменник (I абзац); князь, «Повчання» дітям, майстерність, моральний пафос (II абзац); закони, християнська мораль, виховання, духовні подвиги (III абзац); освічена людина, християнська побожність, політична ідеологія (IV абзац).

Завдання для закріплення: розбийте запропонований текст на абзаци, обґрунтовуючи свої дії; виявіть мовні компоненти, що сприяють реалізації логічно-сміслових рівнів конструювання висловлення при поділі на абзаци.

Біди суспільні творяться від бід моральних. Люди марно витворювали свої кодекси про добро і зло. Добро і зло здобували чітке означення: вони творилися в часі. Переступників добра завжди було безліч в історії, але попри все, людина до двадцятого століття гуманізувала себе та суспільство. Люди віддавна помітили, і це зафіксовано в Біблії, що дорога до добра важка і вузька, а до зла — широка і легка. Але ще Соломон вістив: «Добрий лишає спадок й онукам». Попри всі біди, нещастя, війни та катаклізми люди все-таки творили добро, і воно в часі накопичувалося. Двадцяте ж сторіччя цю науку значною мірою порушило. Люди перестали відчувати себе ланкою в безперервному ланцюгу буття, а це тому, що втратили моральні орієнтири. Людина почала вже не розрізняти, де добро, а де зло. Втрата моральних критеріїв зробила людину морально нетривкою, через що вона втратила певність у майбутньому і зневажила своє минуле. Історія стала однією

із найбrehливіших наук, і це сталося знову через те, що втратилися моральні критерії. Суспільство ж, яке втратить моральні критерії, або ж руйнується, або ж творить деспотії. Оцей дивовижний спалах деспотій у двадцятому столітті став наслідком моральної хвороби людства, коли самодостатня цінність кожної особистості була знівельована, а витворилася людина-раб, незалежно, чи була вона на горі, чи на низу суспільної драбини (В. Шевчук).

Якщо ви впоралися із цим завданням, спробуємо перевірити його разом. Отже, перший абзац складають речення 1–4, оскільки вони об'єднані спільною думкою про взаємозв'язок суспільних та моральних бід, що втілюється у творенні суспільних кодексів добра і зла. До другого абзацу ввійшли речення 5–10, в яких актуалізується думка про добро і зло як дві протилежні сили, що керують світом і людиною в часовому вимірі, а також наголошується на тих наслідках, які мають місце при творенні людиною зла і втраті нею моральних орієнтирів, зокрема у 20-ому столітті. Третій абзац об'єднав 11–14 речення, які продовжують обґрунтування основної думки, висловленої у першому реченні і ведуть до логічного резюме, яке завершує міркування автора. Тож, цей текст при поділі його на абзаци має такий вигляд:

Біди суспільні творяться від бід моральних. Люди недаремно втворювали свої кодекси про добро і зло. Добро і зло здобували чітке означення: вони творилися в часі. Переступників добра завжди було безліч в історії, але попри все, людина до двадцятого століття гуманізувала себе та суспільство.

Люди віддавна помітили, і це зафіксовано в Біблії, що дорога до добра важка і вузька, а до зла — широка і легка. Але ще Соломон вістив: «Добрий лишає спадок й онукам». Попри всі біди, нещастя, війни та катаклізми люди все-таки творили добро, і воно в часі накопичувалося. Двадцяте ж сторіччя цю науку значною мірою порушило. Люди перестали відчувати себе ланкою в безперервному ланцюгу буття, а це тому, що втратили моральні орієнтири. Людина почала вже не розрізняти, де добро, а де зло.

Втрата моральних критеріїв зробила людину морально нетривкою, через що вона втратила певність у майбутньому і зневажила своє минуле. Історія стала однією із найбrehливіших наук, і це сталося знову через те, що втратилися моральні критерії. Суспільство ж, яке втратить моральні критерії, або ж руйнується, або ж творить деспотії. Оцей дивовижний спалах деспотій у двадцятому столітті став наслідком моральної хвороби людства, коли самодостатня цінність кожної особистості була знівельована, а витворилася людина-раб, незалежно, чи була вона на горі, чи на низу суспільної драбини.

Звичайно, у вас може бути власний варіант виконання цього завдання, де ви б виокремили перше речення як окремий абзац, оскільки в ньому сконцентрована основна авторська думка, й останнє речення — як логічний висновок.

Кожне речення у зв'язному тексті пов'язане з іншим логікою міркувань, що втілюється в послідовному (найчастіше) та паралельному зв'язкові. Послідовним є вид зв'язку, при якому кожне попереднє речення пов'язується з наступним за допомогою певного смислового компонента: *Стародавні єгиптяни досягли видатних успіхів у лікуванні багатьох захворювань та й у знанні медицини взагалі. Вони знали про зв'язок між нервовою системою і мускулатурою, між психікою і мозком людини. Загалом давня єгипетська медицина була значно розвиненішою, ніж середньовічна європейська* (3 кн. «Загадки давнини»). Ці три речення пов'язані між собою логікою розгортання думки і тими словами, що виконують функцію смислових ланцюжків, які й допомагають з'єднати речення в цілісну смислову структуру.

Паралельний зв'язок може відбуватися між наступними реченнями, які характеризують одне попереднє речення. Цей вид зв'язку найчастіше здійснюється за допомогою одних і тих слів на початку кожного наступного речення, які й реалізують формально-змістову паралельність: *Як важливо завжди розраховувати на щирість у людських стосунках, яка має більше життєвої ваги, ніж вишукана улесливість. Щира радість енергетично живить людину, надихає її на гарні справи. Щирі емоції (не лише позитивні, а й навіть негативні, якщо вони є реакцією на кривду) природніші і тому легше сприймаються й адекватніше оцінюються оточенням. Будьмо щирими — це корисніше для здоров'я!* (З журналу). Так що, працюючи над створенням власного повідомлення, формуючи його структуру, не забувайте про один із залізних законів побудови тексту — його логіку, яка реалізується на смисловому рівні і підтримується за допомогою потрібних мовних компонентів.

Завдання для закріплення: напишіть невеликий зв'язний текст (проблемно-тематичне коло — сучасна музика), в якому ви даєте стислу характеристику сучасних музикальних тенденцій, акцентуючи їх стильову різноманітність чи, навпаки, схожість. Відповідно до обраного ходу міркувань, застосовуйте й різні види логічного зв'язку (послідовний і паралельний), матеріалізуючи їх потрібними мовними засобами. Якщо Ви обрали паралельний зв'язок, використайте на початку кожного із речень одне із поданих слів (словосполучень): *музика; сучасна музика; молодіжна музика, музика мого часу.*

Теза

Ми вже знаємо, що таке текст, яка його структура, які види мовлення можуть бути реалізовані в тексті (роздум, розповідь, опис), якими вербальними засобами вони відтворюються. Для написання власного повідомлення, яке б відповідало логічним, змістовим, композиційним вимогам, нам треба зрозуміти принципи творення тексту. У висловлюванні, яке ви пишете чи у формі шкільного твору на будь-яку літературну тему, чи у формі власного роздуму, чи репортажу, нарису та інших робіт, завжди повинна бути проблема, яку ви актуалізуєте, — моральна, соціальна, психологічна тощо.

Проблема може бути окреслена на початку міркування або після невеликого прологу, який умотивовує постановку проблеми. Цей композиційний рівень і становить вступну частину. Саму ж постановку проблеми, її формулювання висловлюємо в тезі, яка є важливим текстоорганізуючим — змістовим, композиційним, логічним — ланцюгом розвитку думки. І увесь текст на рівні його змісту має підпорядковуватись наміру мисленнєво розв'язати зазначену проблему, знайти шляхи її вирішення або проаналізувати, як ця проблема розв'язується письменником у художньому творі. Обов'язковим компонентом структури тексту, як було вже зазначено, є резюмуюча частина, або висновки, у яких стисло й лаконічно узагальнюються ваші думки щодо поставленої проблеми, яка була акцентована в тезі.

Теза — коротко сформульована провідна думка твору, статті, доповіді, правильність якої треба довести. Цей термін походить з грецької мови; в античній системі правил побудови вірша теза означала сильну частину стопи, на яку приходить смисловий акцент. Отже, як бачимо, посутньо теза зберегла свою ідею ключового рівня у формуванні думки, перемістившись із системи віршоскладання до текстотворення взагалі. У тезі ми презентуємо гіпотезу висловлення проблеми, тож саме теза є відправним пунктом наших міркувань.

Для того, щоб шлях розгортання думки, її аргументації та резюмування був правильним, треба чітко сформулювати тезу, виголосивши таким чином проблему. Теза за своєю формою характеризується стислістю, а за змістом — певною абстрактністю, узагальненням думки. Наведемо приклади таких тез, які в основній частині за допомогою відповідної аргументації знаходять свій змістовий розвиток (підтвердження або заперечення). Теза є характерним компонентом роздуму, що як тип мовлення відрізняється від розповіді та опису наявною змістовою індивідуалізацією; а це припускає нестандартний ракурс бачення проблеми, що може не збігатися або суперечити загальноприйнятому. І головне, знайти вагомі аргументи для переконання опонента у правомірності поданого міркування або можливості такого погляду на подію чи явище.

Теза 1. У житті людини завжди знайдеться місце для її власного подвигу — чи то героїчного вчинку, чи то важливої родинної або суспільної праці, чи сміливого наукового відкриття, чи навіть подолання себе, своїх комплексів та страхів.

Ця теза може бути розгорнута в подальшому міркуванні щодо самого поняття подвигу та його здійснення в житті конкретної людини.

Теза 2. Найбільшою моральною небезпекою для людства є байдужість, яка призводить до тяжких злочинів, війн, потрясінь.

Ця теза потребує аналітики суспільно-історичних явищ або конкретних життєвих фактів чи літературних сюжетів, які б довели її правомірність.

Теза 3. На моє глибоке переконання, людина, яка себе шанує, ніколи не образить іншу людину, не принизить її гідність.

У цій тезі варто аргументувати свою позицію думками щодо ролі виховання та загальної культури людини в її етичному ставленні до інших та в її поведінці в спілкуванні. Вагомим фактором переконання в цьому випадку є приклади з життя конкретних історичних осіб чи літературних героїв.

Теза 4. Добро і зло — поняття відносні, адже в житті мало що буває однозначним: те ж добро для когось може стати злом і навпаки.

Ця теза складна для аргументації, адже в ній міркування автора певною мірою вступають в опозицію загальноприйнятим стереотипам розуміння сутності добра і зла. Тому для реалізації мети переконання в доказовій частині слід спиратися на конкретні приклади, супроводжуючи їх коментарем. Хоча в аналітиці таких складних моральних проблем все ж таки варто враховувати вироблений людством світовий досвід сприймання цих понять, тим самим демонструючи певну моральну зрілість та виваженість.

Теза 5. Я вважаю, що людина, у якій би країні вона не жила, не повинна забувати своє етнічне походження, бо саме це — її природна сутність, її натура і душа.

Ця теза може знайти як прихильників, так і опонентів, оскільки насправді така установка на свій етнокод залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів, які можуть бути різними і по-різному формувати світогляд людини. Тож при аргументації поданої думки не варто бути голослівним, оперуючи лише лозунгами — вони, як правило, не переконують. Краще наводити думки конкретних осіб (героїв) або факти з їх життя (реального чи літературного).

Аргументація

Як бачимо, теза найчастіше складається з одного речення, у котрому й актуалізовано окреслену проблему, яку треба розгорнути, прокоментувати, а власну позицію аргументувати вдало дібраним і застосованим доказовим матеріалом. Тож поговоримо про аргументацію.

Найголовнішим чинником будь-якої *аргументації* є її переконливість, яка спирається на такі рівні: логічність доказів та послідовність їх мовної презентації, доречність аргументів, їх життєвість (тобто конкретність, а не абстрактність) та різноманітність. Важливим засобом аргументування є приклади з творів художньої літератури, історичні факти, власний досвід. Однак варто розуміти, що сила цих прикладів не однозначна; більшої ваги в переконанні мають факти з історії чи життя відомих історичних осіб, які є частиною загального історичного досвіду людства.

Наприклад, утверджуючи думку про закономірність перемоги добрих діянь над злими, не можна обійтися без наведення історичних прикладів поразок диктатур чи загарбницьких війн, з якою б метою чи місією вони не здійснювалися (релігійною чи ідеологічною); або, говорячи про місце подвигу в житті, не можна не згадати конкретних людей, які здійснили такі подвиги і стали відомі всьому світові чи певному народові. Конкретика завжди переконлива, бо зумовлена прожитим і пережитим людським досвідом, що у свою чергу впливає на вироблення певних стереотипів сприймання дійсності людиною. Крім того, використання прикладів з історії свідчить про обізнаність та поінформованість мовця, його різнобічні фонові знання, що відповідним чином впливає й на загальний змістовий рівень тексту висловлення і, врешті, на його оцінювання.

Знання літератури у письменниках, творах, образах розширює інтелектуальну сферу особистості, формує її естетичний смак і буттєві цінності. Залучення до засобів аргументації прикладів із художніх текстів збагачує міркування, підсилює вашу авторську позицію і характеризує вас як вдумливого, розумного читача, обізнаного із світовою літературою як мистецтвом слова. Майже з кожного твору можна знайти приклад (сюжет, образ, міркування) для підтвердження чи спростування певної думки. Але, на жаль, не кожний учень добре пам'ятає зміст творів, що вивчали в школі, не знає літературних героїв та їх творців — авторів. А всі вони могли б стати вашими помічниками, адже до ваших послуг увесь контекст світової літератури — від рідної української до зарубіжної, що в науці набув назву метатекст.

Наприклад, ви говорите про відповідальність або безвідповідальність людини за свої вчинки і вам потрібний переконливий доказ своїх міркувань із літературного контексту. Спробуємо вам допомогти. Серед творів української літератури проблема відповідальності-безвідповідаль-

ність простежується в житті Чіпки, героя роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (безвідповідальне ставлення до матері, яка доживала життя в друга свого сина; до дружини Галі); у ліричного героя новели М. Коцюбинського «Intermezzo» (відповідальність письменника перед людиною); Лукаша і Мавки з драми Лесі Українки «Лісова феєрія» (безвідповідальність Лукаша і відповідальність Мавки за своє кохання і коханого); Степана Радченка з роману Валер'яна Підмогильного «Місто» (безвідповідальність героя перед жінками, які його кохають).

У творах зарубіжної літератури зазначена проблема актуалізується в образах героїв Стендаля, Джека Лондона, Хемінгуея та ін. Якщо ваш власний текст буде вмішувати фрагменти художнього метатексту, з ілюстративним матеріалом різних літературних практик, то ви доведете широту мислення, високий рівень обізнаності, і, головне, збільшите шанси бути переконливим (адже досвід багатьох більше наблизений до істини, ніж одного).

Проблема використання у власному висловленні прикладів із художньої літератури полягає не лише в незнанні текстів чи образів, а й у невмінні застосувати навіть набуті знання, доречно залучивши до міркування та його доказової частини потрібний аргумент із твору. А саме це є важливим завданням вивчення літератури — формувати естетичне, асоціативно-образне мислення учня, розширювати його конкретно-чуттєвий досвід, виховувати на художніх прикладах громадянську позицію, почуття патріотизму, гуманістичне ставлення до людини, природи, світу.

Читаючи твір або міркуючи над образом, ми мусимо вчитися гарному в героїв і не припускати їх помилок, що подекуди коштують життя або честі. Так що, знайомлячись із твором, думайте над тими проблемами, які порушені автором; можливо, досвід героїв стане і вам у пригоді у власному житті, у виборі певного рішення, для створення свого іміджу, при спілкуванні або написанні висловлення.

Наприклад, ви пишете власне висловлення (твір-роздум) на тему: «Всепереможна сила кохання» і формулюєте тезу: «Кохання є найбільшою силою, що здатна долати час і простір, змінювати традиції, ламати стереотипи, примушуючи закоханих попри всі обставини життя прагнути щастя». Далі ви починаєте аргументувати свою думку, розгортаючи міркування в обраному напрямку. Пошук аргументів починається з уже набутого людством досвіду щодо цього питання — з відомих фактів та літературних сюжетів, які також почасти взяті із життя.

Перший змістовий хід ваших міркувань стосується проблеми подолання любов'ю часу і відстані: «Час і простір не власні над почуттями; якщо вони сильні і серйозні, якщо тримаються на вірі і надії, то

закоханих не зупинить час — вони будуть чекати своє щастя; і не зупинять відстані — любов спроможна перетинати всі кордони». Для підтвердження цієї думки треба підібрати доречний аргумент. І тут варто згадати, які ж ситуації в житті спричиняють до розлуки людей, адже час і відстань пов'язані саме із цим. Найперше, війни, ув'язнення, далекі поїздки, служба в інших місцях тощо. Контекст художньої літератури підкаже вам потрібну ситуацію: новела Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном» (любов Марфи до Михайла), оповідання О. Довженка «Незабутнє» (любов Олесі й Василя), повість І. Христенко «І вітер пелюстки змете останні» (любов німецького солдата Ріхарда до української дівчини Інни, яку вони зберегли, будучи в розлуці 50 років і зустрівшись уже похилими людьми).

Навівши приклади із цих творів, аргументуючи власні думки літературними сюжетами, ви досягнете переконливості і продемонструєте вміння застосовувати набуті знання практично, у потрібній ситуації, що свідчить про вашу обізнаність та компетентність.

Далі ви розвиваєте думку щодо впливу почуттів на зміни у свідомості закоханих, у ставленні їх до традицій та стереотипів, до узвичаєних уявлень про любов. У літературі ця проблемна лінія реалізована такими творами: «Лісова пісня» Лесі Українки (любов лісової Мавки та людського хлопця Лукаша); драма «Украдене щастя» І. Франка (любовний трикутник, у який волею долі потрапили герої); оповідання Ю. Покальчука «Адріади» (любов гімназиста Андріана і дружини його викладача Аріадни) та «Август» (любов української дівчини Марії і німецького солдата Августа під час війни). Розкривати проблему складних стосунків між закоханими, що вступили в певне протиріччя із усталеними традиціями та суспільною мораллю, завжди нелегко, оскільки ви берете на себе сміливість протистояти стандартам і стереотипам загальної думки. І в цьому разі варто обдумати коректність висловленої вами позиції та знайти вагомий літературний чи життєвий аргумент.

Вдало дібрані аргументи з історичного минулого або сьогодення, з творів художньої літератури чи власного життєвого досвіду допоможуть переконати читача в правомірності ваших думок і засвідчать рівень вашої вікової, знаннєвої, суспільної та громадянської компетентності. Продemonструють вашу зрілість як особистості, якщо аргументи доцільні, вагомі, серйозні, і незрілість, якщо вони недоречні, слабкі, непереконливі. Тому варто ретельно продумати, наскільки застосований вами аргумент виконує покладене на нього смислове навантаження і логічно вписується у хід вашого міркування. Логічність дуже важлива у викладі вашої точки зору й у переконанні опонента в її слушності.

Логічність і послідовність тексту

Логічність виявляється в композиційному структуруванні етапів розгортання думки, послідовному викладі власних міркувань і наведених аргументів, у дотриманні причинно-наслідкових зв'язків між попередньою та наступною думкою, доречністю використаних фактів, їх смисловою мотивацією. Саме логіка торує шлях до оптимального розуміння думки мовця, зумовлює прийняття, а нелогічність — неприйняття його позиції.

Логікою прийнято називати здатність людини правильно, тобто логічно мислити, послідовно викладаючи власні міркування. Логіка сприяє точності думання, організовуючи свідомість, конкретизуючи зміст мислення і пізнання людиною світу. Однак не лише смисловими зв'язками, а й суто мовною організацією тексту дотримується логічність міркування.

Одним із засобів мовної реалізації логічності є вживання **ключових слів**, смислових домінант, які пов'язують попереднє і наступне речення, актуалізуючи їх логічно-смислову цілісність. Наприклад, створюючи висловлення з теми кохання, протягом усього міркування ви оперуєте ключовими словами *кохання, любов, почуття, емоції, радість, щастя, вірність* тощо, які втілюють ідею кохання як сильного почуття, емоційного пориву, що супроводжується різноманітними емоційними станами людини. Або, говорячи про патріотизм як певну моральну цінність, ви не обійдетеся без слів *батьківщина, країна, рідна земля, край, місто, село, природа* та ін., що реалізують ваш намір висловитися про найдорожчі реалії рідного краю та їх значущість для людини.

Крім того, що ключові слова втілюють авторську інтенцію (намір), вони ще й допомагають зберегти послідовність та логічність викладу вашого міркування, здійснюючи смисловий зв'язок між думками (реченнями), допомагаючи читачеві швидко увійти в контекст і краще зрозуміти ваш намір. Адже слід завжди пам'ятати, що крім автора, існує ще й позиція читача, який пропускає текст крізь власну свідомість, виділяючи в ньому основне і другорядне для сприймання. Ключові слова допомагають читачеві триматися основної лінії думання автора, не відволікаючись на вторинне. При цьому реагування читача на ці слова відбувається довільно, без певної фіксації розумом чи напруження розумової діяльності, однак міцно тримається на підсвідомості, у конкретний час актуалізуючи потрібну інформацію.

Для кращого ілюстрування думки наведемо зразок тексту-опису осіннього лісу Остапа Вишні. У цій пейзажній замальовці втілено намір автора відтворити як візуальний образ осіннього лісу (дерева, жовте листя), так і чуттєво-емоційний (печаль, сум, туга за життям і теплом).

Ключові слова в описі: *листя, кленовий лист, дощ, умерти, падає, не хочеться*, які допомагають створити відповідну зорову картинку й емоційну тональність.

Ліс стоїть задумливий, печальний: йому ось-ось треба пишне своє вбрання скидати, підставляти свої віти дощам холодним, хуртовинам сніговим.

Листя з суму жовтіє, а деяке з туги кривавиться. Ось падає кленовий лист, — він умер, одірвався од рідної йому галузки і падає. Він не падає сторч на землю — ні. Йому так не хочеться йти на вічний спокій, лежати і тліти серед завмерлих собратів своїх. Він кружляє на галявині, то вгору підноситься, то хилиться до землі. Ой, як не хочеться йому тліти! Останнім конвульсійним рухом він поривається вгору, до світла, до сонця, що так пестило, так голубило.

Але немає вже сили в кленовому листу, нема вже життя в нього, падає кленовий лист на землю і затихає... Навесні на його місці молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлятиме, хапатиме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купатиметься й рососою умиватиметься... Щоб умерти... Старе одживає, нове — народжується.

У роздумах ключові слова мають дещо іншу функцію, оскільки вони не стільки актуалізують у нашій свідомості образ (як у художньому описі), скільки допомагають зберегти логічність і послідовність думання, акцентуючи нашу увагу на потрібних смислових центрах авторської думки. Наприклад, у поданому нижче фрагменті роздуму актуалізується авторська думка щодо руйнівної сили надмірного кохання, що втілюється в ключових словах *велике, кохання, любить, вбиває*, а також *берегти* як слові, що акцентує ідею висновку (почуття треба берегти):

Кожен вбиває те, що любить. Може, чиєсь надто велике кохання справді вбиває в об'єктові кохання спроможність віддавати назад. Забагато великої енергії йде на ту, другу особистість, і вона втомлюється від цього і прагне волі, а відтак — тікає від того, хто її найбільше любить.

Чи можна переконувати землетрус? Чи можна навчити когось високим емоціям, шляхетної віри в кохання і коханого, потрібі берегти почуття і в собі, і насамперед в іншому. Як квітку (Юрко Покальчук).

Окрім логічності, важливим змістовим організатором тексту є послідовність викладу думок, яка реалізується дотриманням смислових зв'язків між попереднім і наступним реченнями. При цьому попереднє речення, як правило, є смисловим підґрунтям для розгортання думки в наступному. Допомагають логічно й послідовно передати хід думок автора в тексті вставні слова і словосполучення,

які уможливають виявлення власної констатуючої (*на мою думку; я вважаю; як мені здається; і це цілком правомірно*) та емоційної (*на щастя; на радість; на жаль; як мені не прикро*) позиції мовця, визначають черговість застосованих аргументів (*по-перше; по-друге; у пешому випадку; з одного боку; з іншого боку*).

Для ілюстрації наведемо фрагмент журнального тексту, де використані вставні слова і словосполучення:

Останнім часом все помітніше ми втрачаємо почуття поваги і любові до своєї країни. Ми, хоч як це не гірко, перестаємо бути патріотами. А в усі часи і віки, що б там не було, патріотизм вважався великою чеснотою, яка свідчить про громадянську зрілість і мудрість людини. Можна багато сперечатись про потребу патріотичного виховання в сім'ї та школі, говорити про те, чи потрібно прищеплювати його — патріотизм — штучно, чи він сам мусить формуватись у дитини кожним днем її проживання у своїй країні. Однак чи знайдемо істину в цих дискусіях, і що, власне, думає про це звичайний українець, як реагує на проблему?

З одного боку, почуття патріотизму повинно бути в людині, як значили більшість опитаних респондентів, однак не нав'язане ідеологією чи пропагандою, а сформоване тими умовами, які пропонують саме суспільство для своїх громадян; з іншого боку, якщо не пропагувати пріоритети власної країни, то для більшості людей вони залишаться невідомими. Так, на перший погляд, є певний сенс у цих міркуваннях. Однак, якщо подивитись на проблему ретельніше, то все видається набагато складнішим, адже патріотизм, на моє глибоке переконання, не може бути суто прагматичним: я люблю країну за те, що вона любить мене. А якщо не любить, якщо при владі, на жаль, тирани або бюрократи, яким не болить життя пересічного громадянина? То, виходить, і я мушу не любити цю, і так уже нещасливу, землю?

А як же всі великі патріоти (кожна нація має таких героїв), які силою власної гарячої любові до своєї країни (хвала їм за це!) проторували їй шлях у цивілізоване майбутнє? А як же рідна земля, на якій ти прийшов у світ, яка дала тобі свою енергію і силу? Або співвітчизники, які оточують тебе, допомагаючи вижити у цьому складному і суперечливому світі?

У наведеному фрагменті вставні слова і словосполучення конкретизують авторський погляд щодо патріотизму та його виховання в людині, виражають емоційну позицію мовця, допомагають послідовно організувати хід міркування, дотримуючись логіки. До речі, зверніть увагу на тезу поданого висловлювання, яка констатована у третьому реченні: *А в усі часи і віки, що б там не було, патріотизм вважався великою чеснотою, яка свідчить про громадянську зрілість і мудрість людини*. У цьому реченні

автор презентує власне ставлення до почуття патріотизму, акцентуючи його цінність і вагу. Все подальше міркування є спробою розгорнути думку щодо наявності чи відсутності патріотичних почуттів у сучасного українця і зрозуміти, у чому ж проблема? Упродовж подальшого думання, автор вдається до протиставлення різних поглядів на це питання; до детального аналізу ситуації, явища; до риторичних питань, у яких сфокусована і проблема, і позиція.

Всі ці змістові рівні є фрагментами основної частини міркування, у якій автор аргументує висловлену тезу (як основну думку тексту), ілюструючи далі доводи потрібним матеріалом з літератури (образи героїв-патріотів із творів О.Довженка, М.Стельмаха, Ол. Гончара); історії (приклади служіння конкретних історичних осіб власній країні, її розбудові); власного життя.

Після наведених аргументів автор робить висновок, який логічно завершує увесь хід міркування і констатує резюмуючу думку: *Отже, історія будь-якої країни знає чимало прикладів щирого і шанобливого ставлення людей до власної землі, народу, держави. І річ не стільки в тому, щоб бути вдячним за те, що ти отримуєш від своєї країни, а й у тому, щоб душею любити батьківщину, відчувати відповідальність за неї, прагнути вдосконалити її, а якщо треба — захистити, підтримати, не образити навіть словом. Адже, якщо ти не будеш любити свою землю, чи полюбить вона тебе? І якщо ти не шануєш себе як громадянина, то хіба будуть шанувати тебе інші? Здається, це так просто зрозуміти...*

Висновок, як правило, конкретніше, ніж теза, яка пропонує гіпотезу вирішення проблеми, абстрактно окреслюючи її ідею. У висновку резюмується чітка позиція автора щодо гіпотетичного розв'язання поставленого питання, і ця позиція є наслідком усього міркування, пошуку потрібної мисленнєвої константи, яка і конкретизується висновком. Допомагають оформити висновок такі слова і вирази: *отже; тож; що ж; як бачимо; підводячи підсумки; з огляду на сказане; обмірковуючи проблему* тощо.

Пропонуємо декілька висновків із різних проблемних текстів, в яких розглядаються важливі питання морального й суспільно-громадського характеру:

Що ж, проблема батьків і дітей особливого загострення дістає саме в добу суспільних змін, які впливають на звичний хід думок, дій, ситуацій; втручаються у всі сфери співіснування дорослих і дітей. І все ж таки, проблем буде значно менше, якщо ми будемо чути один одного: батьки — дітей, діти — батьків. А почувши, спробуємо зрозуміти. Адже, щастя, як сказав герой одного фільму, — це коли тебе розуміють (*Проблеми порозуміння між поколіннями*).

Тож, усі наші міркування, думки і вірогідності щодо шкідливості — нешкідливості вживання алкогольних напоїв не зможуть, на жаль, вплинути на ситуацію, що склалася серед молоді. Наївно думати про тверезість як норму життя. Та чи це головне? Можливо, вагомим здобутком свідомості стане розуміння поняття культури споживання алкоголю? Культури, за якою повага до себе і довкілля, до здоров'я свого і чужого, до надбань цивілізації, які спроможні дати радість, а не горе? Можливо. Але так утопічно... (*Проблема вживання алкогольних напоїв*).

Як бачимо, аналітичний погляд на проблему завжди дасть результат. Принаймні, розставити акценти, яких інколи не відчуваєш. Ми так глибоко занурилися у всі нюанси питання дружби між юнаками і дівчатами, що ледь не втратили нитку Аріадни, яка вела наші думки: дружба — це, перш за все, потреба однієї людини в спілкуванні з іншою. Спілкуванні (!), а не коханні чи сексі. Тож, чому б не спілкуватись, якщо це цікаво, корисно і потрібно? Особисто я — за таке спілкування, як, врешті, і за дружбу! (*Проблема дружби між юнаками і дівчатами*).

Зверніть увагу на те, що кожен висновок чітко акцентує позицію автора, навіть, якщо проблема неоднозначна і знайти її вирішення складно. Висновок, якщо він 1) сформульований грамотно й конкретно; 2) послідовно витікає із попередніх міркувань; 3) логічно пов'язаний із висунутою тезою, — свідчить про ваше вміння конструювати мислення і, відповідно, мовлення за законами логіки, послідовності, змістовності. А також демонструє навички структурування думки, вміння побачити головне і другорядне, знайти раціональну зернину в обдумуванні поставленої проблеми.

Для кращого усвідомлення поставленого перед вами завдання створити власне висловлювання за поданою темою, тобто виявити рівень сформованості текстотворчих і мовленнєвих умінь і навичок, наводимо перелік тих мовленнєвих компетентностей, якими має володіти випускник у ході виконання відкритого завдання з розгорнутою відповіддю:

- ✓ створювати текст-роздум, дотримуючись структури цього типу мовлення, висловлювати власні думки з приводу запропонованої теми;
- ✓ логічно викладати власні міркування й доречно та правильно їх аргументувати;
- ✓ добирати приклади з літератури, інших видів мистецтва, історії, суспільно-політичного життя й доречно та правильно їх інтерпретувати;
- ✓ наводити приклади з власного життя та пояснювати їх у контексті запропонованої теми;

- ✓ дотримувати необхідного стилю мовлення і використовувати відповідний стиль мовлення;
- ✓ добирати точні, виразні мовні засоби для вираження думок, грамотно оформлювати висловлення згідно з правилами орфографії та пунктуації;
- ✓ робити вмотивовані висновки.

Наприклад, вам запропоновано завдання написати власне висловлення на тему: «Пізнай себе — і ти пізнаєш істину» (*Г. Сковорода*).

При написанні твору на задану тему слід дотримуватися структури тексту-роздуму із урахуванням усіх формально-змістових ознак цього типу мовлення. Постановку проблеми, її формулювання чітко висловіть у тезі, яка стане для вас відправним пунктом подальших міркувань. Логічно викладайте власні думки, намагайтесь бути послідовними і переконливими у доборі аргументів із творів художньої літератури, історії, суспільного і власного життя. Подана тема порушує важливу і складну для людини проблему — пізнання себе, своїх можливостей, духовного і фізичного потенціалу. Це пізнання — складний процес, у якому на людину чекає багато випробувань, які нелегко подолати.

Історія знає чимало прикладів життя людей, які намагалися розібратися в собі, своїх силах і внутрішніх ресурсах (наприклад, Сократ, Конфуцій, Леонардо да Вінчі, Г. Сковорода, В. Стус). Ці люди хотіли змінити світ на краще, привнести в нього красу і гармонію, розуміючи величезну вагу пізнання в цьому процесі. І головне — пізнання себе як частини всесвіту. Згадайте знайому вам постать Г. Сковороди, який, наслідуючи заповіді Сократа, усе своє життя присвятив пізнанню себе і світу, випробуванню своїх духовних і фізичних сил. На думку філософа, сили людини невичерпні, головне тільки — розвивати і вдосконалювати свій внутрішній і зовнішній потенціал. Удосконалюючи себе, ти удосконалюєш світ. Це складно, але можливо.

У літературних творах ця проблема також набула актуальності, багато письменників намагалися її розв'язати, презентуючи власні думки щодо пізнання себе як основи пізнання і перетворення світу в діях героїв та обставинах, у які вони потрапляли. Пригадайте образи Фауста з однойменної поеми Гете, Степана Радченка з роману В. Підмогильного «Місто», героїв М. Хвильового та інших. Відомий Вам Степан Радченко йшов до себе складним шляхом втрат і поразок, поки не збагнув істини: через пізнання себе, свого «Я», а відтак самовдосконалення, творення себе кращого, пізнати закони вдосконалення і перетворення світу.

Отже, аргументуючи свої міркування прикладами з літератури та історичного контексту, ви набудете більшої переконливості.

У висновках стисло й чітко резюмуйте все сказане, дотримуючись принципу логічності й послідовності.

Для оцінювання власного висловлення розроблена схема, що включає такі критерії:

- ✓ чітке формулювання тези;
- ✓ переконливість аргументації;
- ✓ використання прикладів із літератури, інших видів мистецтва;
- ✓ використання прикладів із історії, власного життєвого досвіду;
- ✓ логічність, послідовність висловлювання;
- ✓ наявність умотивованого висновку;
- ✓ орфографічна та пунктуаційна грамотність.

Якщо при виконанні творчого завдання Ви максимально виявили всі мовленнєві компетенції, були логічними, послідовними і переконливими в доборі аргументів, завершили міркування вмотивованим висновком і при цьому засвідчили орфографічну та пунктуаційну грамотність, ви заслуговуєте на високий бал оцінювання і гарантований успіх.

Що ж, уперед до успіху разом із нашим опорним конспектом!

ТРЕНУВАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ЗАВДАННЯ 1. Напишіть тези до запропонованих тем, висловивши в них своє розуміння і свою позицію щодо поставленого питання чи презентованої думки:

1. Справедливість — міф, реальність чи наївне прагнення досконалого світу?
2. Тіло людини — природна заданість чи робота духу?
3. Дружба існує між рівними.
4. Розумний не соромиться змінювати думку (*латинська мудр.*).
5. Той, хто вміє, той створює, хто не вміє — вчить (*Бернард Шоу*).
6. Поганий той учень, хто не перевищує свого вчителя (*Леонардо да Вінчі*).
7. Товариші виховують інколи краще, ніж батьки, бо їм не властива жалість (*Андре Моруа*).
8. Той ворог небезпечніший, хто видає себе за друга (*Г. Сковорода*).
9. У житті нічого не буває безкоштовним, і все, що дається долею, має свою ціну (*Цвейг*).
10. Так легко бути коханим, так складно кохати (*Фіцджеральд*).

Перевірте, чи скористались ви поданою в конспекті інформацією щодо основного смислового і композиційного навантаження тези в структурі висловлення та вміли чітко і стисло її сформулювати. Чи пам'ятали ви про те, що саме в тезі ми презентуємо гіпотезу висловлення проблеми, тому теза є відправним пунктом наших міркувань, які мають бути логічно й переконливо аргументовані і резюмовані.

ЗАВДАННЯ 2. Доберіть переконливі аргументи до запропонованих тез:

Людина з'являється на світ, маючи власне тіло, подароване їй природою; однак протягом життя тіло змінюється — росте, набирає сил і соків, а потім старіє, слабшає, втрачає свою пружність і привабливість, і якщо не працювати над тілом, доглядаючи його, зміцнюючи, розвиваючи, то можна стати старим уже в молодості (тема 2).

Розум виявляється в тому, що людина може конструктивно й критично оцінювати ту чи іншу ситуацію, усвідомлюючи правильність або неправильність власної позиції щодо цього, тому перевага розумного над нерозумним і полягає в інтелектуальній гнучкості та спроможності змінити свою думку, якщо вона виявилася хибною або помилковою (тема 4).

Складно погодитись із думкою про те, що вчить той, хто нічого не вміє; надто це міркування однозначне й категоричне, адже історія знає багато прикладів того, як професіонали у своїй справі, досвідчені практики були гарними, вдумливими вчителями, що намагались передати свою майстерність і досконалість учням, досягаючи у цій діяльності вагомих результатів і плекаючи талановитих вихованців (тема 5).

Людина виховується як у родині, так і в соціумі, але це різне виховання: у сім'ї батьки турбуються про дітей, і, люблячи їх, бояться зробити їм боляче своїм гнівом або негативною реакцією, навіть якщо дитина вчинила погано; товариші ж або сторонні люди можуть сказати все відверто про тебе, і це буває кориснішим для виховання та усвідомлення норм поведінки в суспільстві (тема 7).

Кохання — це велика робота душі, це постійне напруження думки, волі й серця, оскільки «кохати» означає певним чином діяти, виявляти свої почуття, бажання бути поміченим людиною, яку любиш, намагаючись викликати її симпатію, схильність і, якщо, пощастить, відповідні почуття. Приймати ж кохання набагато легше, бо це не потребує зусиль (тема 10).

Аргументи доречно брати із історичного фактажу, літературного матеріалу, власного життя. Це надасть вашим думкам більшої переконливості, вагомості, насиченості, зробить повідомлення інформативним та цікавим. Особливо переконливими є факти з життя відомих людей, історичних діячів, літературних героїв. Аргументи слід наводити доречно, дотримуючись логічності і послідовності викладу думок, а також порядку їх уведення в текст. Приклади з власного життя бажано наводити в останню чергу, після використання літературного матеріалу або історичного фактажу.

ЗАВДАННЯ 3. Робота із змістом тексту.

а) Прочитайте текст, розбийте його на абзаци, спираючись на логіку й послідовність організації смислових фрагментів у тексті.

Відсутність гармонії в душі — ознака недосконалості людини, неідеальності, навіть порочності. Людина порочна, невміла, невлаштована, роздратована, рознервована, лиха — це людина дисгармонійна; людина ж гармонійна — спокійна, мирна, працьовита, розумна, розважлива, вміла, задоволена, добра. Вона приносить у світ мир, а не заколот, вона гармонізує своє оточення. Але така людина не з'являється з нічого і не народжується, нею можна стати через довголітню і плідну працю — самовдосконалення. Недаремно в усі часи вважали, що людину бунтівну, невдоволену, лиху, сварливу, люту біси посіли, а спокійна й задоволена мудрість уважалася святістю. Складність завжди була в тому, що людина часто живе в дисгармонійному світі, який постійно руйнує її духовні здобутки — ось чому вона приречена на дисгармонію та душевні муки. Складність також у тому, що вічні моральні приписи втратили силу, через що людині часто лишається одне: ізолюваність від світу, втеча в мікросвіт, де вона так-сяк ще здолає втримати ті вічні моральні цінності. Ідеальний шлях, який указав Сковорода: знайди своє місце в житті, до якого маєш природженість, пильно стеж і керуй своїми вчинками, віддавайся любій праці, пізнавай своє добро і зло, задовольняйся тим, що маєш, відповідно до здібностей своїх та праці, вчи дітей своїх добру, шукай щастя своє не поза собою, а в собі — і ти будеш людиною гармонійною, тобто щасливою (В. Шевчук).

- б) Визначте тезу, у якій актуалізована основна думка тексту. Обґрунтуйте свій вибір, спираючись на зміст тексту в цілому. Чи є ця теза відповідним пунктом міркувань автора і наскільки в ній презентована гіпотеза порушеної автором проблеми?
- в) Знайдіть у тексті речення, яке, не будучи тезою, констатує певну позицію автора і на формально-смислового рівні організоване як причинно-наслідкова конструкція.
- г) Проаналізуйте доказову частину тексту. Чи мають представлені автором аргументи переконливості, логічності, чіткості, прозорості? Як пов'язані ці аргументи з тезою на смислового рівні? Чи існують внутрішні смислові зв'язки між самими аргументами, чим вони виражені на мовному рівні? Прокоментуйте.
- г) Чи згодні ви з думками автора щодо причин внутрішньої гармонійності — негармонійності людини та їх зовнішнього вияву на рівні

емоцій, поведінки, ставлення людини до себе, інших людей і світу в цілому?

- д) Чи не видається вам занадто однозначною і беззаперечною позиція автора щодо причин внутрішньої дисгармонії людини? Які мотиви дисгармонійності могли б назвати ви?
- е) Які аргументи з художніх творів (образи, проблеми, сюжетні колізії) могли б бути доречними при доведенні автором своєї позиції? Знайдіть ці текстові аргументи у творах української чи світової літератури.
- є) На прикладах життя кого з історичних чи реальних осіб можна було б аргументувати презентовані автором міркування? Пригадайте долю таких людей і введіть ці аргументи в контекст висловлювання.
- ж) Знайдіть у тексті опорні слова, з'ясуйте їхню функцію у створенні логічно-сислової цілісності тексту.
- з) Чи є, на вашу думку, останнє речення в тексті логічним висновком міркувань автора, чи, можливо, висновок має бути висловлений чіткіше і стисліше.
- и) Спираючись на подану думку Сковороди як квінтесенцію сказаного, сформулюйте власний висновок. Які опорні слова ви використаєте?
- і) До якого типу мовлення належить поданий фрагмент, обґрунтуйте свою позицію.

Відповіді на деякі пункти завдання 3

- а) Поданий текст можливо структурувати за трьома абзацами, кожен з яких містить логічно зв'язаний на смисловому рівні фрагмент, у якому втілено певний намір автора висловити гіпотезу й аргументувати її переконливими думками.

Відсутність гармонії в душі — ознака недосконалості людини, неідеальності, навіть порочності. Людина порочна, невміла, невлаштована, роздратована, рознервована, лиха — це людина дисгармонійна; людина ж гармонійна — спокійна, мирна, працьовита, розумна, розважлива, вміла, задоволена, добра. Вона приносить у світ мир, а не заколот, вона гармонізує своє оточення. Але така людина не з'являється з нічого і не народжується, нею можна стати через довголітню і плідну працю — самовдосконалення.

Недаремно в усі часи вважали, що людину бунтівну, невдоволену, лиху, сварливу, люту біси посіли, а спокійна й задоволена мудрість уважалася святістю. Складність завжди була в тому, що людина

часто живе в дисгармонійному світі, який постійно руйнує її духовні здобутки — ось чому вона приречена на дисгармонію та душевні муки. Складність також у тому, що вічні моральні приписи втратили силу, через що людині часто лишається одне: ізолюваність від світу, втеча в мікросвіт, де вона так-сяк ще здолає втримати ті вічні моральні цінності.

Ідеальний шлях, який указав Сковорода: знайди своє місце в житті, до якого маєш природженість, пильно стеж і керуй своїми вчинками, віддавайсялюбій праці, пізнавай своє добро і зло, задовольняйся тим, що маєш, відповідно до здібностей своїх та праці, вчи дітей своїх добру, шукай щастя своє не поза собою, а в собі — і ти будеш людиною гармонійною, тобто щасливою (В. Шевчук).

- б) Тезою можна вважати перше речення тексту:

Відсутність гармонії в душі — ознака недосконалості людини, неідеальності, навіть порочності. Саме ця думка є відправним пунктом міркувань автора, адже в ній висловлена гіпотеза порушеної проблеми гармонійності чи дисгармонійності в душі людини. Крім того, ця думка констатує наслідки негармонійності, які далі презентуються автором у доказовій частині. Подальша думка щодо гармонійності витікає як протилежна саме з наявної тези про дисгармонію.

- в) Реченням, яке дорівнює тезі, хоч і розташоване в середині тексту, можна вважати таке: *Складність завжди була в тому, що людина часто живе в дисгармонійному світі, який постійно руйнує її духовні здобутки — ось чому вона приречена на дисгармонію та душевні муки.* У цьому реченні міститься одна з причин дисгармонійності людини, пов'язана із зовнішніми обставинами життя, зокрема, недосконалістю світу. Ця думка корелює із вихідною тезою, розширюючи її, доповнюючи, підтримуючи логіку міркувань автора.
- г) Доказова частина тексту представлена у вигляді аргументів-міркувань, які розвивають гіпотезу автора щодо гармонії — дисгармонії в душі людини та їх причин і наслідків. Автор подає зовнішні і внутрішні характеристики дисгармонійної та гармонійної людини; ці характеристики відзначаються контрастністю, яка підкреслює та підсилює негативність однієї властивості (негармонійність) і позитивність іншої (гармонійність). Важливим є акцентування автора на тих шляхах, якими може прийти людина до своєї внутрішньої гармонізації, — самовдосконалення.
- г) Однак не завжди гармонія залежить від внутрішніх факторів, тож думка автора рухається далі, наголошуючи на зовнішніх, соціальних причинах дисгармонії, які призводять до руйнації духовних здобутків людства. *Як же вижити у цьому складному, дисгармонійному,*

протирічному світі? На це питання автор дає відповідь, посилаючись на думку Григорія Сковороди щодо пошуку людиною свого щастя і свого місця в житті. Цей висновок логічно співвідноситься із припущенням автора щодо причин гармонії — дисгармонії в душі людини, яке було презентоване в тексті. Теза подає це припущення від протилежного, акцентуючи спочатку ознаки дисгармонійної людини, від яких ми й відштовхуємося в наших міркуваннях.

д) Отже, шляхом такого розвитку думки та її аргументації ми й дійшли відповідних висновків. Тож, можна вважати ці аргументи цілком логічними та прозорими, оскільки в них послідовно, доступно і переконливо викладено хід міркувань автора на підтвердження власної позиції щодо поставленої проблеми. На мовному рівні смислові зв'язки реалізуються за рахунок опорних слів, які тримають у свідомості читача основну проблемно-тематичну лінію й спрямовують його мислення у потрібному напрямку. Таким словами у тексті є: *гармонія, дисгармонія, людина, лихо, мир, добро, зло, світ, моральні цінності, щастя*.

е) Контекст художньої літератури дає багато доказового матеріалу на підтвердження чи скасування певної думки, тож, активізуючи у своїй пам'яті зміст творів, які ви вивчали в школі або читали самостійно, можна дібрати аргументи й для підтвердження припущення автора поданого тексту. Наприклад, згадаймо відомого героя Чіпку Варениченка з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Морально зламаний з дитинства своїм безбатьківством та жорстокістю однолітків, не маючи гармонії і добра в душі, не будучи в змозі самовдосконалитись, Чіпка поніс у життя зло, лихо, причинивши людям страждання, навіть смерть.

Героїня драми-феєрії Лесі Українки лісова красуня Мавка, навпаки, прагнула гармонізувати світ і свого коханого Лукаша, сповідаючи добро, любов, віру, красу як найбільші духовні цінності. Або пригадайте героїв кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна» — звичайних селян, які намагалися жити в гармонії з природою, убачаючи в цьому єднанні запоруку власної гармонії. А ось герой модерного роману Валер'яна Підмогильного «Місто», майбутній письменник Степан Радченко йшов до своєї внутрішньої гармонії складним шляхом амбіцій, моральних падінь, байдужості, розгубленості, зневіри, аж доки не усвідомив важливих для себе самого моральних законів гармонійного співіснування людини-індивідуума із суспільством, іншими людьми.

Можна навести приклади із контексту зарубіжної літератури.

є) Долі історичних осіб, можливо, не настільки відомі в їх життєвих перипетіях чи нюансах, однак завдяки біографічним описам ми

маємо певну інформацію, яка може бути використана як аргументи для наших міркувань. Скажімо, життя письменників, культурних чи політичних діячів, визначних науковців дає багато цікавого й повчального матеріалу для осмислення.

Наприклад, життя і творчість Тараса Шевченка дають підстави говорити про відчуття дисгармонійності, які переслідували його протягом усього життєвого шляху. Це було зумовлено як його внутрішніми, психологічними особливостями, так і зовнішніми, пов'язаними із власним невлаштованим життям і загальною, суспільно-політичною невлаштованістю України, жахливим становищем селян. Твори Шевченка, можливо, тому й мають таку величезну енергетичну впливовість (психологічно тяжку), що автор сам сильно страждав через таку подвійну дисгармонійність — внутрішню і зовнішню, сприймаючи останню як свою власну проблему.

Відчував внутрішню дисгармонію і великий німецький композитор Людвіг ван Бетховен, який мав протирічний, конфліктний характер, неспокійний, імпульсивний темперамент, що призводило до багатьох проблем у його житті. До того ж цей внутрішній стан підкріплювався зовнішньою недосконалістю Бетховена, який гармонію і досконалість шукав і знаходив лише в мистецтві, зокрема музиці.

ж) До людей гармонійних, безперечно, належав Григорій Сковорода, який створив власну філософію гармонійної досконалості людини. Гармонійною людиною вважають відомого російського письменника Льва Толстого, який у своїх творах і власному житті сповідав духовні цінності, любов і повагу до людей, віру, працелюбність, терпіння. І внутрішнє самовдосконалення стало великою роботою його душі і тіла. Також, за свідченням біографів і творів філософського спадку, гармонійною людиною був Конфуцій, який першопричину зла вбачав у недосконалості людини, а шляхом вдосконалення вважав прагнення до знань, освіти, інтелектуальної культури, високої моралі. Таке важливе завдання — «покращення» людини — Конфуцій визначав як Дао (шлях).

Серед знаменитостей ХХ ст. внутрішньою гармонією відзначався Альберт Ейнштейн, якого вважають «людиною ХХ століття». Видатний фізик і філософ вірив у єдиного бога — гармонію всього сущого, а своє життя присвятив служінню правді, миру та справедливості.

Звичайно, це лише окремі приклади з життя видатних історичних осіб; начитана людина може навести ще багато інших фактичних матеріалів, які стануть доречними при аргументації тієї чи іншої тези.

з) Опорними, або ключовими в цьому тексті є слова: *гармонія, дисгармонія, людина, лихо, мир, добро, зло, світ, моральні цінності, щастя*, які пов'язують між собою речення, утворюючи логічно-смыслову цілісність. Ці слова несуть вагоме смислове навантаження, кожне із них у своєму значенні певним чином актуалізує проблему внутрішньої чи зовнішньої досконалості, тобто допомагають втілити задум автора. Зверніть увагу на те, що більшість із цих слів утворюють антонімічні пари, які протиставляють поняття добра і зла, що потрібно для розкриття теми. Крім того, що ключові слова реалізують авторську інтенцію (намір), вони ще націлені на збереження послідовності та логічності викладу міркувань, допомагаючи читачеві швидше ввійти в контекст і краще зрозуміти намір автора.

и) Висновок, оформлений останнім реченням, логічно завершує міркування автора, послідовно реалізуючи його намір розкрити сутність уявлення про гармонійну і дисгармонійну людину. Слова Григорія Сковороди підтверджують думку про те, що людина сама спроможна творити гармонію буття, керуючи своїми вчинками, самовдосконалюючись, займаючись улюбленою справою, прагнучи добра, краси, щастя для себе та інших людей.

і) Поданий текст належить до типу мовлення *роздум*, оскільки в ньому презентовані міркування автора над складними питаннями гармонії та дисгармонії в душі людини та її соціальному житті. Ці думки позначені певною суб'єктивністю, вони відбивають індивідуальне мислення автора, репрезентуючи його власну точку зору, яку можуть не поділяти інші. У цьому тексті наявні структурні компоненти, що властиві роздуму: теза, доказова частина, висновки, які пов'язані між собою смыслом, логікою і послідовністю викладу думок.

Наскрізно текст структурують й опорні слова, які мають вагоме смислове навантаження, допомагаючи втілити намір автора.

ЗАВДАННЯ 4. Напишіть текст-роздум на тему: «Що цінуємо сьогодні в коханні?» Почніть із ключової думки, яку далі будете розгортати в міркуваннях та передбаченнях, дайте своє розуміння кохання; подумайте, чи залежать його цінності від часу. Структуруйте текст за абзацами, використовуючи як логічні зв'язки між абзацами слова *кохання, стосунки, почуття, цінності, секс, дружба, щирість*. Завершіть роздум реченням-висновком.

Для ілюстрації викладених в опорному конспекті положень та коментарів щодо створення власного висловлення наводимо приклад твору, у якому реалізовані всі структурні й змістові рівні.

Тема: «Людина доти й людина, доки не втратила здатність бачити крім потворності життя, і його красу» (*О. Гончар*).

Вміння побачити крізь хмари сонце, посміхнутися крізь сльози і знайти бажання жити — великий талант, який дається людині від Бога або досягається потужною роботою власної душі. Ця думка стала з недавнього часу моїм стійким переконанням, що допомагає мені бути оптимістом і впевнено відчувати себе в будь-якій ситуації. Я почав замислюватися над тим, у чому ж причина успішності й неспішності? Чому люди в однакових обставинах діють по-різному і світ сприймають по-різному? Чому хтось у дощі бачить оновлення, а хтось — лише бруд і мряку, хтось у поразках шукає зернин досвіду, а когось невдачі руйнують і пригнічують?

Міркуючи над цими складними і водночас буденними питаннями, зрозумів, що вся справа в самій людині, а не в обставинах. У тому, як реагує людина на все, що відбувається навколо неї і з нею, виявляється людська сутність, філософія її життя. У нашому класі є такі учні, хто з найменшої невдачі чи негарної оцінки здатні втрачати спокій, впадати у відчай, лаяти і звинувачувати всіх, уважаючи, що світ — це суцільне зло і несправедливість. Завжди стає незручно за таких, адже, на моє переконання, негаразди — це певні випробування, які ти мушиш пройти з гідністю, розуміючи, що в житті, як і в природі не може бути завжди сонячно. А ось побачити сонце похмурим днем вміє не кожний, більше того, не кожний прагне. Тому, мабуть, і чуєш більше плачу, невдоволення, лайки від людей, ніж приємного, доброго, заспокоїливого. І губиться десь наша людяність, гуманність, мудрість.

У такі моменти згадуєш літературних героїв, які вміли бачити красу у повсякденні, розгледіти веселку крізь завісу дощу. Мені особисто близькі персонажі з творів Олександра Довженка, зокрема малий Сашко із «Зачарованої Десни», який все, що б не трапилося з ним і його близькими, сприймав по-дитячому спокійно, по-дорослому виважено і по-філософськи життєво. Смерть близьких людей, злидні, негаразди, природні стихії — це життя, яке дане долею, але в якому після ночі обов'язково прийде ранок і засяє сонце. І Сашко вміє чекати сонце і радіти йому, вміє побачити красу в звичайних людях — односельцях, в природі, що оточує його, в Десні, яка «зачарована», дивна, прекрасна. На жаль, дорослі люди з роками втрачають це вміння, занурюючись у проблеми і негаразди, підкоряючись їх впливу, бачачи лише сірі кольори. І так хочеться їм сказати: «Посміхніться, подивіться навкруги: світ прекрасний! І сіре небо може бути рожевим, і чорне дерево — досконалим в його витонченості і пропорційності, і сірі будинки — яскравими від барв графіті!» Треба тільки вміти побачити цю красу або створити її — і в собі, і навкруги.

Пам'ятаєте вислів: «Якщо не можеш змінити обставини, зміни своє ставлення до них». Побачте красу крізь потворність — і ви відчуєте себе Людиною!

Пізнаймо світ і мову

ТЕКСТИ ДИКТАНТІВ ПІЗНАВАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ

Тексти диктантів становлять інформативні фрагменти з української історії та загадок людської цивілізації. Вважаємо доцільним розширити функціональні межі української мови за рахунок стилістичної орієнтації саме на науково-популярний аспект мовної комунікації. Знайомство із новими словами, поняттями, географічними назвами, термінами збагатить як фонові знання учнів (історія, культура, географія), так і мовознавчі.

ТЕКСТ 1.

БЕЗСТРАШНІ ЧАЙКИ

«Поява на морі чотирьох козацьких човнів наводила на Константинополь більший жах, ніж поява чуми в Мореї», — писав французькому королеві Людовіку XIII його посол у Константинополі.

За свідченням історичних документів, козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні чайки не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер, до яких вони сміливо підходили впритул і брали на абордаж. Слово «чайка» походить від тюркських «чайк-кайк», що значить човен, дубок. Вони були, як правило, понад 12 метрів завдовжки й 3–5 — завширшки. На кожну сідало кілька десятків невтомних веслярів, і, розсікаючи воду, чайка летіла, мов на крилах. У чайці вміщалося до шістдесяти осіб з усім військовим спорядженням, до якого входило навіть кілька легких гармат, що називалися фальконетками. При попутному вітрі на чайці напиналося вітрило.

Якщо козаки бачили в морі турецьку галеру, їхні чайки миттю шикувалися у формі півмісяця, щоб вона не змогла втекти. Наближаючись до ворожого судна, запорожці вели невпинний прицільний вогонь із рушниць, змітаючи ним усе з палуби. Потім із шаблями в руках видиралися на галеру — починався рукопашний бій. Тут уже протистояти козакам не міг ніхто. З захопленого корабля забиралася вся здобич, дно його прорубувалося — і султанський флот ставав меншим на ще одну галеру (*М. Слабошпицький*) (199 слів).

ТЕКСТ 2.

АННА ВСЕВОЛОДІВНА

Легко, мов лебеді, пливають по морю руські лодії. На одній із них біля щогли — тонесенька жіноча, ще майже дитяча постать, яку так незвично бачити поміж кремезних, обвішаних зброєю чоловіків. Це — Анна, донька князя Всеволода, онука Ярослава Мудрого. Батько поклав на неї важливу місію — бути найголовнішою особою в посольстві стольного Києва до візантійського імператора.

Окрім усяких державних справ, про які князівна Анна вестиме переговори з візантійським двором, має вона ще одну місію — привезе на Русь нового митрополита, який оселиться в Києві й сіятиме серед русичів Христове слово.

Відомо також, що Анну Всеволодівну збиралися видати заміж за сина візантійського імператора Костянтина. Уже відбулися навіть заручини Анни й Костянтина, однак через якісь загадкові обставини Костянтина було несподівано пострижено в монахи. Анна Всеволодівна так і не вийшла заміж.

Її доля після посольської місії до Візантії нерозривно поєдналася з монастирями. У багатьох літописах зустрічаємо згадки про неї під іменем Янки. Вона заснувала відомий Андріївський монастир у Києві, там же завдяки її зусиллям з'явилася перша в історії Русі школа для дівчаток.

Янка навчала своїх учениць не тільки читання й писання, а й співу, всяких ремесел. Важливе місце в її школі відводилося моральному вихованню дівчаток згідно з тодішніми уявленнями про ідеал жінки.

Анна Всеволодівна виявилася гідною донькою свого батька, котрий, за свідченням літописців, також віддавав багато сил просвітницькій діяльності у своїй державі (*За М. Слабошпицьким*) (215 слів).

ТЕКСТ 3.

РОЛЬ ЗА ЗДІБНІСТЮ

Григорій Сковорода вийшов із козацького роду, що жив у селі Чорнухи на Полтавщині. Його батьки були не дуже заможні, зате чесні, гостинні й набожні. Вони рано примітили схильність свого сина до наук та музики; тож 1734 року Сава Сковорода з легким серцем віддав свого хлопця до славетної Києво-Могилянської академії. Тут Григорій, за словами біографів, легко опановував усі академічні премудрості, переходячи із класу до класу: граматики, синтаксиса, поетика, риторика, філософія. Щоправда, навчання в класі

філософії було перерване: 1741 року юнак стає співаком капели імператриці Єлизавети і вирушає до Санкт-Петербурга. Йому пророкували кар'єру видатного співака. Пробувши в столиці імперії близько трьох років, він врешті-решт повернувся до Києва.

Через рік по тому Сковороду як перекладача було введено до складу комісії, що від'їздила у творчих справах за кордон. Григорій, не обтяжений особливими обов'язками, сповна використовує п'ятирічне перебування за кордоном для навчання, для зустрічей з видатними людьми.

Після повернення з-за кордону Сковорода відразу ж помандрував до рідних Чорнух, хоч нікого з рідних у нього там уже не було. Прийшов на сільський цвинтар, посидів на могилі батька-матері і рушив назавжди з рідних місць.

Багато земель виходив філософ, міркуючи над сенсом людського буття. Ходив, учив грамоті сільських дітей, писав свої трактати і не знав, що його чекає завтра. Але нітрохи не тривожився тим, бо вважав, що це не головне в житті. Ніколи не мав свого дому, сім'ї, майна. Якось харківський губернатор запитав у Сковороди, чому той не займеться якоюсь звичайною справою. Для історії збереглася відповідь Сковороди: «Шановний пане! Світ подібний до театру: щоб грати на сцені з успіхом та похвалою, беруть ролі за здібностями. Я обрав собі цю роль — простої, безтурботної й усамітненої особи, та й буде з мене».

І, мабуть, жодного разу не зрадив він обраній у житті ролі (За М. Слабошпицьким) (283 слова).

ТЕКСТ 4.

УРОК ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Російська імператриця Катерина вельми любила удавати з себе безкорисливу покровительку й меценатку філософів, підкреслювати свою наближеність до їхніх шукань сенсу людського існування. Подорожуючи якимось-то Україною, вона зачула про видатного філософа Григорія Сковороду. Негайно звеліла своєму фаворитові Потьомкіну будь-що-будь розшукати філософа.

Але ніхто не знав, де шукати його, бо в того не було місця постійного проживання. З Харкова, де зупинилася зі своїм велетенським почтом імператриця, в усі кінці Слобожанщини полетіли вершники.

І нарешті один із них на змиленому коні зупинився на околиці села Гусинці. При дорозі сидів чоловік, якого назвали філософом, і грав на сопілці. Поблизу безтурботно пощипувала соковиту траву

вівця, яка, звичайно ж, анітрохи не підозрювала, що за знаменита особа її пастух.

Вкладаючи у свої слова найвищу повагу до цариці, посланець Потьомкіна переказав Сковороді волю Катерини. Філософ вислухав уважно, нічого не відповів. Зате заграв на сопілці веселу мелодію. Розгублений посланець мусив вислухати її до кінця. Потім філософ здивував його такими словами: «Скажіть матінці-цариці, що мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця». Так і поїхав верхівець ні з чим.

Сковорода у своєму щоденному житті втікав од світу, від людей, ревно беріг свою внутрішню свободу від будь-яких зазіхань на неї. У такий спосіб він, очевидно, утверджував себе як людину, що живе за вимогами й правилами своєї філософії. Тож, крім філософії, літературних творів і музики Сковороди, лишився нам і урок цього справді рідкісного життя (За М. Слабошпицьким) (222 слова).

ТЕКСТ 5

УКРАЇНСЬКІ ЧУДЕСА

Мешканці України всенародним голосуванням обрали сім чудес, які, на думку широкого загалу, втілюють дух країни. Першим у списку став заповідник «Кам'янець», розташований у місті Кам'янець-Подільському. Гордість заповідника — фортеця XIV століття, збудована на крутому березі річки Смотрич. Другою йде Києво-Печерська лавра — один із перших православних монастирів Давньої Русі. Він був заснований у 1051 році, і саме в його стінах творив автор «Повісті минулих літ» — чернець Нестор-літописець. Тут можна вклонитися мощам преподобного Іллі Муромця.

Третім у списку є знаменитий двохсотлітній дендропарк «Софіївка», розташований у місті Умань Черкаської області. Своєю красою він може зрівнятися з палацовим парком у Версалі або парком Сан-Сусі в Потсдамі. На четвертому місці знаходиться собор Святої Софії, розташований у самому центрі Києва. Збудований константинопільськими майстрами в 11 столітті, він зберіг для нащадків давні фрески і мозаїки. Тут знаходяться могили великих князів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Ще одне диво — це Херсонес Таврійський, давньогрецьке місто в південно-західній частині Криму. Саме в Херсонесі зберігся єдиний на українських землях античний театр. У список найвідоміших місць потрапив і острів Хортиця — унікальний геологічний, природний та історичний пам'ятник. Серед головних його принад — давнє святилище, якому більше чотирьох тисяч років і яке згадував у своїх

нотатках візантійський імператор Костянтин Багрянородний. Воно дуже нагадує англійський Стоунхендж. А в пізніший час на Хортиці знаходилася козацька Запорозька Січ.

Завершує список місто Хотин. Ще князь Володимир Великий збудував на його місці дерев'яну фортецю, що стала однією з частин давньої системи прикордонних фортець. У різні часи Хотин належав туркам, молдавським і польським правителям. У двадцятому столітті давня фортеця, вже кам'яна, стала улюбленим місцем зйомок для українських, російських та й зарубіжних режисерів. Так, відомий вітчизняний фільм «Три мушкетери» знімався аж ніяк не у Франції, а в українському Хотині. Такі дива, крім багатьох інших, стали національним обличчям України (*3 журналу*) (285 слів).

ТЕКСТ 6.

ЯКБИ КАМЕНІ ЗАГОВОРИЛИ

У прибережних районах багатьох країн світу — і в Європі, і в Азії, і в Америці — можна побачити дивні кам'яні споруди. Це й велетенські кам'яні стовпи, й круги з важких кам'яних брил, а ще й кілометрові ряди з сотень таких грубо обтесаних кам'яних стовпів. Трапляються й своєрідні кам'яні хатини — дольмени, що за формою нагадують гігантські шпаківні: у передній стінці вони мають невеликий круглий отвір. Усі ці споруди називають мегалітами. Розміри й вага більшості мегалітів волею-неволею вражають. Наприклад, один такий кам'яний стовп у Франції важить щонайменше триста тридцять тонн, а у висоту сягає на двадцять три метри. У давні часи його було розбито, мабуть, землетрусом, і тепер три багатотонні уламки цього велетня лежать серед вересових кущів Нормандії.

Зустрічаються мегаліти і в нашій країні. Наприкінці минулого століття археологи, розкопуючи один з курганів на півдні України, виявили всередині нього круг з величезних кам'яних брил. Виходить, деякі мегаліти невідомі зодчі чомусь ховали під землю. Місцеве населення тих районів, де зустрічаються мегаліти, пов'язує з ними незчисленні легенди. І що характерно: в усіх цих переказах спільним є те, що і в Ірландії, й Австралії, і на Кавказі, на островах Полінезії честь спорудження мегалітів з давніх-давен приписується таємничим і всемогутнім карликам. Усі вони начебто володіли надприродною силою, з'являлися десь-інколи вночі і займалися тим, що повсякчас рили підземелля, переміщали важкі скелі, споруджували незрозумілі для людей будівлі з важких кам'яних блоків тощо. А ще про карликів або гномів розповідають, що вони вміли відшукати дорогоцінні метали й ховали їх у своїх потаємних підземних коморах (*3 журналу*) (243 слова).

ТЕКСТ 7.

ЗАГАДКИ СТОУНХЕНДЖА

У південній частині Англії бовваніють велетенські кам'яні, грубо обтесані бруси з пісковика, розставлені у вигляді великого кола; зверху на них покладено трохи менші перемички. Уся споруда оточена високим валом і глибоким ровом. Це і є Стоунхендж, що в перекладі з кельтської означає «висячі камені», який привертає увагу вчених і допитливих туристів уже багато років. Деякі легенди оповідають, що його спорудили загадкові карлики, які жили тут декілька століть тому, за іншими ж переказами, Стоунхендж — пам'ятник часів легендарного короля Артура і рицарів Круглого стола або храм друїдів.

Археологічні дослідження руїн Стоунхенджа дозволили встановити, що він будувався майже триста років, а на думку деяких вчених, — навіть близько п'ятисот! Майже три з половиною тисячі років Стоунхендж руйнують час, дощі, вітер, сонце, і... туристи. Якщо це стародавній доісторичний храм, як вважають деякі археологи, то чому його спорудили з таких величезних і важких блоків? Розшифрувавши етапи будівництва Стоунхенджа та основні параметри його будови, вчені були вражені: виходило, що будівничі на диво були обізнані з математикою, астрономією, оскільки споруду явно зводили за задалегідь розробленим планом, точно розташовуючи її елементи й орієнтуючи їх відносно чотирьох сторін світу.

Думаючи про такі, ще не пізнані людиною, таємниці, хоч-не-хоч, а доходиш до невтішного висновку, що наші знання про життя людей кам'яного віку, про їх наукові й технічні досягнення, м'яко кажучи, далекі від істини (*3 журналу*) (212 слів).

ТЕКСТ 8.

РУКОТВОРНА КАМ'ЯНА ГОРА

На території сучасних Єгипту й Судану археологами знайдено залишки близько сімдесяти пірамід. Більшість із них порівняно невеликі, зруйновані й засипані пісками пустелі. Та коли говорять про єгипетські піраміди, передусім мають на увазі знамениту групу з трьох колосальних кам'яних споруд у місцевості Гіза поблизу Каїра. Тому, хто не бував у Гізі й не бачив на власні очі Великої піраміди, важко уявити всю похмуру велич цієї споруди. На людину, що стоїть біля неї, піраміда справляє гнітюче, приголомшуюче враження — щось неприродне є в цій гігантській, геометричне правильній масі каменю. Читачеві, мабуть, легше буде уявити розміри цієї велетенської споруди з такого порівняння: її основа перевищує площу восьми футбольних полів, а заввишки вона трохи

менша від половини київської телевежі. Ніколи — ні до цього будівництва, ні опісля — людство не зводило такої грандіозної споруди з кам'яних блоків.

Багато неясностей і суперечностей містить офіційна версія способу будівництва Великої піраміди, яка бере свій початок ще від Геродота. Припустимо, що все було так, як пише історик: тисячі рабів і селян під нагаями охоронців виламували гігантські кам'яні блоки в кар'єрах, старанно обтісували їх, тягли за десятки кілометрів до будівельного майданчика, піднімали й точно встановлювали на визначене місце. Скільки ж кам'яних блоків треба було виготовити, перевезти і встановити протягом дня? Як усі вони вміщалися в тісному кар'єрі і як їх піднімали на піраміду? Слід сказати, що вірогідність цієї гіпотези останнім часом було дуже підірвано (*3 журналу*) (222 слова)

ТЕКСТ 9.

ШУКАЧІ СКАРБІВ

Протягом століть пірамідою Хеопса не раз цікавилися то грабіжники, то дослідники. Воно й не дивно, коли пригадати, які скарби було знайдено в гробниці Тутанхамона, адже самих лише золотих виробів там було понад двісті кілограмів! Та все ж таки то був фараон, що прожив усього дев'ятнадцять років і ніякими особливими діяннями не вславився. Як-не-як, а Хеопс був у ті часи наймогутнішим правителем, тож і гробниця його повинна бути найбагатшою. Давні арабські легенди розповідають про потаємні приміщення в піраміді, де сховано золото, дорогоцінні камені, розкішна зброя, де знаходяться «скла, котрі згортаються й не ламаються», дошки з кременю, на яких записані розповіді про дивні діяння волхвів та мудреців тощо.

У десятому столітті нашої ери один арабський халіф спробував заволодіти цими легендарними скарбами. Не знайшовши потаємного входу до Великої піраміди, його загін проломив у ній майже тридцятиметровий тунель, поки не дістався вузького коридора, що вів униз. Спускаючись цим коридором, розвідники халіфа потрапили в порожній зал, висічений у скелі у двохстах метрах нижче від вершини піраміди. Тут і почалися пошуки таємничих дверей-плит, які б вели до царських залів-скарбниць. І ось нарешті розбійники дійшли до просторої кімнати, зали царя, стіни якої було складено з велетенських полірованих гранітних плит. Але й тут араби знайшли всього-на-всього розколотий гранітний саркофаг без віка, деякі скарби й мумію фараона. Так невдало закінчився цей піратський похід халіфа (*3 журналу*) (214 слів).

ТЕКСТ 10.

МАГІЯ ВЕЛИКОЇ ПІРАМІДИ

Ще давні греки вважали Велику піраміду, тобто піраміду Хеопса, своєрідним кам'яним підручником з астрономії, геометрії та ще знань, пов'язаних із розливом Нілу. Увесь цей досвід, на їхню думку, було закріплено в розташуванні, контурах, написах піраміди. Не викликає сумніву, що більшість пірамід будувалась як усипальниці, хоча єгиптологи все ж не впевнені в тому, що така гігантська й складна споруда, як Велика піраміда, створювалась лише з цією метою. Чого тільки не приписували цій грандіозній споруді! І зашифровані математичні формули, і здатність бути сонячним годинником, і майданчиком для астрономічних спостережень, й ідеальним протитомним сховищем, і навіть засобом для зберігання гостроти затуплених лез бритви. Деякі дослідники стверджували, що піраміди збудовано розумними істотами з інших планет. Новий поштовх цьому припущенню дали знімки Марса, зроблені у 1976 році. На одному з них видно якісь загадкові утворення, що дуже нагадують єгипетські піраміди, а поруч розташована гора, яку називали «марсіанським Сфінксом». Щоправда, геологи гадають, що обличчя «марсіанського Сфінкса» — це лише природний рельєф, який утворився шляхом вивітрювання та інших геологічних процесів і при певному освітленні скидається на людське обличчя. А ось щодо марсіанських пірамід навіть таких припущень поки що немає.

Релігійні фанатики і містики переконували людей у тому, що в піраміді нібито зашифровано повідомлення про кінець світу, який настане у тисяча дев'яťсот двадцять другому році. Та людство більш-менш щасливо пережило цю дату, сміливо крокуючи вже у третє тисячоліття. Піраміда ж продовжує мовчати (*3 журналу*) (223 слова).

ТЕКСТ 11.

ТАЄМНИЦІ КАМЕНІВ ІКИ

У містечку Іка, яке розташоване у південно-західній частині Перу, знаходиться приватна колекція каменів з вигравіруваними на них малюнками, що дають змогу зазирнути у таємниці походження і розвитку людської цивілізації. Ці камені несуть інформацію про історію світу п'ятдесятимільйонолітньої давнини! Ретельно деталізовані й точні зображення на них відтворюють життя величезних ящерів вторинного періоду й розповідають про їхніх сучасників — фахівців того часу в галузі медицини й хірургії, передають пізнання тих людей щодо географії, техніки, а також багатьох

інших наукових дисциплін, що існують і сьогодні. Ця колекція належить одному перуанському лікарю-хірургу, який почав збирати її екземпляри ще в 1966 році, хоча перші зразки були знайдені раніше. Майже всі ці камені чорного чи сірого кольору, плоскі чи валуноподібні, вагою до двохсот кілограмів, з усіх боків покриті тонко нанесеними малюнками, які розташовані так, що побачити зображену сцену цілком можна, лише перегортаючи камінь. Перед нами розгортаються події, які мали місце на Землі мільйони років тому: на фоні доісторичної рослинності пересуваються реліктові динозаври, тиранозаври; можна побачити людей, що полюють на них із списами та стрілами в руках. Також є зображення неба з п'ятикутними зірками та кометами, а ось щось схоже на ракету мчить у височину, а ось обрис людини, яка дивиться у... телескоп. Крім цього, сцени битв із невідомими чудовиськами, велетенськими мавпами, фрагменти хірургічних операцій на різних частинах та органах людського тіла.

Перуанські «книги на каменях» розкривають однозначно чи інтерпретовано картини життя давніх мешканців нашої планети, свідчать про те, що невідомі прабатьки людства були гарними знавцями не тільки медицини, географії, біології, а й розумілися в астрономії, палеонтології і навіть соціології. Можливо, вся історія Землі та Всесвіту відтворена у цих малюнках, символіка яких не відразу стає зрозумілою звичайному глядачеві (*3 журналу*) (270 слів).

ТЕКСТ 12.

МАЛЮНКИ В ПУСТЕЛІ НАСКА

Навряд чи є необхідність докладно розповідати про дивовижні малюнки в пустелі Наска, які випадково відкрив на початку двадцятого століття один з перуанських льотчиків. Отже, обмежимося купим переліком того, що нам нині відомо.

У безводній і безлюдній пустелі Наска на величезній відстані простягалися прямі, як стріла, тисячі ліній, що перетинаються, стикаються і розходяться в усіх напрямках. Але найдивовижніше — це гігантські малюнки між ними, а саме: якісь невідомі тварини, восьминіг, мавпа, павук, ящірка, шістнадцять зображень птахів, рослинні орнаменти, людська постать та багато іншого. Відомий і метод виконання цих малюнків: у землі робили борозенки декілька сантиметрів завглибшки і завширшки, з обох боків обкладаючи їх валиками з камінчиків. Коли взяти до уваги, що область Наски є однією з найпосушливіших у світі, де раз на два роки випадає один-єдиний невеличкий дощик і де на рівні ґрунту фактично

не буває вітрів, то стає зрозуміло, чому протягом сотень років ці знаки лишалися непошкодженими.

Чи не найперше запитання, що виникає при спогляданні зображень Наски, як стародавні майстри спромоглися без найменшого відхилення провести прямісінькі лінії довжиною у сотні метрів? Ще донедавна жодної переконливої гіпотези з цього приводу не існувало. Але навіть те, що нині відоме дослідникам, аж ніяк не пояснює головної загадки малюнків: навіщо їх було зроблено?

На думку деяких вчених, зображення Наски мають суто астрономічно-календарне призначення; інші вважають, що велетенські лінії та фігури — це карта, створена давніми мешканцями Анд; також є версії щодо ритуального характеру малюнків (*3 журналу*) (228 слів).

ТЕКСТ 13.

СПІВАЮЧІ ХРАМИ ІНДІЇ

Індію часто називають не лише «країною чудес», але й «країною храмів». І справді, їх тут десятки тисяч. У деяких із них спостерігаються цікаві ефекти, досягнуті стародавніми майстрами за рахунок використання неведомих нам властивостей каменю. Індійські майстри з давніх-давен були знайомі з мистецтвом обробки каменів, особливо граніту, який голосно дзвенить при ударі. Колони, статуї богів, вершників, жертвні камені, сходи, виготовлені із «співаючого» каменю, можна побачити майже в усіх південних штатах Індії. В умілих руках каменярів граніт після копіткої обробки набував резонуючих властивостей: частина блоків починала гудіти на низьких октавах, інші чисто і ніжно бриніли, причому звуки поступово завмирили десь у камені.

В околицях одного містечка є старовинний храм, східці якого викладені плитами із «співаючого» граніту, а кожна сходинка звучить не так, як сусідня. Викликає щирий подив уміння майстрів підбирати плити за товщиною, щільністю, компонувати їх. Та все ж таки найбільше у храмах музичних колон; вони не високі — одно чи двометрові, при основі та у верхній частині прикрашені вишуканим орнаментом з кам'яних квітів і міфологічними зображеннями. Така колона прикрашає один із храмів у південній Індії. Ця споруда водночас і несучий конструктивний елемент, і музичний інструмент, здатний захопити вас чарівною й кожного разу неповторною мелодією. При обробці кам'яного блоку треба було розрахувати все так, щоб колона витримувала величезне навантаження і не втратила

резонуючих властивостей. І з цим завданням невідомі майстри впоралися блискуче: колона звучить навіть при легенькому доторку до неї (3 журналу) (227 слів).

ТЕКСТ 14.

ПРАВДА І ВИМИСЕЛ «ТИТАНИКА»

Один письменник-бідолаха, дехто Морган Робертсон, написав у 1898 році роман про трансатлантичний лайнер, який своїми фантастичними розмірами перебільшував усі побудовані до того часу суда. Казковий корабель Робертсон населив багатими, самовдоволеними, пихатими пасажирями. У ході перебігу й розгортання романного сюжету холодної квітневої ночі відбувається зіткнення лайнера з айсбергом і корабель гине. Ця трагедія, на думку автора, повинна була символізувати марноту всього земного. Книга Робертсона, видана в тому ж році, так і називалася: «Марнота».

Чотирнадцять років по тому англійська судобудівельна компанія «Уайт стар лайн» збудувала лайнер, який дивовижно був схожий на корабель, описаний Робертсоном. Тоннажність нового судна була шістдесят шість тисяч тонн, пароплава з роману — сімдесят тисяч. Довжина реального лайнера становила двісті шістдесят дев'ять метрів, літературного — двісті сорок три. Обидва кораблі мали по три гребних винти і могли розвинути швидкість понад двадцять чотири — двадцять п'ять вузлів. Кожен із них був розрахований приблизно на три тисячі пасажирів, але рятувні човни того й іншого могли розмістити лише частину пасажирів та членів екіпажу. Однак ніхто не надавав цьому особливого значення, оскільки обидва кораблі вважалися неспроможними потонути.

Робертсон назвав свій лайнер «Титан», володарі компанії «Уайт стар лайн» охрестили належний їм новий пароплав «Титаником». Десятого квітня тисяча дев'ятсот двадцятого року реальний лайнер вирушив у свій перший рейс до Нью-Йорка. Крім іншого вантажу на його борту знаходився безцінний манускрипт «Рубайат» Омара Хайама, а мандрівники, внесені до списку пасажирів лайнера, «коштували» загалом двісті п'ятдесят мільйонів доларів. Холодної квітневої ночі цей корабель, як і його художній прототип, зіткнувся з айсбергом і також пішов на дно. Так справдилося літературне пророцтво (3 журналу) (249 слів).

Ключі до тестових завдань

Лексикологія, фразеологія

1 — В; 2 — Г; 3 — Б; 4 — Б; 5 — Г

Фонетика, орфоепія

1 — В; 2 — Г; 3 — В; 4 — А; 5 — Г

Орфографія

1 — Б; 2 — Г; 3 — В; 4 — А; 5 — Б; 6 — В

Морфологія

1 — Б; 2 — Г; 3 — Б; 4 — В; 5 — Б

Синтаксис, пунктуація

1 — Г; 2 — Б; 3 — Б; 4 — Г; 5 — Б

ЗМІСТ

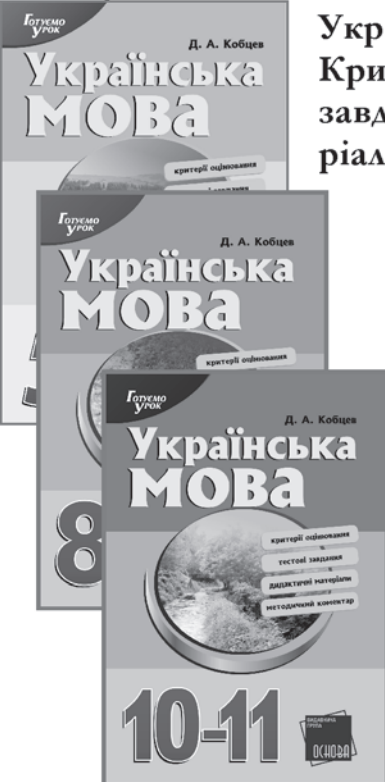
Українська мова — мова держави і нації	3
Мова — духовна енергія народу	3
Місце української мови в системі мов	4
Звідки походить і як виникла українська мова	5
Історичний шлях української літературної мови	6
Українська мова — державна мова України	8
Сучасний стан української літературної мови і форми її існування	11
Українська мова як розвинена в системі інших мов	13
Лексикологія української мови. Фразеологія	17
§ 1. Словниковий склад. Лексична система мови	17
§ 2. Багатозначність слова	20
§ 3. Омонімія	21
§ 4. Паронімія	22
§ 5. Синонімія	23
§ 6. Антонімія. Слова-антагоністи	25
§ 7. Типологія лексики української мови	26
§ 8. Фразеологізми. Прислів'я, приказки, афоризми	28
§ 9. Лексикографія. Типи словників	31
Готуймося до тестування	32
Культура усного та писемного мовлення	33
Орфоепічні норми української мови	34
§ 10. Вимова голосних звуків	35
§ 11. Вимова приголосних звуків	37
§ 12. Складні випадки української орфоепії	43
§ 13. Наголошення слів	44
Готуймося до тестування	49
Орфографічні норми української мови	51
§ 14. Принципи української орфографії	51
§ 15. Відтворення на письмі голосних звуків	54
§ 16. Апостроф	61
§ 17. М'який знак	63
§ 18. Чергування приголосних звуків	67
§ 19. Спрощення в групах приголосних	73

§ 20. Подвоєння і подовження приголосних	75
§ 21. Правопис префіксів	80
§ 22. Правопис слів іншомовного походження	84
§ 23. Написання складних слів	92
§ 24. Деякі зауваження щодо вживання великої літери	96
Готуймося до тестування	101
Граматичні норми української мови	103
§ 25. Іменник	103
§ 26. Прикметник	121
§ 27. Числівник	128
§ 28. Займенник	133
§ 29. Дієслово. Дієслівні форми	136
§ 30. Прислівник	146
§ 31. Правопис прийменників та сполучників	151
§ 32. Частка	156
§ 33. Правопис імен по батькові та прізвищ	160
Готуймося до тестування	166
Синтаксис і пунктуація	168
Просте речення	168
§ 34. Види простих речень	168
§ 35. Головні й другорядні члени речення	170
§ 36. Тире між підметом і присудком	176
§ 37. Просте ускладнене речення	179
Складне речення	195
§ 38. Поняття складного речення	195
§ 39. Складносурядні сполучникові речення	197
§ 40. Складнопідрядні сполучникові речення	199
§ 41. Безсполучникові складні речення	205
§ 42. Розділові знаки при прямій мові	208
Готуймося до тестування	210
Практична стилістика	213
§ 43. Поняття стилю. Функціональні стилі української мови ...	213
§ 44. Офіційно-діловий стиль	214
§ 45. Науковий стиль	223
§ 46. Публіцистичний стиль	228

§ 47. Художній стиль	241
§ 48. Розмовно-побутовий стиль	252
Готуймося до тестування	263
Написання власного висловлення. Опорний конспект	263
Пізнаймо світ і мову	288
Тексти диктантів пізнавального характеру для самоконтролю ..	288
Ключі до тестових завдань	299
Зміст	300

Готуємо урок

ВИДАВНИЧА
ГРУПА
ОСНОВА

Українська мова.
Критерії оцінювання, тестові завдання, дидактичні матеріали, методичний коментар

5–7 класи
Код: ПУМ15, 256 с.

8–9 класи
Код: ПУМ16, 224 с.

10–11 класи
Код: ПУМ17, 272 с.

Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (за семестрами) включають аудіювання, читання мовчки, письмо, тестові завдання. Кожний вид роботи має 3-4 варіанти рівнів складності, що дає можливість диференційованого підходу відповідно до рівня підготовленості класу або окремих учнів. Адресовано вчителям, учням, абітурієнтам.

Надішліть копію передплатної квитанції
та отримайте **знижку 10%**

Замовити книгу Ви можете: за тел.: 8 (057) 731-96-33,
за адресою: 61001, м. Харків, вул. Плеханівська, 66,
ВГ «Основа», «Книга — поштою УМЛ»
або на сайті www.osnova.com.ua

Мінімальне замовлення — дві будь-які книги.
Вартість поштової доставки — 4,95 грн.

Навчальне видання

ЛИСИЧЕНКО Лідія Андріївна
МАЛЕНКО Олена Олегівна

УКРАЇНСЬКА МОВА. ПРАКТИКУМ. 10–11 КЛАСИ

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*
Редактор *О. О. Маленко*
Відповідальний за випуск *Ю. М. Афанасенко*
Технічний редактор *О. В. Лебедєва*
Коректор *О. М. Журенко*
Підп. до друку 08.07.2008. Формат 60×90/16.
Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Ньютон.
Ум. друк. арк. 19,00. Зам. № 8–07/04–05.

ТОВ «Видавнича група “Основа”»
61001 м. Харків, вул. Плеханівська, 66
тел. (057) 731-96-33
e-mail: office@osnova.com.ua
www.osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2911 від 25.07.2007 р.

Віддруковано з готових плівок
Виробник: ПП «Тріада+»
Свідоцтво ДК № 1870 від 16.07.2007 р.
Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. (057) 757-98-16, 757-98-15